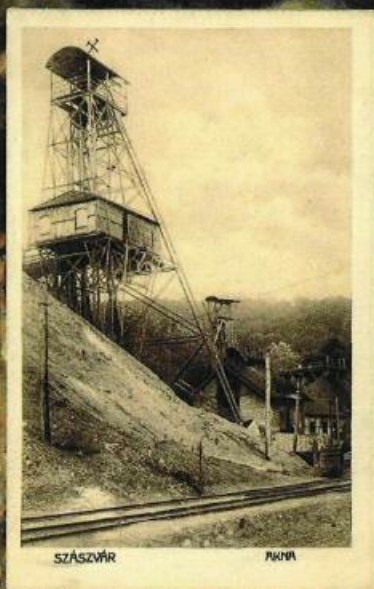

A magyar bányaegészségügy története

Szerkesztette:

Ungváry György
és Varga József

Argumentum

A magyar bányaegészségügy története

Szerkesztette

UNGVÁRY GYÖRGY

VARGA JÓZSEF

Argumentum

Budapest, 2007

Az MTA Bányászati Ergonómiai és Bányaegészségügyi
Osztályközi Tudományos Bizottságának a kiadványa

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának,
valamint a Bányaegészségügy – Bányabiztonság Alapítványnak
a támogatásával jelent meg.

Lektorálta

MORVAI VERONIKA
GALGÓCZY GÁBOR

(A kötet első és második tanulmányát a fentiekén túl lektorálta még
DR. KOVÁCSNÉ BIRCHER ERZSÉBET,
rajta kívül a második tanulmány letkora
BENKE ISTVÁN volt.)

A borító előoldalán látható toronykép Horn János tulajdona.
Felhasználásának lehetőségét e helyen is köszönjük.

© Ungváry György, Varga József és a kötet szerzői, 2007

ISBN 978-963-446-451-8

Felelős kiadó Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Eperjessy László
A borítóterv Hodosi Mária munkája
Tördelte Türr Tamás
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Tartalom

Előszó	7
<i>Ungváry György</i>	
A hazai bányaegészségügy kezdetei	11
<i>Tahin Emma</i>	
A bányatársuladák és bányatárspengztárak kialakulásának indokai és áttekintése az 1496–1900. évek között	61
<i>Szalai László</i>	
A bányatárspengztárak, a társadalombiztosítás gazdálkodásának változása az I. világháborút követően	94
<i>Szávai Ferenc Tibor</i>	
A bányatárspengztárak működésének bányajogi alapjai és felügyelete Magyarországon	114
<i>Izsó István–Izsó Luca</i>	
A bányatárspengztárak intézménye a Duna Gőzhajózási Társaság Rt. (DGT) pécsvidéki bányaiban	163
<i>Krisztián Béla</i>	
A Diósgyőri Bányatárspengztár kórháza. A Diósgyőr–Vasgyári kórház	200
<i>Zelenákné Kovács Gabriella–Zelenák Katalin</i>	
A bányászat munkabaleseti helyzete Magyarországon 1977–2006. között	232
<i>Szabados Gábor Tamás–Szóts Tibor</i>	
Szilikózis és műszaki prevenciója a Mecsek szénbányászatában	241
<i>Vékény Henrik</i>	
Foglalkozási megbetegedések a magyarországi bányászatban	251
<i>Mándi András (†)–Ungváry György</i>	
Az Országos Munkaegészségügyi Intézet kutatómunkája a szilikózis elleni küzdlemben	297
<i>Ungváry György–Tátrai Erzsébet–Adamis Zoltán–Galgóczy Gábor</i>	
Az MTA Bányászati Ergonómiai és Bányaegészségügyi Osztályközi Tudományos Bizottság három évtizedes munkája	321
<i>Kovács Sándor–Szalai László–Varga József</i>	
A kötet szerzőiről	351

Előszó

Kiadványunk a magyar bányaegészségügy történetét, a magyar bányaegészségügy nemzetközi elismerést is kiváltó eredményeit, és bizottságunk harmincéves munkásságát összegzi.

Célkitűzéseink szem előtt tartásával arra törekedtünk, hogy bemutassuk a bányászkozságok szükségszerűen kialakult, példamutató szolidaritásában gyökerező bányatársulások kialakulását, fejlődését: hogyan lett a templomokban elhelyezett perselyekből, ládákban prosperáló bányászati egészség-, baleseti-, nyugdíjbiztosítási rendszer; a társulásokhoz, társaságokhoz kapcsolódva vagy éppen azokból hogyan alakultak ki a bányász-ispotályok, bányakórházak; hogyan, hol és mikor sikerült elérni a bányabalesetekben, megbetegedésekben elhunyt bányászok árváinak, özvegyeinek ellátása mellett a bányásztelepülések gyermekei iskoláztatási költségeinek átvállalását több más szociális probléma megoldásával együtt.

Törekedtünk továbbá azoknak a munkakörülményeknek, munkavédelmi folyamatoknak az elemzésére, amelyek a bányászat technikai fejlesztéséhez (pl. a vízkiemelés megoldása, az ipari forradalom hatása) vagy a föld kincseinek eredményesebb vagy éppen erőltetett felszínre hozásához (pl. Magyarországnak a vas és acél országává átalakításának igénye) kapcsolódva megnövelték az egészségkárosító kockázatok mértékét vagy újonnan megjelenő kockázatokkal jártak együtt, s amelyek csökkentése, kezelése a bányamérnökök, orvosok, kutatók, hatóságok feladata volt. Ez utóbbiak munkásságának megismerésével bemutatjuk Európa-hírű bányaeorvosaink nemzetközi figyelmet is felkeltő közegészségügyi és munkavédelmi intézkedéseit (pl. a Tóth Imre nevéhez fűződő bányászszálya-eradikálást, vagy éppen azokat az eredményeket, amelyek alapján Tóth Imrét joggal tekintjük a munkaeegészségügy, a korszerű foglalkozás-eegészségügy és a holisztikus köz- és népegészségügy úttörőjének). Bemutatjuk továbbá a technikai előrehaladással párhuzamosan kidolgozott egyre korszerűbb munkavédelmi és egészségügyi szabályozásokat, azokat a műszaki és orvostudományi eredményeket, amelyek gyakorlati bevezetése biztosította a bányászok egyik legrégebben ismert megbetegedésének, a szemtekerezésnek vagy éppen a 20. századi magyar bányászat első számú közellenségének, a szilikózisnak a felszámolását. Ez utóbbi munkában kiemelkedő érdemeket szerzett a mecseki szénbányák műszaki kutatócsoportja, amely az általa kidolgozott egyre korszerűbb eljárásokkal a szilikózis okát, a vajúvegeken, a bányajáratokban a meddőközetből képződő kristályos szilíciumdioxidot (kvarc, tridimit, krisztobalit) tartalmazó por koncentrációját jelentősen csökkenteni tudta. Hasonló fontosságúnak bizonyult a szilikózis orvosi szűrésének szervezetté tétele, amelynek szálai az Országos Munkaeegészségügyi Intézetben (tovább: OMI) futottak össze. A szilikózis eradikálásához jelentősen járultak hozzá

a Pécsi Orvostudományi Egyetemen, illetve az OMI-ban végzett, valamint a Bizottságunk által koordinált kutatások, továbbá a bányász szakszervezet következetes preventív szemléletű munkavédelmi tevékenysége és az Országos Bányaműszaki Főfelügyelőség (és jogutódjai) irányításával működő bányakapitányságok által végzett hatósági ellenőrzések is. Mindezeknek a munkáknak az eredményei szolgáltak alapjául annak a jogszabálynak, amelynek szakmai előterjesztését Bizottságunk készítette elő, és amely egy 1986-ban hozott minisztertanácsi határozatban, illetve 1987-ben megjelent tárcarendeletben 4000 műszakban maximalizálta a szilikózisveszélyes, illetve 3000 műszakban szabta meg az uránbányászatban mélyszínen dolgozó bányászok összmunkaidejét. Ez az egyedülálló szociális érzékenységgel intézkedés az említett porcsökkentési eljárások fejlesztésével és a szervezett orvosi szűrővizsgálatok tudományos elemzéseiből levont következtetésekre épülő tevékenységekkel együtt alapozta meg annak lehetőségét, hogy a bányász-szilikózist hazánk a világ első országai között eradikálja.

Tisztában vagyunk azzal, hogy könyvünk nem tudja a magyar bányaegészségügy történetét átfogóan és teljes részletességgel bemutatni; emellett azt is tudjuk, hogy szemlélete, valamint nem egységes szerkesztése nem zár ki néhány ellentétesnek látszó véleményt vagy szükségtelennek tűnő átfedést.

Első „hibánk” magyarázata lehet, hogy a Kárpát-medence bányáiban fellelhető sokféle ásványi kincs – az évszázadokon át európai viszonylatban is meghatározó tömegű arany-, ezüst-, vasérc és szén vagyon – kitermeléséhez kapcsolódó számos technológiai megoldást a kezdeti időkben írták le. Hasonlóképpen nincsenek írásos adatok a bányák művelésének sok évszázadon átívelő „életkora” (a Kárpátokban a bányászat már Kr. e. 7-800 évvel megkezdődött) során bekövetkezett bányaművelési változásokról, a bányaművelés céljáról, módjáról, lehetőségeiről, feladatairól. Ugyancsak nincsenek, vagy alig vannak írásos emlékeink a magyarországi bányászatban dolgozó számos nemzetiségű bányászok magukkal hozott, egymástól jelentősen különböző munkakultúrájáról. Emellett a kevés dokumentum (az ún. direkt történelmi bizonyítékok) számát tovább csökkentette, hogy a sokszor magas hegyek között települt kisebb-nagyobb bányásztelepüléseket gyakran sújtotta a hegyi árvíz, tűz, járvány, s amikor ezek a katasztrófák rájuk zúdultak, az emberi élet, az életben tartáshoz szükséges állatok és ruházatok mentése akkor is megelőzte a bányászkodásról, közösségük életéről szóló leírások megóvását, ha azok korábban megvoltak.

Második „hibánk” szerzőink különböző alapképzettségéből eredő, egymástól eltérő szemléletével magyarázható. Úgy gondoljuk azonban, hogy ez a különböző tudományos iskolákban gyökerező, egymástól eltérő kutatói szemlélet, egy multidiszciplináris, osztályközi bizottság tagjaitól sokkal inkább elvárható, mint hibájaként róható fel. Ezért a fejezetek látásmódja egymástól különbözik, ami egy-egy adatsor ismételt, de más megvilágításba helyező magyarázatát igényelte. A bányák gyakran rossz higiénés és kezdetleges vagy kifogásolható biztonsági viszonyai más-más feladatokat és értelemszerűen más-más célú megoldások kidolgozását rótták az egyes szakterületekre. Ebből eredeztethető például a bányamentő és a bányorvos látszólag különböző, de nagyon racionális, nagyon demokratikus alapelve. A bányamentés alapszabálya: „kettő több mint egy”! A mentést mindig ott kell kezdeni, ahol feltételezetten eggyel több a bajbajutott, a beomlott bányavágatban rekedt ember, függetlenül a mentésre szoruló beosztásától, rangjától. Az orvos munkája során minden egyes bányászhoz, munkáshoz hasonlóan kö-

zelít; mindig szem előtt kell tartania Ramazzini (a munkaegészségügy atyjának) intelmét: „ha ... egy dolgozó osztálybeli beteget látogatsz meg és leülsz a szegényes otthon háromlábú székére, hogy feltedd neki Hippocrates ajánlott kérdéseit, soha ne mulaszd el megkérdezni: mi is a foglalkozásod, fiam?”

Bizottságunk tagjai és a kiadvány szerzői, szerkesztői azt remélik, hogy könyvünkben be tudják mutatni azt a legendás bányász szolidaritásból eredő és erre a közös akaratra épülő magyar bányaegészségügyet, amely történelmünk minden szakaszában nemcsak törekedett a bajba jutott bányászok és családjaik megsegítésére, a bányászok egészségének védelmére, hanem tudományos mércével megítélve is – hazai és nemzetközi szinten egyaránt – beírta magát a bányászat munkavédelmének és orvosegészségügyének történelmébe.

Prof. Dr. Ungváry György
a bizottság elnöke

A hazai bányaeğészségügy kezdetei

Tahin Emma

A hazai bányaeğészségügy kezdeteiről, jóllehet Magyarország több évszázadon át az európai arany-, ezüst- és rézbányászat élvonalában haladt, az egykorú kútfők csak kevés és hézagos tájékoztatást adnak.

A hazai bányaeğészségügy kezdeteinek az áttekintése a szórványos töredékek elemzésével, a korábbi és későbbi analógiák segítségül hívásával valamint az egykorú külföldi párhuzamokkal történő összevetéssel kísérelhető csak meg.

A történeti Magyarország bányászatának vázlatos áttekintése

A hazai bányaművelés történetének feldolgozását avatott tollú szerzők már megtették. A jelen tanulmány szerzője munkáik eredményeire támaszkodva érintőlegesen foglalkozik csak a kérdéssel, és csak annyiban, amennyiben saját témája szempontjából elkerülhetetlenül szükséges.

A Kárpátoktól övezett történelmi Magyarország bányavidékei területén a régészeti leletek tanúsága szerint már az őskortól fellelhetők a bányaművelés nyomai (9, 25, 103).

A közelmúltban feltárt farkasréti őskori kovabányából előkerült bányászati szerszámok a régészek megállapításai szerint az európai bányászat legrégebbi emlékeinek tekinthetők (32).

A római uralom alatti időszak virágzó bányaműveléséről, kiváltképpen az erdélyi és dalmáciai aranybányásatról, de a vas-, kő- és sóbányásatról is, az ókori szerzők tudósításai mellett számos maradvány, bányászszerszám, érme és felirat tanúskodik. A rómaiak nagy gondot fordítottak a bányatelepekre. Traianus császár bányamunkában jártas népelemeket, pirustákat telepített Verespatakra (52, 62, 67).

A Duna bal partjától, a római limestől északra fekvő területek markomann és kvád lakossága a történeti kútfők szerint foglalkozott bányaműveléssel, valószínűleg a bányatermékekkel kereskedett is (67, 103).

A Nyugat-római Birodalom felbomlásával a népvándorlás hullámainak kitett területeken a bányászat is lehanyatlott, vagy meg is szűnt.

A Kárpát-medencébe érkező magyarok előtt nem volt ismeretlen a bányaművelés.

A finnugor alapnyelv korából származó szókincsünk utal a fémek (vas [réz], ezüst, arany, ólom, ón) ismeretére és használatára, mindezek időrendjét régészeti emlékek is bizonyítják (7, 103). A magyarok vándorlásai helyén nemcsak a fémművesség, hanem az

ehhez szükséges érc bányászatának nyomait is sikerült az egyre kifinomultabb módszerekkel dolgozó régészetnek feltárnia (7).

Anonymus gesztája a honfoglalás elbeszélésekor Erdély földjének gazdagságát dicserve szól a főveny aranyának az összegyűjtéséről, az ottani föld legjobb minőségű aranyáról és sóbányászatáról. A névtelen szerző kitér a Garam-völgy elfoglalásának körülményeire, a lakosok meghódolására, és megemlíti Bana (Bánya) várát. Ez a megjegyzése különösen fontos, mert korábban ezen a vidéken éltek a bányaművelést folytató kvádok (3).

Az új hazába érkező és ott letelepülő magyarok sírjaiból nagy mennyiségű vasból készült nyílscsúcs, fokos, lándzsa és lovasfelszereléshez tartozó tárgy került elő, a legrangsabbakra jellemzően szablya is. A régészeti leletek tanúsága szerint vasat használtak fel a gazdasági eszközök (sarló, kasza, ekevas) készítésére is. Ez a vasmennyiség gypvasból már nem volt biztosítható. A leletanyag azt bizonyítja, hogy a magyarok a hazánk területén talált, a népvándorlás hullámain átvezelt bányászatot megszakítás nélkül tovább folytatták (30, 49). A források elbeszélése szerint a magyarok 953-ban a morvák szövetségeseiként cseh ezüsbányákat foglaltak el, és azokat saját hasznukra aknázták ki (103). A kalandozások megszűnése a nemesércszükséglet külső forrásának a kiapadását is maga után vonta, és minden bizonnyal hatott a bányaművelés fejlesztésére is. A hazai pénzverés érdekében szükségessé vált a hazai ezüsbányászat kifejlesztése.

Valószínűleg István király idejére esik az Árpád-korban egyszerűen csak Bányának nevezett Selmezbánya kiépítése, egy időben azzal, hogy II. Henrik Goslarban kifejlesztette ezüsbányáját (34).

Királyaink élénken érdeklődtek a bányászat iránt, a királyi jövedelem számottevő hányada ugyanis a bányászaton és a pénzverésen nyugodott.

A bányászat kiterjesztésére és a fejlettebb bányászati szakismeretek hazai meghonosítására a virágzó német bányaművelés területéről bányászokat hívtak be, akik Magyarországon is meggyökerezették a náluk már kialakult szokásokat, munkaszervezetet.

A bányászok szakismereteiken kívül magukkal hozták a fejlettebb társadalmi és közösségi jogérzékelt, az önrendelkezés szellemét és a magasabb szervezethez nyugvó, a higiénés alapkövetelményekre is érzékenyebb városi kultúrát.

Kiváltságaikat királyaink a bányavárosok gazdasági hátterének kialakításai szándékával céltudatosan támogatták, törvényszerűen biztosították, és ahol szükséges volt, a helyi viszonyoknak megfelelően ki is bővítették.

A szabad és egyenjogú bányászok kezdetben közös vállalkozásban dolgoztak, saját szerszámokkal azonos munkát végeztek, bányarészüket arányában viselték a költségeket, osztottak a nyereségben vagy a veszteségben.

A könnyen kitermelhető rétegek kimerülése után, a bányák elmélyítésével azonban tetemesen megemelkedtek a bányaművelés költségei (a bányavíz leküzdése, a szellőztetés megoldása, a vízemelő kerekének biztosítása, a gépek karbantartása, az érc felszínre szállítása), amelyek már nagyobb tőkeerőt kívántak.

A hazai bányapolgári tőke ereje és a mellé bevonuló hazai kereskedelmi tőke együttes ereje sem volt elég a bányaművelés fenntartásához, továbbfejlesztéséhez.

A bányaművelés műszaki és pénzügyi területen is előrevivő útját kiváló érzékkel Thurzó János találta meg. A Fuggerek tőkéjének segítségével létrehozott vállalkozás új korszakot nyitott a hazai bányászatban (6, 33, 62, 66, 103).

A korábban még egyszerű, de később magas szintű szervezést és többretű tudást igénylő munkafolyamat mindinkább differenciálódott, és ezáltal az addig belülről relatíve egységes bányásztársadalom is.

A bányabirtokosok és a birtoklásból kiszorult, a kapitalista viszonyokkal bémunkássá lett bányászok egyenlőtlensége nemcsak jogállásukban, hanem vagyoni és társadalmi helyzetükben, lakóköznyezetükben és életvitelükben is kifejeződött. Szűkös megélhetésüket fáradtságos munkájuk már alig biztosította.

A bányászat mindig veszélyekkel teli foglalkozás volt. A bányák mélyítésével, a gépésítés szintjének emelkedésével, a nagyobb volumenű bányaműveléssel, a magasabb szakmai tudású vájárok mellett az alacsonyabb szakismeretű, kevesebb szakmai tapasztalattal rendelkező, de nagyobb létszámú, részfeladatokat ellátó segédmunkaerő alkalmazásával is növekedtek az egészségkárosító kockázatok.

A gyógyítás tudománya a kezdetektől az újkor elejéig

A fájdalom enyhítésére, a betegségek gyógyítására való törekvés egyidős az emberiséggel. Az ősember gyógyító tevékenységét hosszú ideig befolyásolta az ismeretlen természetfeletti erőkbe vetett hit, de ez nem akadályozta meg a tapasztalati ismeretek felhalmozódását és gyakorlati alkalmazását. Az írás megjelenésével a gyógyító ismeretek lejegyzésre is kerültek.

Az ókori magaskultúrák orvoslásában a mágikus, teurgikus szemlélet mellett már megjelentek a megfigyeléseket hasznosító elméletek is. A gyógyítás mai értelemben vett tudománnyá alapozása azonban a görögöknek köszönhető. A földrajzilag és politikailag is tagolt görög föld városállamaiban nem alakult ki olyan jól szervezett, az orvoslás jogát magának fenntartó papi réteg, mint más ókori kultúrákban, ezért a görög medicina kevésbé állt a vallás befolyása alatt, bár Asclepios templomai itt is a gyógyítás színhelyei voltak. A görög filozófusok, akik közül többen orvosok is voltak, természetes és racionális folyamatában igyekeztek megérteni és magyarázni a világ jelenségeit. A filozófia és a medicina kölcsönhatásban fejlődött.

A kultúrák találkozási pontjain alakult „orvosi iskolák” közül a leghíresebb a knidoszi és a kószai volt.

A knidoszi iskola a diagnosztikára, a betegségek klasszifikációjára, csoportba sorolására helyezte a hangsúlyt, és ennek megfelelően kezelte a betegeket. A kószai iskola pedig a betegek pontos megfigyelését, a diagnózis megállapítása után a prognózist és a betegség tünetei alapján az egyéni terápiát tartotta fontosnak.

A kószai orvosi iskola leghíresebb orvosa „az orvostudomány atyjának” méltán nevezett Hippocrates (Kr. e. 460–377 körül) volt, akinek a nevéhez fűzi a hagyomány a Corpus Hippocraticumot (Hippokratészi Gyűjteményt). A Gyűjtemény nem egy szerző műve, hanem több, meg nem nevezett szerző, nem ritkán eltérő véleményekkel, különböző stílusban írt munkája. A művek túlnyomórészt a kószai orvosi iskola felfogását tükrözik, az írásokban közös a racionális gondolkodásmód. A magas erkölcsi mércét állító eskü máig az orvosi etika alapelvét képezi.

A hippocratesi medicina lényege: a testi-lelki harmónia keresése a megelőzés és a gyógyítás gyakorlatában; minden betegség természeti jelenség, törvényszerű lefolyással, te-

hát megérthető, megmagyarázható, prognosztizálható; nem a betegségnek kell a közép-pontban állnia, hanem a szenvedő embernek; fontos a differenciált, pontos megfigyelés, a földrajzi és klimatikus tényezők figyelembe vétele; nem a diagnózis megállapítása a cél, hanem az egyén betegségének megfelelő terápia; nem csak a test egyes részeit kell gyógyítani, hanem az egész embert; alapvető jelentőségű a gyógyításban a diéta, amely nemcsak a helyes étrendet, hanem a helyes életvitelt is jelenti; az orvos feladata a természet gyógyító erejének a segítése és a „Nil nocere” (Ne árts!) alapelv követése.

A hippocratesi medicina szerint az egészség a négy testnedv (vér, nyák, sárga epe, fekete epe) harmonikus keveredéséből adódó egyensúly (eucrasia), ennek megbomlása a betegség (dyscrasia) (18, 80).

A makedón hódítás után új jelentős tudományos központ virágzott fel a Nílus deltájában alapított Alexandriában, ahol az orvosi iskolát reprezentáló két jeles orvos Herophilos és Erasistratos bevezette a működésük alatt prosperáló, majd egy évezredre eltűnő emberi anatómiát.

A görögök tudását átvették a rómaiak is, akiknek az enciklopédia-író (feltételezhetően orvos) Celsus kivételével a legjelentősebb orvosaik, Asclepiades, Dioscurides, Soranos, Galenos, görögök voltak.

A római kori orvostudomány legkiemelkedőbb, legnagyobb hatású személyisége, a nagy rendszerező Galenos (kb. Kr. u. 129–kb. 205.) volt. Nemcsak orvosi, hanem filozófiai és logikai munkákat is írt. Egységes rendszerben foglalta össze az antik világ addigi ismereteit, amelyeket saját tapasztalataival és elméleteivel egészített ki. Átvette, kiegészítette és egy különös pneumaelmélettel kombinálta Hippocrates nedvkortanát, amelyet már áthatott a működés gondolata, de elmélete téves volt. Állatkísérleteket és állatboncolást végzett, állatanatómiáját viszont analógiaként az emberre is alkalmazta, ebből következően anatómiája tévedéseket tartalmaz. Az emberi és állati szervezetben egymással megegyező részeknek a leírásai viszont helyesek. Gyakorlati munkássága az orvoslás egészére kiterjedt, beleértve a sebészetet is. Rendszerezői tevékenysége és alkotókészsége felölelte a gyógyszertant is. A gyógyszereket az elért hatásuk (hatástalan, gyenge, gyógyító hatású, káros) szerint rendszerezte. Sokat foglalkozott a gyógyszerkészítés kérdéseivel. Kiterjedten használt növényi és ásványi anyagokat. Nagy gondossággal dolgozta ki a különböző főzetek, forrázatok, pilulák, öblítő, ecsetelő, irrigáló szerek, kenőcsök, tapaszok és kúpok elkészítési módját. A gyógyszerész által készített gyógyszereket ma is galenikumoknak nevezik (74). Galenos után kezdődött a római medicina hanyatlása.

A Nyugat-római Birodalom felbomlását követően a területén létrejött feudális államokban csak kevés világi orvos működéséről tudunk, az orvosok szerepkörét kezdetben egyházi személyek vették át.

A szerzetesek az antik medicina fennmaradt forrásait összegyűjtötték, kompilálták, és az írás pártfogó erejével átörököltették. A világi papokkal együtt alkalmazták is az egészség és testi épség megtartásának és helyreállításának elemi ismereteit.

Az első felvirágzó világi orvosi centrum az ókor szellemi hagyatékát is őrző, Bizánc-cal és az arab világgal többértű kapcsolatban álló Salerno orvosi iskolája volt.

A széles alapozottságú orvosképzés a művelődés központjaivá fejlődő városok egyetemének orvosi fakultásán vette kezdetét. Az orvosi tanulmányok elsősorban a mai értelemben vett belgyógyászatra irányultak. Az oktatást a tudós teória, az orvosi szaktekinté-

lyek, Hippocrates, Galenos és az arab Avicenna (980–1037) műveinek elméleti ismerete határozta meg.

A speciális munkaártalmakkal az ókori orvosok nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoztak. Hippocratesnél esetleírásként szerepelt a bányász betegsége. A középkorban Avicenna írt az ólommérgezésről, de a festők munkájával kapcsolatban. Az ólom egészségkárosító hatását mindhárom szaktekintély ismerte.

A középkori orvosi fakultások curriculumából természetesen még hiányzott a bányászok betegségeinek megelőzésének és gyógyításának a tudásanyaga (85).

A graduált orvosok száma kezdetben Európa legfejlettebb régióiban sem volt nagy, távolról sem felelt meg a városok létszámának, vidéken pedig egészen hiányoztak.

A doctor medicinae cím birtokosainak a foglalkozása intellektuális természetű volt. Tevékenységük a beteg vizsgálatára, a diagnózis felállítására és a gyógyszer elkészítésének az utasítására terjedt csak ki.

A szükséges manuális beavatkozásokat és műveleteket (törések, sérülések ellátását, ficamok helyretételét, bőrbetegségek kezelését, érvágást, köpölyözést, piócázást, klistérlőzést stb.) a gyógyító tudást a gyakorlatban szerző „szaksegédek” sebészek, borbélyok, fürdősök végezték, rendszerint a város fürdőjében.

A városi orvos feladatköréhez tartozott a városi ispotály orvosi szemléje és később a sebészek, gyógyszerészek, bábák munkájának a felügyelete is (18, 50).

A középkori orvosi gondolkodás az antikvitásból örökölt humoralpathológián (nedvkór-tanon) nyugodott. A középkor legfontosabb diagnosztikus vizsgálati módszerét a vizelet vizsgálata (uroscopia) és a pulzus tapintása jelentette. Az egész középkori orvostudományt áthatotta az astrologia, amely szerint az ember sorsa, egészsége nagymértékben függ az égitestek egymáshoz is viszonyított állásától (42).

A középkor végének új szellemi áramlata, a reneszánsz („újjászületés”) szemléleti változást hozott a medicinában is. Az antik orvostudomány újjászületését, fordítási hibáktól való megtisztítását, pontosítását, kiadását filológus orvosok segítették. Az ókori elméletek és a mindennapi tapasztalat közötti ellentmondásokra pedig a tudományos kíváncsiságtól késztetett, saját megfigyelésekre támaszkodó orvosok immár valóságos, racionális magyarázatokat kerestek, és a régi tudást saját tapasztalataikból származó ismeretekkel egészítették ki.

A polihisztor természetbúvárok között sok orvos is volt, akik kutató szellemmel, megfigyelésekkel és kísérletezésekkel a tudomány minden területén tágitották a tudás határait.

A medicina fejlődését akadályozó tekintélyelvvel szemben először Paracelsus lépett fel, aki az orvosi tudás legfontosabb elemének a természet megfigyelését és a tapasztalattal tartotta. Elvetette a humoralpathológiát, és az emberi test működését kémiai folyamatok összességéként képzelte el. Elméletével az orvosi kémiai irányzat alapozójának tekinthető. Újplatonikus gondolkodása, miszticizmusa, asztrológiája azonban hátrafelé tekintett (21).

A reneszánsz medicinába a legnagyobb változást Vesalius (1514–1564) emberboncoláson nyugvó anatómiája hozta, amellyel megalapozta a modern anatómiát.

A reneszánsznak köszönheti újjászületését a sebészet is. A kor legnagyobb sebésze Paré (1510–1590) volt, aki újra bevezette az erek ligatúráját, és ezzel lehetővé tette a nagyobb sebészi beavatkozásokat és az új operatív technikák bevezetését.

A kutató szemlélet nyomán új alapokra helyeződött a fiziológia, a patológia, a fertőző betegségekről alkotott elmélet, a pharmaceutica, a botanika, az „alkímia”.

A medicina reneszánszban fejlődésnek indult ágai az újkorban tovább bontakoztak, új területekkel, a kísérletes élettannal, mikroszkópos anatómiával, szövettannal tovább bővülve. A passzív megfigyelést az aktív kísérletezés váltotta fel.

Az újkori orvostudományra nagy hatással voltak a fellendülő és a tudományosan ellenőrizhető adatokból építkező természettudományok, a fizika és a kémia. A fizikai és kémiai irányzatok képviselői arra törekedtek, hogy a fizika, ill. a kémia törvényszerűségeivel értelmezzék az ember élet-, ill. kórjelenségeit.

A természettudományi törvényszerűségek szellemében a legnagyobb felfedezést Harvey (1578–1657) tette a vérkeringés felfedezésével (74).

A felfedezések azonban nem jelentettek gyors fordulatot az orvosi praxisban. A hasznosítható eredmények csak lassan, hosszú késéssel kerültek be a beteggyógyítás gyakorlatába.

A bányászat foglalkozási veszélyei és ártalmai

Őskor és ókor

Minden testi és szellemi munka többé vagy kevésbé terheléssel jár, és minden foglalkozásnak a munkafeltételek és a munkavégzés következményeként egészségkárosító hatása lehet.

A foglalkozási betegségek szorosan kötődnek az emberiség anyagi és szellemi kultúrájához. A munkaviszonyok és a szociális viszonyok története szorosan összefügg a korban alkalmazott technikával.

A foglalkozások fejlődési fázisai bepillantást engednek a munkafolyamatokba, és tükrözik a speciális munkaterhelés, az igénybevétel és a kockázat változásait is. A változások mellett számos, régi időkből származó munkamódszer bizonyos módosulásokkal érvényben maradt, és lehetővé teszi, hogy következtetéseket vonjunk le a korábbi idők foglalkozási betegségeit illetően.

Feltétlen meg kell említeni, hogy minden foglalkozásban már a korai időktől megtalálható a törekvés, hogy a különböző munkafolyamatok káros hatásait a lehetőség szerint csökkentésük vagy elkerülésük (43, 62).

A bányászat a legősibb ipari foglalkozások egyike, a civilizáció előrehaladásának fontos pillére.

A kőkorszakból fennmaradt bányák mélysége, emlékei azt sejtetik, hogy a prehistórius idők bányászai előrehaladott bányászati ismeretekkel és munkaszervezéssel rendelkeztek.

A neolitikum idején Anglia, Franciaország, Belgium területén a nehéz körülmények között egyszerű eszközökkel, agancs- és kovakőcsákánnyal dolgozó, néhol kalapácsot is használó, lámpával vagy fáklyával világító bányászok baleseteire az előkerült régészeti leletek is utalnak. A tűzkő nyelésére olykor 15 m-re mélyített aknában a csontvázak között gyermek- és serdülőcsontvázakat is találtak. Rolleston leírta egy Cissburgban fellelt, neolitikumban élt bányász csontvázát, akinek a bal karjának a csontjai rövidebbek voltak. Ő ezt poliomyelitisnek tulajdonította. Nem ismerjük pontosan a neolitikumi bányászat

metódusait, a bányaművelésből eredő egészségkárosodásokat csak gyaníthatjuk. A bányászbetegségek között a lehetőség szintjén felmerül a repülő kőszilánkok következményeként a szemkárosodás. A pneumoconiosis is megfigyelhető a prehistorikus emberben.

Ruffer egyiptomi múmiákkal kapcsolatban anthracosist, Wood-Jones, Smith és Dawson pedig pleuralis adhaesiót említ a neolitikumból. Ezek a ténymegállapítások arra engednek következtetni, hogy a neolitikumi kovakőbányászok is ki voltak téve a foglalkozásuk következményeként megjelenő tüdőbetegségeknek.

Collis a brandoni kovakőbányában az őskorihoz hasonló eszközökkel dolgozó bányászok eseteiből arra következtetett, hogy a silicosis lehetett a legrégebb bányászbetegség (77).

Az ókorban a bányászat foglalkozásai veszélyeiről és betegségeiről már feljegyzések tudósítanak.

Az egyiptomiak fémszükségleteiket legnagyobbbrészt külföldről szerezték be. Talán ez az oka annak, hogy a bányászatról viszonylag kevés tudósítást hagytak hátra. A fémekben való szegénység motiválta a fáraók expanziós törekvéseit is. Az érc (főleg arany, de vas is) és az értékes ásványok (türkiz, malachit) kitermelése elsősorban Núbában és a Sínai-félszigeten folyt.

Egyiptomban sok orvos volt, „...minden hely orvosokkal van tele” írta a híres utazó, Hérodotosz (Kr. e. 484–425).

Az építkezésekhez hasonlóan a bányákban is voltak munkaegészségügyi problémák. Loucheure belga orvos-egyiptológus szerint a központi hatóságok ide is osztottak be orvosokat. Néhány dokumentumból arra is következtetni lehet, hogy a sérültek ápolására és elszállítására egészségügyi személyzetet alkalmaztak.

A középbirodalom idejéből, Kr. e. 1800-ból származó egyiptomi szöveg említést tesz a bányászok és a kohómunkások bőrkárosodásairól.

Az Ébers- (Kr. e. 1550 körül) és a Brugsch-papirusz (Kr. e. 1300 körül) leírása néhány szerző értelmezése szerint arra utal, hogy az egyiptomiak számára az ancylostomiasis nem volt ismeretlen (16, 18, 43, 79).

Egyiptomban a bányamunkások hadifoglyok, fegyencek, eladósodott és deklasszált emberek voltak. A bányákban gyermekek is dolgoztak (16, 62).

A munka és a foglalkozások egészségkárosító hatásáról az antikvitás más kultúráiban is elszórtan találhatóak emlékek és alkalmi feljegyzések. (1. és 2. ábra.)

A földalatti bányászat legkorábbi, agyagtáblára festett ábrázolásai görög földről, a Korinthosz melletti Penteskouphiából származnak, és utalnak a meztelenül dolgozó bányászok munkakörülményeire, közvetve pedig foglalkozási ártalmaikra.

Az egyik fogadalmi ajándékon egy vājār kissé összekuporodó helyzetben hátával a falnak támaszkodik. Testalkata izmos, fején sapka van (43, 107).

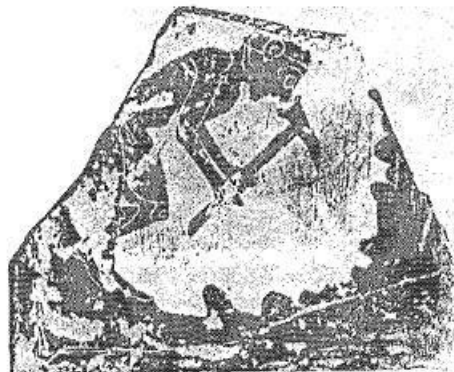
A bányamunkások a görög bányászat virágkorának idején a kereskedelembe vásárolt rabszolgák, büntetésüket töltő elítéltek és hadifoglyok voltak, de szabad emberek is vállalkoztak erre a munkára, főleg akik tönkrementek, és maradék pénzükön az államtól bányát bérelve, a gazdag leletektől várták anyagi helyzetük jobbrafordulását (76).

Plutarkhosz (kb. Kr. u. 46– kb. 120.) görög író és filozófus az athéni hadvezér, Nikias (kb. Kr. e. 470–kb. Kr. e. 413.) életrajzában elbeszéli, hogy a veszített csata után a szirakuzaiak a fogságba esett athéniakat bányamunkára ítélték.

1. ábra. Agyagbányászok a Pentescouphiából származó töredéken.

Forrás: Művészeti Lexikon. III. Budapest, 1983.

2. ábra. Bányász a Pentescouphiából származó töredéken.

Forrás: Buess nyomán. Orvosi Hetilap, 1967.

További sorsukat is bemutatja: „A legtöbb athéni betegség és szűkös élelmezés következtében elpusztult a kőbányákban, mert naponként csak két kotulé árpakását és egy kotulé vizet kaptak, ...” (69, 77).

Néhány ókori bányában talált csontvázon lábkarika és lánc utal a bányász fogoly voltára. Több helyen fiúcsontvázat is találtak érchordó zsákokkal. A kibányászott ércek gyűjtésével, rakodásával és szállításával foglalkozó munkások több ábrázoláson is fiatalokként látszanak.

A bányamunkát végző rabszolgák értéktárgyat jelentettek, és ennek megfelelően kezelték őket.

Az ügyes, bányamunkához értő rabszolgák ára magas volt, az ehhez a réteghez tartozók a bánya melletti kőkunyhókban laktak, a többség azonban állandóan a bányában tartózkodott. Munkaidejük napi 10 órából állt (16, 43, 62).

Az aranyat, ezüstöt, ólmot, rezet és vasat kitermelő bányászok 1 m magas, 60–90 cm széles tárnákban dolgoztak. Ezért a munkára fiatal, vékony munkásokat alkalmaztak.

A nehéz, megerőltető fizikai munkát görnyedt, térdelő vagy guggoló testhelyzetben végezték.

A levegő a lélegzés miatt meg is romlott, telítve lett porral. Összetételét a világítást biztosító nagyszámú olajlámpa még tovább rontotta. A szellőztetést szellőzőaknákkal oldották meg.

A fejtés kalapáccsal és csákánnyal történt, és ehhez legtöbbször még a tűzzel való jóvesztés is járult, amely a tárna levegőjét és hőmérsékletét még rosszabbá tette.

A rossz körülményeken úgy próbáltak javítani, hogy a füstgomoly elkerülésére csak száraz fát engedtek használni.

Az ércelőkészítéshez a fiatal munkaerő kímélése miatt az öreg és beteg bányászokat választották ki.

A kivájt kőzetet sötét, szűk, sokszor vizes helyeken emberi erővel szállították el.

Betegség miatti szabadon bocsátásról nincs tudósítás, pedig a bányászok nehéz, rossz körülmények között végzett munkája minden bizonnyal sok foglalkozási eredetű, egészségkárosodással járt.

A kitermelt érc föld alatti osztályozásánál és föld feletti finom válogatásánál, vízzel járó munkáinál legtöbbször nők tevékenykedtek. Az olvasztómunkát végző férfiak meztelenül dolgoztak.

Az ólomérc és az arzén környezetre is veszélyt jelentő mérgező gázai 4-6 m magas lemezyeken keresztül távoztak (43).

Az athéni demokrácia egyik fő jövedelmi forrását az attikai Laurion ezüsbányáinak az üzemeltetése jelentette. A bányászok biztonságára ezért az állam felügyelt.

Lykurgos egy vállalkozót halálra ítél, mert a bányában meghagyott biztonsági gyámpléért kapzsiságból, törvényellenesen kifejtette.

Laurionban a bányászok felszerelése kalapács, fészítővas, lapát és kosár volt. Mindegyik bányász kapott egy terrakotta vagy agyaglámpást a 10 órás műszak idejéhez szükséges olajjal. Mindegyik munkacsoport egy vájárból és 20 segédmunkásból állt, akik elszállították a kifejtett érceket (16, 43).

Az ókori szerzők írásaikban gyakran tudósítottak a bányászok és a kohómunkások nehéz munkájáról, az ólom-, higany- és arzéntartalmú ércek bányászatának és feldolgozásának veszélyeiről, a keletkező mérgező gázokról, azok elvezetéséről.

Xenophonnál (Kr. e. 430–354) a kéntartalmú gázok levegő-szennyezéséről találunk adatokat (43).

Theophrastos (Kr. e. 370–288) a kövekről írt értekezésében a bányák veszélyei közt a beomlásról, a vízbetörésről, a rossz bányalégről, a megfulladásról írt. Kitért a samosi oltekbányára is, ahol a hosszú, mindössze 70 cm magas aknában a rabszolga-bányászok az oldalukon vagy a hátukon fekvve, természetellenes helyzetben tudtak csak dolgozni, amelynek munkaártalmaként „görbe nyakú”-nak csúfolták őket. A bányászoknak nem csak a nyak- és a vállizmuk, hanem a gerincük is deformálódott. A szerző a bányászat közben keletkező bőséges vörös port is megemlíti. A szénbányászat első adatai is tőle származnak. A széntől származó légszennyezését terhelőnek és nehéznek nevezte (43, 11, 107).

Az ókori görög földön orvosi segítségben mindenekelőtt a szabad polgár részesült. A bányászok döntő többsége azonban rabszolga volt, akiknek egészségére csak kevés figyelmet fordítottak. Az orvosi irodalom éppen csak érintette a bányászok betegségeit.

Hippocrates (Kr. e. 460–370 körül) az epidemiák könyvében, amelyben számos embert foglalkozása szerint említ, egy „ércbányász” foglalkozási betegségéről példátlan egyszerűséggel és éleslátással tudósít. A leírás jellegzetes feljegyzésstílusban, a megfigyelés azonnali rögzítésének az igényével készült (56).

Ezt a helyet híres munkájában Ramazzini is idézi:

„Vir metallicus, ... hypocondrium dextrum intentum, splen magnus et alvus intenta, subdura, spirituosus, decolor, huic in genu sinistro recidiva” (72). [Jobb oldali feszült hypocondrium, nagy lép és feszült, keménykés has (belek), nehézlégzés, sápadtság, a bal oldalon recidiva.]

Nem lehet megállapítani, hogy vajon bélgörcsökkel és ízületi fájdalmakkal járó krónikus ólommérgezésről vagy a pneumoconiosis egy mellhártyagyulladásal szövődött formájáról van-e szó (16, 77).

Hippocrates tudott a kohómunkások hasgörcsökkel járó ólommérgezéséről is.

A szelekről c. munkája elején olvasható aforizma tömörségű megállapítása arra enged következtetni, hogy ismerhette a foglalkozási betegségeket.

„Vannak bizonyos mesterségek, amelyek sok fáradságot okoznak művelőiknek, de azoknak, akik igénybe veszik, rendkívül hasznosak, a népnek pedig jótéteményt jelentenek. De azok részére, akik gyakorolják, a gondok forrását jelentik” (6, 43, 63).

A Nyugat-római Birodalom idejéből a bányászokról és a bányákról több adat maradt fenn. A rómaiak rendelkeztek az ókori világ legnagyobb kiterjedésű bányáival.

A római állam többnyire magánvállalkozóknak adta bérbe a bányákat, akiknek ez nagy lehetőséget nyújtott vagyonuk további növelésére. A bányákat a bérlők rabszolgákkal vagy bányamunkára, in metallum, in opus metalli vagy ad lapides ítélt, arcukon vagy kezükön és lábukon megbélyegzett elítéltekkel műveltették.

Sem betegségük, sem koruk nem szabadította meg őket szerencsétlen sorsuktól.

Az erősek a bányában fejtették a kőzetet, a még nem felnőtt korúak hordták ki, a 30 év felettiek mozsarakban törték, az idősek és a nők a kézimalmot forgatták.

A bányamunkásokról való gondoskodásról kevés adat van. A munka vezetésére felszabadítottakat is alkalmaztak.

Még nőket is ítélték bányamunkára. Őket legtöbbször kő-, só- és kénbányában alkalmazták (43).

Az említettekén kívül más ókori szerzők (történetíró, természettudós, író, költő, technikai szakember) is megörökítették a bányák veszélyeit és a bányászok foglalkozási betegségeit.

Írtak a bányák veszélyei között a balesetokról, az átázásokról, a rossz levegőről, a káros gázokról, a porról, stb., de kitértek az ércek feldolgozását végző kohómunkások veszélyeztetettségére is.

A bányászok és kohászok egészségkárosodását megfigyelő szerzők közül legismertebbek: Diodoros, Plinius, Strabon, Vitruvius, Pollux, a költők közül Plautus, Lucanus, Lucretius, Ovidius, Statius, Claudianus, Martialis stb. (43).

A bányászok életéről a görög és az itáliai történelem eseményeit összefoglaló történetíró, szicíliai Diodoros (Kr. e. I. sz. közepe) ad különösen szemléltető leírást:

„Valamennyi rabszolga lábán bilincs van.” „... a föld alatti tárnákban sorvasztják el testüket éjjeli és nappali munkában. Mérföldetlenül nyomorult helyzetükben sokan elpusztulnak. Munkájukban pihenés vagy szünet soha nincsen, felügyelőik ostorcsapásai között pusztulnak el szerencsétlenül. Egyesek testi és lelki erejüknél fogva hosszú ideig bírják ezt az életmódot. Pedig kíváncsiabb számukra még a halál is, semhogy ennyit kelljen elviselniük...” „A szerencsétleneknek nincs lehetőségük arra, hogy a testüket valamennyire is ápolják, nincs egyetlen ruhadarabjuk, hogy meztelenségüket eltakarják, aki rájuk pillant, azt a mérhetetlen nyomorúság láttán részvét fogja el. Nem számíthatnak kíméletre, sem pihenésre, még akkor sem, ha betegek lettek, ha megrokkantak, vagy megöregedtek. Nem tesznek kivételt a gyenge nőkkel sem...”

A vájárok a homlokukon lámpát hordtak. A réztartalmú anyagot fiúk szállították a szabadba, ahol a mosás, örlés és a szárítás történt (19, 26, 62, 77).

Plautus (Kr. e. 250– kb. Kr. e. 184.) komédiáiban visszatérő téma a rabszolgák sorsa:

„Láttam ábrázolva sokszor az alvilági kínokat,
Ám nincsen alvilág, mely ahhoz fogható, hol én
Jártam: a köfajtőkhöz...” (70).

Lucretius (kb. Kr. e. 97– kb. Kr. e. 55.) azt írja, hogy ahol az arany és az ezüst ereit feltápnak, és a föld legbensőbb titkait feldőlják, a „bányareneteg” a mélyből rossz bányagödröt lehel ki, és sok szerencsétlenség származik abból, hogy az aranyban gazdag ércek megrezö gomolyt bocsátanak ki. Észrevette, azt is hogy milyen az arcuk az embereknek, és milyen sápadt a színük! Arra is felfigyelt, hogy a bányászok, akiket az elkerülhetetlen éhgyözer az ilyen munkához láncol, gyorsan tönkremennek, számukra az élet teljessége hiányzik, életük rövid (43, 77).

Más költők a kimerült, elcsigázott, szűkmellű, kehes bányászokról írnak, akik fakóbbak és sápadtabbak, mint az ezüst, amelyet kibányásznak.

Amikor Ovidius (Kr. e. 43– kb. Kr. u. 17.) egy bányász külsejét leírja, az ember akaratlanul is egy ezüstabányászra gondol, aki a hosszú évek alatt belélegzett ezüstartalmú portól teljes argyriát (a bőr és a nyálkahártyák hamuszürkesége) kapott (43).

Martialis (kb. Kr. u. 42–102.) a kénmunkások foglalkozási kockázatairól írt (43, 87).

A hétköznapi dolgokat alkalmi költeménybe foglaló Statius (kb. Kr. u. 45– kb. 96.) Dalmátia hegyeiről azt írja, hogy ott a bányász miután az alvilág urát, Dist (Plutót) meg látta, olyan sápadtan jön fel a bányából, hogy a színe hasonló a kibányászott aranyhoz (96, 94).

Más szerzők a könnyező szemű kohászokról is említést tettek.

Mindamellett feltűnő, hogy a római idők kortárs orvosi irodalma szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a bányászokat és betegségeiket. Szociális közönnyel szemlélték őket az iparban dolgozókkal együtt (43).

Dioscurides, a Nero és Vespasianus császár idején élt katonaoorvos (Kr. u. 1. sz. közepe körül), akinek munkája az ókori gyógyszer-tani ismeretek nagyszabású foglalata, említést tett a higany-, a cink-, az antimon-, az ólom- és rézvegyületet tartalmazó ásványokról is. Ismerte a realgár nevű arzén-kén ásványt, és elmondja, hogyan lehet higanyt nyerni a cinnabarit (görögül: kinnabari) ásványból. Megjegyzí, hogy cseppekben higanyt lehet találni azoknak a helyiségeknek a mennyezetén is, amelyekben ezüstérccel dolgoznak. Feljegyzí, hogy némelyek azt állítják, hogy előfordul a bányákban szabad higany is. Azt ajánlja, hogy a higanyt üvegben tartsák, mert másfajta edénybe beleeszi magát, és mindenféle anyaggal összevegyül (43).

A római kori orvoslás legnagyobb tekintélye, Galenos (kb. Kr. u. 129– kb. 205.) személyes tapasztalattal is rendelkezett a bányászok foglalkozási veszélyeiről. Beszámol arról, hogy látogatást tett egy ciprusi bányában, amelyből a vitriolt nyerték. A bányában csöpögött a víz, és fojtó, nehezen elviselhető volt a szag. A meztelen munkások, akik hozták ki a bánya vitriolos vizét, olyan gyorsan fordultak, amennyire csak lehetett, hogy elkerüljék a fojtó szagot és a megfulladás veszélyét. Azt is megjegyzí, hogy a munkások meztelenül dolgoztak, mert a vitriolos gőzben tönkrement a ruhájuk. Tárgyalta az ólomvegyületek erősen mérgező hatását is. Műveiben sok ásványi anyaggal találkozunk, így pl. ólom-, réz-, vas- és arzénvegyületekkel, gipszszel, agyaggal, kénnel, timsóval stb. (72, 11, 107).

Az ókori auktorok sokat írtak az ólom által okozott károsodásokról. Vitruvius (Kr. e. 1. sz. második fele) Augustus császár idején élt római építész, hadmérnök és szakíró észrevette, hogy az ólomkohók munkásai az ólompor és az ólomgőz belégzése miatt ólomszíniűek lesznek és megbetegszenek. Tudta azt is, hogy az agyagsövekben vezetett víz egészségesebb, mint az ólomcsövekben vezetett (43, 96, 102).

Pollux azt írja, hogy a régiek is szellőzőaknákkal és az aknákon keresztül szellőztető gépekkel gondoskodtak a bányák levegőjének a frissítéséről. A bányászok „lábpáncél-lal” védték a lábukat és „kézvédővel” [chirothecis („kesztyűvel?”)] a kezüket, hogy ne károsodjon. Gondjuk volt arra is, hogy a bányászok biztonsága megfelelő legyen, „bőrzsá-kot” szoktak viselni (bőrtömlővel szokták őket felszerelni?) (culeis amicire) (72).

A tehetséges, fáradhatatlanul bújázkodó és mindig jegyzetelő katonatiszt, Plinius (Kr. u. 23–79.), aki saját koráról minden érdekeset és figyelemre méltót össze akart gyűjteni, *Historia naturalis* c. munkájának 33–37. könyvét a mineralógiának szentelte. Munkájában két helyen is megemlíti, hogy egy régi szenátusi határozat, amely megparancsolja Itália megkímélését, megtiltotta Itáliában a bányászkodást. Az arany előfordulásának és bányászatának a leírásakor saját személyes hispániai tapasztalataira támaszkodik. Ez azt jelenti, hogy hiteles forrás. A bányászatról szóló tudósításait a fennmaradt emlékek, létesítmények, a régészet ásatások eredményei is igazolják. A hispániai bányákban alkalmazott technológia bizonyos mértékig általánosítható a római aranybányászatot illetően.

„...Egymástól nagy távolságra létesített vágatokkal lámpavilág mellett vájják ki a hegyeket. Lámpavilággal mérik a munkák idejét is; hónapokon át nem is látják a napvilágot. Ezt a fajta művelést *arrugia*-nak hívják. Hasadékok is támadnak hirtelen és ráomlanak az ott dolgozókra, hogy úgy tűnik, hogy ennél még a gyöngyöknek és a bíborfestéknek a tenger mélyéből való felhozatala is kevésbé meggondolatlan dolog.”

A „*silex*et” „...tűzzel és ecettel repeszti, de mivel ennek kigőzölgése és füstje a vágatok levegőjét fojtogatóvá teszi, gyakoribb, hogy 50 font súlyú törőkalapácsokkal zúzzák szét őket. Az anyagot a vállukon viszik éjjel-nappal a sötétben, a hozzájuk legközelebb állóknak adják tovább; fényt csak a legkülsők látnak.”

„Az ezüstbányák kigőzölgése minden élőlény számára veszedelmes, de különösen a kutyákra nézve.” Csak az ezüst jelenléte nem lehet ártalmas. Valószínűleg az ezüsttel előforduló ólom vagy higany kigőzölgése okozta a veszélyt.

Ír a sandaracnak nevezett realgárról (arzénsulfid) is.

„Arany- és ezüstbányákban található; annál jobb minőségű minél vörösebb és minél inkább árasztja magából a mérges kénzagot, s ha egyúttal tiszta és morzsalékos is.”

A korban már alkalmazták a gyógyításban az ásványi anyagokat és a fémeket. „A rézbányák bőven szolgáltatnak orvosságokat, ugyanis bennük mindenfajta fekély igen gyorsan gyógyul, leginkább mégis a *cadmea* (természetes cinkércet kalamín/cink-szulfidot vagy hemimerfit cink-szilikátot ért alatta) az, ami használ.

„Az assosi kő (valószínűleg *sarcophagus lapis*), mely sós ízű, enyhíti a lábköszvényt, mégpedig úgy, hogy az emberek a belőle kivált edénybe teszik a lábukat. Míg minden más bányában tönkremegy az emberek lába, addig azokban a bányákban, ahol ezt a követ fejtik, a lábszárak mindenfajta betegsége meggyógyul” (4).

Szól az ólom, a higany és a kén káros hatásáról is. Különösen a „vörös ólom” előállítását tartotta veszélyesnek. Arról is informál, hogy porának és gőzének a belélegzése ellen úgy védekeztek a bányászok, hogy arcuk elé állathólyagból készült maszkot kötöttek, úgy hogy azért lássanak.

Helyesen figyelte meg, ha az ólmot megolvasztják vagy hevítik, nem szabad a keletkező gőzöket belélegezni, mert azok olyan károsak, hogy halált is okozhatnak, és a mérgező gőzök jelzésére alkalmazott kutyák azonnal elpusztulnak. Felhívta a figyelmet, hogy az ólom feldolgozásakor keletkező gőz különösen veszélyes a terhes nőkre, mert vetélést okozhat.

Itt a higanygőzök mérgező hatásáról is. A higanyt általános hatású méregnek tartotta. Val is megfigyelte, hogy azok a munkások, akik az azbeszt előkészítésével és feldolgozásával foglalkoznak, szintén súlyos bántalmaknak vannak kitéve (43, 72, 87, 96).

Strabon görög geográfus és történétíró (kb. Kr. e. 64–Kr. e. 19.) Geographika című művében, amely korának egész ismert világát bemutatja, csodálattal említi az Ibériai-félsziget ércében való gazdagságát.

Nem kerülték el figyelmét a fémek feldolgozása során keletkező káros gőzök sem.

„Az ezüstolvasztó kemencéket magasra építik, hogy a rögökből a gőz a magasba szálljon, mert sűrű és veszélyes.”

Azt is megfigyelte, hogy a kénbányák munkásai szemgyulladásban szenvednek.

A mandarac sajátos egészségkárosító hatásáról, az arzénmérgezésről is tudósított.

„A vörös zsírkőbánya az ércbányászat következtében kivájt hegy, amelyet a munkások nagy földalatti járatokkal keresztül-kasul vájtak. Ezt az állami vámbérlők használták fel, a bányászokul a gonoszságuk miatt eladott rabszolgákat alkalmazták. A munka nehéz voltan kívül ugyanis állítólag kibírhatatlan, sőt halálos volt a levegő az ércbányákban az ércrögök ártalmas büze miatt, úgyhogy az emberek hamarosan meghaltak. Az is gyakran megtörténik, hogy a jövedelmezőség hiánya miatt a bányamunka abbamarad, mert több mint 200 ember dolgozik ugyan, de számuk a betegségek és halálesetek következtében allandóan fogy” (43, 95).

Fennszékesen elmaradhatatlan volt, hogy a fémek bányászatához és feldolgozásához különféle megterhelések és egészségkárosodások kapcsolódtak.

A kibányászott érc munkái, a felaprítás és az őrlés is biztosan megerőltető volt, és többékevésbé nagy por keletkezésével járt. Az érc mosásánál az átnedvesedés elkerülhetetlen volt.

Speciális veszélyeztetést jelentett a tűzzel járó munka egyrészt a forróság, másrészt az olvasztáskor fellépő gőzök miatt. Ezeket a foglalkozási veszélyeket és az általuk okozott megbetegedéseket a kortársak jól ismerték.

A por elleni védekezéshez a mozsarakat átlukasztott fedelekkal látták el.

Az olvasztómunkások a nagy hőség ellen úgy védekeztek, hogy csak sapkát viseltek. Meztelenségüket az irodalom és minden ábrázolás hangsúlyozza.

A káros légviszonyok közé sorolták a szén „kigőzölgéseit” (Dämpfen und Kohlendunst) és füstjét, valamint a kénsavét, az ólom- és arzénvegyületeket (43).

A római bányászat kiterjedésével, a bányában alkalmazott rabszolgasorsra került a rabszolgák utánpótlásának csökkenésével, majd megszűnésével az ókor késői századaiban a bányaművelésre már barbár származású kolonuszokat, szabad bérmunkásokat is alkalmaztak.

A szemléletváltás következtében már nagyobb gondot fordítottak a bányákban dolgozók és kiváltképpen a magasabb bányatechnikai ismeretekkel rendelkező bérmunkások egészségének megőrzésére, munkaképességének biztosítására. A bányákhoz fürdőket is építettek (43, 62).

Egy hispaniai bánya, Vipasca (a mai portugáliai Aljustrel) közelében ércátlára vésve a Koelsch szerint az I. század végéről, Oczwirk szerint a III. századból, fennmaradt egy bányatörvény, amelyből kiderül, hogy ekkor már a bányászcsaládok közösségekben éltek, és egyik tartományból a másikba szabadon költözhettek.

A törvény 3. §-a a fürdő használatáról szól. A fürdő haszonbérletjének és társának saját költségén a fürdőt egész nap fűteni kellett, és virradattól délig a nőknek, 1 órától este 8 óráig a férfiaknak kellett rendelkezésre bocsátania. Gondoskodniuk kellett a friss víz biztosításáról a meleg és a hideg medencében. A használatban lévő ércüstöt 30 naponta kellett kimosni és kitisztítani, valamint frissen bezsírozni. Férfiaktól fél as, nőktől egy as fürdőpénzt kellett beszedniük. A császári rabszolgák és a felszabadítottak, akik a prokurátor szolgáltatában álltak, vagy illetményt kaptak, vagy mentesültek a fizetés alól, hasonlóképpen a gyerekek és a katonák is.

A bánya közelében sarukészítők, borbélyok és szabók is dolgoztak valószínűleg a bányászok szükségleteinek a kielégítésére (43).

Középkor és az újkor kezdete

A Nyugat-római Birodalom felbomlását követő népvándorlás idején a bányaművelés visszaesett, a legtöbb bánya művelésével felhagytak, a római idők bányatechnikáját csak néhány helyen őrizték. A bányászat újraélesztése Nagy Károly alatt kezdődött meg, kezdetben rabszolgá-, majd jobbágymunkával. A kézművesség, a kereskedelem fejlődése, a monetáris szükségletek megnövekedése azonban már nélkülözhetetlenné tette a bányászat fejlesztését. A bányászok munkájának megítélése az ókorhoz viszonyítva alapvetően megváltozott, és a bányászati szakismeretek, tapasztalatok, ügyesség és lelemény jogosan magas értékelését hozta magával. A bányászatot űzők szabad emberek lettek, kiváltságokat élveztek, szabadon költözhetek, és megszabadultak számos olyan teher alól, amelyek még az iparúzó városi lakosságot is sújtották. (3. ábra.)

A bányászok munkaártalmairól a korai középkorban csak a pezsgő ipari és kereskedelmi tevékenységet folytató, a rabszolgamunkát még széles körben alkalmazó, a fejlett bányászatát a középkor korai századaiban is megőrző Bizánc orvosai tettek említést.

A Justinianus császár udvarában működő Aëtius írt az ízületi fájdalmakkal, székrekedéssel, köldöktájéki hasfájással, sápadt arccal, végtagbénulással járó ólom-mérgezésről, az Alexandriában működő Paulus Aegineta pedig a poros munkát végzők vérvérzéséről. Az arab Avicenna pedig megemlítette a festők ólommérgezését (43).

Nyugat- és Közép-Európa középkori orvosai évszázadokig nem tettek külön említést a bányászok betegségeiről, jóllehet az antikvitáshoz hasonlóan, a középkori bányászat volumenének, változó technikai és szociális körülményeinek függvényeként minden bizonnyal előfordulhattak a középkor korábbi századaiban is.

A bányaművelés kibontakozása már a 10. században nagy lendületet vett, és a 13. században a német bányavárosok már virágoztak.

A bányászat prosperálását azonban a 15. század vége és 16. század eleje jelentette, amikor Európa-szerte új bányákat nyitottak, és az arany-, ezüst-, réz-, ólom-, cink- és vas-termelés a Harzhegységtől kezdve Tirolon, az Alpokon és Magyarországon át a Cseh-Szász-Érchegységig addig nem látott méreteket öltött.

A legnevezetesebb bányák Goslar, Freiberg, Mansfeld, Schwaz, Falkenstein, Besztercebánya, Úrvölgy és Johaimsthal virágkorát hozta ez a korszak.

Tulajdonosaik, a kora kapitalista bányavállalkozók, az augsburgi Fuggerek és Welseriek, a magyarországi Thurzók, akik bánya- és kohótermékeikkel behálózva a kontinent, mérhetetlen vagyonra tettek szert.

A bányák fokozatos elmélyülése mind magasabb műszaki tudást igényelt (24).

A számos új közép-európai bánya feltárása a bányászok számának ugrásszerű növekedéséhez, a „bányászbetegségek” halmozódásához vezetett, amelyek foglalkozási betegsépként történő felismerése orvosi és bányászati tapasztalatokat is feltételezett.

A bányászoknál fellépő és foglalkozásukkal kapcsolatba hozott betegségeket a nagyobb bányavárosokban már praktizáló orvosok igyekeztek elhárítani, ill. a kor orvosi ismeretei szintjén gyógykezelní, és a munkaártalmakból származó megbetegedéseket leírni (34).

A fémekkel dolgozók megbetegedéseinek témájáról szóló munka 1473-ban jelent meg, és Memmingen városi orvosának, Ulrich Ellenbog orvosdoktornak az útmutatója, amely a Von den Besen gifftigen Temppffen un(d) Reüchen címet viseli. Tulajdonképpen az aranyművesek és a fém-munkások betegségeinek a megelőzéséről szól. A kezdetben kéziratban formában terjedő munka később Bergbüchlein címen mint a bányászok kézikönyve, több kiadást is megért (78).

Az első, speciálisan bányászbetegségeket foglalkozó nyomtatvány Wenzeslaus Payer elnbogeni orvos (Wilsdorf szerint Apicola párbeszédese formában írt műve) és a Bermannusnak egyik szereplője, Ancon) 1523-ban „Fruchtbare ertzney mit irem rechtem gebrauch vor dem gemeinen man so auff dem hochberumbten berckwerckenn sich enthelt” címmel megjelent mindkét oldalas füzetecskeje, amelyet a szegény bányászok házi orvosló könyvének „mint „A nevezetes St. Johaimsthalí Bányában és más hasonló bányákban dolgozó egy-egy ember részére hasznosan megfelelő gyógyszer, amelyet alkalmazzon mindenki más olyan helyen is, ahol fémmel vagy fémeket tartalmazó kőzettel dolgozik, és amelyet azelőtt Wenzeslau Payer von Elbogen – akit Dr. Cubitónak is neveznek – jelen-tett meg. Nyomta Wolfgang Stöckle Lipcsében 1523-ban” (15).

Béleismérhetetlenül találhatók Payernél jó észrevételek a megbetegedett bányászok bánálmainak megértéséhez, mint például az ólommérgezés következtében fellépő bémunkások. Payer dicsérendő törekvéssel azon fáradozott, hogy egyszerű és olcsó csillapító szereket ajánljon a betegeknek. A köhögési ingert gyenge expectoransokkal (köptető szerekekkel) igyekezett leküzdeni. Emellett egy „mindent gyógyító szert” is javasolt, pír-lával és klistérral történő hashajtó kúrával. Óvatosságra intett a korban megszokott érzékszervi alkalmazása esetén.

A végén bölcs tanácsot adott: Ha a betegséged hosszú ideig nem javul, fordulj orvoshoz!

3. ábra. Középkori bányász. Világtörténet képekben az őskortól 1640-ig.

Forrás: Gondolat Kiadó. Budapest, 1972.

A „Merkblatt” értékelésénél figyelembe kell vennünk, hogy az akkori medicina a mellbetegségekkel szemben, amelyek között a tbc mellett még a silicosis is szóba jöhetett, még tehetetlen volt.

A „Merkblatt” hat receptet tartalmaz, egyet ital, ötöt pirulák formájában: a „mindent gyógyító” szer mellett köhögéscsillapítókat és köptetőket, valamint egy székrekedés elleni orvosságot.

A legdrágább gyógyszer ára 6 ezüst garas (egy bányász heti bére 12 garas) volt.

A medicamentumok használatához pontos utasítást is adott (106).

A Merkblatt az orvosi körökben nem maradt visszhang nélkül, mert receptjeit Payerre való hivatkozással, 1652-ben a lipcei egyetem orvosi karának assessora, később a botanikus kert igazgatója értekezésében felhasználta (84).

Egy másik korai, de már nagyobb lélegzetű munka az „Eyn nutlich Regiment wider etliche krankheit der brust” a bányászok betegségeiről az orvos magister Magnus Hundt-tól származik, 87 oldal terjedelmű, és 1529-ben jelent meg Lipsében.

A szerző főleg saját tapasztalataira támaszkodhatott, hiszen az addig megjelent munkák csak néhány oldalasak voltak.

Felismerte, és első helyen említette a bányászok jellegzetes tüdőkárosodását, „...mert a tüdő a test szellőztető gépe. Az embernek ezért nagyobb figyelmet kell fordítania a tüdejére, mint más szerveire”.

Javasolta, hogy az ember ne szedjen sok gyógyszert, különösen ne már ifjú korában. A testalkatnak és a kornak megfelelő diétát ajánlott több recepttel.

A betegségek között a porra hívta fel a figyelmet.

Leírta a bányászok mellbetegségeit: a nehézlégzést, a szűkmellűséget, a mellszorítást.

A „Bergsucht”, azaz bányakór kifejezést nem használta, jóllehet ez akkor már a bányászok között elterjedt.

Mindenekelőtt az ifjúságot figyelmeztette a lopakodó mellbetegségek veszélyére.

A portüdőhöz vezető megbetegedésben több faktor együttes hatására hívta fel a figyelmet. Ide sorolta a szilárd közet száraz sajátosságát, amely erős porfejlődéshez vezet, valamint a „kriesigk”-et (amely alatt kénartalmat értett). A kénartalmú mineráliák nagyon gyakran szilikogén hatású kvarctelésekben találhatók.

További fejtegetései a portüdő vagy tüdőtuberculosis következtében fellépő nehézlégzésre irányultak.

A terápia területén azonban a korszak más írásaihoz hasonlóan elakadt.

A mellbetegségekkel szemben a kor orvostudománya tehetetlen volt, akár tuberculosról, akár portüdőről, avagy silicosisról volt szó.

A betegnek légzésgyakorlatokat ajánlott, alvásnál félig ülő helyzetet. Ne a padlón, hanem egy magasabb ágyon aludjon, és ne szűk és nedves helyiségben, és sem meztelenül, sem hajadonfőtt ne menjen ki a házból, munka után és étkezés előtt a száját és a torkát öblítse ki.

A mellbetegségek ellen meleget ajánlott, meleg tejet mézzel, langyos árpalevet cukorral, valamint a sós és savanyú ételek kerülését. Meglepő előírásai között szerepel az uborkának és az őszibaracknak a tüdőbetegség megelőzésében és gyógyításában történő alkalmazása. Ezeket a „védőételeket” a magyarországi fémbányászok tapasztalataira hivatkozva ajánlja.

Ugyanakkor is utal, hogy közvetett vagy közvetlen kapcsolatban állhatott a magyarországi bányászokkal.

Preventív tanácsai között szerepel a foglalkozás-változtatás, ha a tüdőbetegség első tünetei megjelentek. Ez azonban a tárgyalta korszakban nem csekély nehézséggel oldható meg.

Figyelemre méltó, hogy a betegségeket előidéző okok között megemlíti a pénzhiányt, de a mértéktelen evést, ivást, a fegyelmezetlenséget is, mert az utóbbiak már az évek korára elgyengítik az ifjúságot (14, 43).

A középkori bányászbetegségekről a tudásunk mindenekelőtt Agricola és Paracelsus munkáira alapozódik.

Leírásuk a 16. század első felének a bányaviszonyaira, tapasztalataira vonatkoznak, de hasonló állapotok lehettek a korábbi századokban is (77).

Joachimsthal városi patikusa, majd orvosa, a később Chemnitzben letelepedő, a minealógusként nagy hírt Georgius Agricola, a bányászatról írt műveiben, a Bermannusban (Basel, 1530) és a De re metallicában (Basel, 1556), nem feledkezve meg a bányászati emberi és orvosi vonatkozásairól sem, a foglalkozási betegségeket megelőzni kívánó humanista orvos nézőpontjából közelítve tárgyalta a bányászok baleseteit, betegségeit, azok megelőzési lehetőségeit (24).

A bányászok betegségeit már mint speciális foglalkozási betegségeket taglalta és rendszerezte kortársa, Theophrastus Paracelsus von Hohenheim Von der Bergsucht oder Bergkrankheiten drey Bücher c. művében (77).

A magyarországi fémbányászat a kor színvonalán állt.

A 16. században fellendülő angol bányáiparban magyar bányászok is dolgoztak. A magyar bányászok szakértelmét dicséri, hogy Iván moszkvai nagyfejedelem Mátyás királytól magyar bányászok küldését kérte (52).

Középkori bányászatunk fejlettsége ellenére bányaegészségügyünk emlékei fölöttébb hiányosak.

A fenti adattal szolgáló német bányászatban előforduló megbetegedésekből következtethetünk csak a magyarországi bányákban előforduló munkaártalmakra is. Ezt a hasonló munkafunkciók és -viszonyok is indokolják.

Föllehet a bányászat technikája folyamatosan változott, de ezzel a bányaművelés fő veszélyei többségükben nem szűntek meg, sőt újakkal gyarapodtak.

A gyakorlati orvosként a bányákba is lejáró Ramazzini az 1700-ban megjelenő, Hasznikussá vált munkájában a bányászbetegségek leírásakor még idézhette Agricola Hasznikustól is dicsért munkáját.

Agriola kora bányászatának nevezetes központjában Joachimsthalban működött mint városi orvos és gyógyszerész, majd a szász választófejedelem hívására Chemnitzben, az élénk ipari városban telepedett le.

4. ábra. Georgius Agricola
Forrás: Műve magyar fordításának címlapján (1).

Meglepő a fő művében, a *De re metallicában* a Magyarországra vonatkozó adatok sokasága, nem utolsósorban azoknak a megbízhatósága és pontossága.

De gazdag magyar adatokat találunk Agricola többi munkáiban is. Bőven olvashatunk bennük a budai hideg, meleg és kénes forrásokról, a besztecebányai ezüsttartalmú rézércről és rézvitríorról, a körmöci, hodrusi, bélabányai, libetbányai és gölnici aranylelőhelyekről.

A bányaegészségügy szempontjából értékesek azok a feljegyzései is, amelyek megvilágítják a munkaviszonyokat is (24).

A *De re metallicában* több helyen elismeréssel szól bányáinkról és kohóinkról, ami jelzi azok korabeli fejlettségét. Agricola könyvének több rajza megőrizte korabeli bányászatunk emlékeit és fejlett technológiáját, és annak bizonyítékait, hogy bányászatunk és kohászatunk európai színvonalon állt.

Helmuth Wilsdorf feltevése, hogy Agricola a magyar viszonyok ismeretét a Temes megyei Fehértemplomról származó Rorbacher Kálmántól, Annaberg városi orvosától, a Bermannus Colomannusától szerezte. „Colomannus”, „aki sürgősen elsietett a három beszélgető mellett és dicséretes módon igyekezett bányász teendőinek ellátására.”

Rorbacher, aki valószínűleg a török betörés elől menekült el Magyarországról, nemcsak kitűnő orvos, hanem mint a korban a neves orvosok általában, széles ásványtani ismeretekkel is rendelkezett, és jó bányász is volt. Bányászati szakismereteit vélhetően Erdélyben vagy az alsó-magyarországi bányáknál szerezte.

Agricolát szoros barátság fűzte Rorbacher Kálmánhoz, és ezért nagy valószínűséggel ő szolgáltatta a magyar bányászatra vonatkozó pontos és gazdag anyagot (15, 106).

A magyarországi körülményekről tájékoztathatta még Dernschwam János is, aki a Thurzó-Fugger bányavállalkozás vezetője volt évtizedeken át, és szerteágazó külföldi kapcsolatai arra utalnak, hogy kapcsolatban állhatott Agricolával is.

Agricola említi az orvos Manardus nevét is, aki 1513–1515-ig Magyarországon tevékenykedett.

Paracelsusnak is voltak magyarországi kapcsolatai, sőt magyar tanítványai is. Kétszer is járt Magyarországon, az 1521 és az 1524 körüli időkben, majd 1537 táján.

Első útján főleg Felső-Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben időzött. Erdélyi útjáról maga is tett említést. Útba ejtette a tokaji borvidéket is, ahol „...a vegetáliák a mineráliákkal társulnak...”.

1537-ben a feljegyzés szerint Pozsony város tanácsa vendégül is látta. Útjai során megsejmelte Magyarország természeti kincseit, minden bizonnyal bányáit is, tapasztalataiban vélhetően a magyarországiak is benne rejlenek. A magyar rézvitríort a legjobb minőségűnek tartotta, ugyanígy az antimon is:

„Azt mondják, hogy nem minden vitriol felel meg céljának, hanem csak a magyar, ezt állítják az antimonról is. A különbség nem csak földrajzi értelemben veendő, mintha más országban nem találunk jó vitriolt, hanem filozófiai értelemben is, mert a nap ott kel fel, jelezve, hogy e sóföld a „*corpusculum solis*”-szal, vagyis aranyvízzel át van itatva.”

A szifilis ellen híressé vált gyógyszer lett a magyarországi antimon, amelyet a lues venereán kívül még a legkülönbözőbb bajok gyógyítására is használtak. Még a későbbi gyógyszerkönyvek is ajánlották. A legjobb fekete antimonszulfidot, amely majdnem teljesen arzén- és ólommentes volt, Rozsnyón bányászták.

Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy a kor pharmacológiáját szenvedélyesen művelő Paracelsus a híres magyar antimon előfordulási helyét is felkereste.

Gyógyító tevékenységének is van magyar vonatkozása. Másolatban fennmaradt lues elleni receptje II. Lajos özvegye, Mária királyné számára. Két, név nélkül említett magyar tanítványára is hivatkozott (54).

Agricola párbeszédes formában írt munkájában, a *Bermannusban*, amely nagy művének előtanulmányának tekinthető, ír a bányaművelés veszélyeiről is, első helyen említve a porképződést:

„Naeuius: Vajon eltakarod-e az arcodat állatok hólyagjából készített széles maszkkal, hogy – Plinius szavait használjam – ne lélegezd be a halált hozó port?

Bermannus: Eddig kevés ilyen munkát végeztem s ezért nem is használtam hólyagból készült maszkot. De valójában hasznos az a mieinknél, akik száraz bányákban dolgoznak. Mert ha belélegzik a port a bányászok, akkor légzési nehézségben vagy száraz betegségben pusztulnak el, leginkább a magyarországi Kárpátok bányáiban, ahol a németjeink is bányászknak. Van ott egy asszony, aki már hét férfival kötött házasságot, s valamennyi férje korán elhalt, mert ebbe a szárazkórba esett” (2).

„Bermannus: Inkább a betegséget okozó levegő az, amitől szájalomra méltóan elpusztulnak, vagy az omlásoktól, amelyek jobban eltemetik őket, mint a föld ama gigászokat.”

„Bermannus: Ezt a fajta ásványt – legyen szabad most nekem a mi bányászaink szavait használni – kobaltnak nevezik a bányászok, a görögök pedig kadmiának. Egyébként úgy látszik, mintha egy testté nőttek volna össze benne azok az anyagok, amelyekből a pirit és az ezüst keletkezik, s hogy ily módon születik meg az, amit kobaltnak neveznek. Vannak, akik egynek veszik ezt a pirittel, mivel gyakran benne van abban. De vannak, akik más fajtának tartják, mint ahogyan én is. Igen gyakran erős maró hatással rendelkezik, olyannyira, hogy kieszi a munkások kezét és lábát, ha nem vigyáznak elég jól magukra” (2).

Agricola *De re metallica* című munkája, bár bányászati szakkönyvnek készült, már az első könyvben tartalmaz orvosi vonatkozásokat.

„A bányaművelőnek ... jártasnak kell lennie az orvostudományban, hogy megóvhassa a vajúrokat és egyéb bányamunkásokat a betegségektől, amelyek a bányákban dolgozókat oly nagymértékben fenyegetik. Ha pedig megbetegednek, akkor képes legyen vagy maga gyógyítani őket, vagy megfelelő orvosi kezelést biztosítani a számukra” (1).

A bányászat veszélyeit is jól ismerte.

„A bányászat ellenzői azt is felhozzák, hogy a bányaművelés veszélyes tevékenység, mert a vajúrokat az ártalmas bányalevegő belélegzése megöli, vagy sorvadásba dönti őket a tüdőt gennyesztő por, vagy halálra zúzza őket a rájuk szakadó kőzet, vagy a beszállásnál lezuhanak az aknába és karjukat-lábukat törlik, nem ritkán nyakukat is. Márpedig nincs az a még oly magas nyereség, amelynek érdekében emberek épségét és életét a legnagyobb veszélynek, és az élet elvesztésének volna szabad kitenni.”

De úgy látja, hogy a védekezésre van lehetőség, a veszélyeket el lehet kerülni.

„Mivel azonban az ilyen esetek ritkák és csak a gondatlan vajúrokkal történnek meg, ezért nem is riasztják vissza a bányászokat a bányamunkától, éppoly kevésbé, mint ahogyan az ácsokat sem rettentí, ha egyikük vigyázatlanságból a magas épülről lezuhan és kiadja lelkét” (1).

A bányaműveléskor az éghajlati viszonyokra is figyelmet kell fordítani:

„A tapasztalt bányász tehát nem fog olyan helyen bányászni, – lássék bár érben mégoly gazdagnak – [amely] az ártalmas éghajlat kétségtelen jeleit mutatja” (1).

A víz és a levegőcsere problémájának is nagy figyelmet szentel:

„Gyakran sok a víz, vagy a levegő mozdulatlansága akadályozza a bányamunkát, miért is a bányászoknak ez a két tényező éppoly gondot okoz, vagy legalábbis kellené, hogy okozzon, mint maga a fejtési munka.... Ilyen helyen a vájárok akkor sem volnának képesek huzamosabb ideig dolgozni, ha a bánya mégoly gazdag volna is aranyban és ezüstben, illetve ha mégis dolgoznának, akkor lélegzetük elakadna és fejük megfájdulna. Ez annál súlyosabban mutatkoznék meg, minél többen dolgoznának ott, sok bányamécset égetve, amelyek csak bágyadt fényt adnak. A mécsek és a levegő kigőzölgése ugyanis a levegőt még nyomasztóbbá teszi” (1).

5. ábra. Jövesztés tüzzel.

Forrás: Agricola művének illusztrációja (1).

oldalon a telértömegtől, másrészt az akna ama részétől, ahol a létrák vannak. Az előbbi deszkák a telért zárják el, nehogy annak a víz által meglazított rögei az aknába hullva megijesszék, megsebezzenek és lesodorják mindkét oldalon a vájárokat és egyéb munkásokat, valamint a létrán fel- és leszállókat. Az utóbb említett deszkák a felhúzás közben a kosarakból és vedrekből kihulló kőzetdaraboktól védik a létrákkal ellátott részt. Ilyenformán a nehéz és veszedelemes létramászás veszít félelmességéből és veszélytelenebbé válik” (1).

Olykor az ókort idéző nehéz munkakörülményekre, munkaártalmakra is kitér:

„A lebegő teléreket a vájárok rendszerint oldalukon fekvé fejtik, s nehogy ruhájukat elrongyolják, és bal vállukat felsebezzenek, erre a vállukra kis, keskeny deszkácskát erősítenek. Ezeknek a vájároknak a nyaka nem ritkán elferdül, mert munka közben csákányukat csak balra fordított fejjel tudják használni” (1).

A munkabeosztásról is ír.

„A nappalnak és éjszakának huszonnégy órája három műszakra oszlik, amelyeknek mindegyike hét órát ölel fel. A fennmaradó három óra a műszakok közé esik és a mun-

Itt is érezhető a törekvés, hogy a különböző munkafolyamatok káros kihatásait a lehetőség szerint csökkentsék vagy elkerüljék.

A kéntartalmú ércek tüzzel való jövesztése esetén kéndioxid, az arzéntartalmú érceknél arzénos mérgező gázok keletkeznek.

„Mindaddig, amíg a telérek és kőzetek az égetés tartalma alatt büzlő gomolyokat bocsátanak ki és az aknák és tárók füsttel telítettek, a vájárok és munkások nem szállnak le a bányába, nehogy a mérgezett levegő egészségüket megtámadja vagy egyenesen megölje őket” (1).

Az aknák kiépítésénél „... a tartógerendákra is helyeznek el deszkákat. Ezek egyrészt az aknát választják el mindkét

kások munkába jövésével és haza menetelével telik el. Az első műszak hajnali négy órakor kezdődik és délelőtt tizenegy óráig tart. A második műszak tizenkét órakor veszi kezdetét, és este hét órakor végződik. Ez a két nappali műszak, amelyek a reggeli és a délutáni műszakra oszlanak. A harmadik, az éjjeli műszak, este nyolc órakor indul, és éjjel háromkor ér véget. Ezt a műszakot a hatóság csak elkerülhetetlen szükség esetén engedélyezi a munkásoknak. Ebben a műszakban vagy a vizet távolítják el az aknából, vagy a teléren dolgoznak, egész éjszaka bányamécstűk mellett virrasztva, és nehogy a virrasztástól kimerülve elaludjanak, nehéz és hosszadalmas munkájukat kellemes és csendes énekléssel igyekeznek elviselhetőbbé tenni. Egyes bányavidékeken tilos a bányásznak egymás után két műszakot teljesítenie, mert a hosszú munkától kimerülve erőt vesz rajta az álom, vagy elkésve érkezik a második műszakba, vagy idő előtt távozik. Másutt viszont megengedik a dupla műszakot, ha egy műszak béréből a bányász megélni nem tud, különösen, amikor az élelmiszerek drágulnak. Ilyenkor a hatóság nem tiltja a rendkívüli műszakot, bár egyébként csak egy rendes műszakot szokott engedélyezni. Azt az időpontot, amikor a bányásznak műszakra kell menni, egy nagy harang adja tudtul...

Szombaton nem dolgoznak a bányászok, mert ilyenkor vásárolják meg az élethez szükséges árucikkeket. Vasárnapon és az évenként visszatérő ünnepeken sem szállnak le a bányába, hanem vallási kötelességeiknek tesznek eleget. Ha azonban a szükség megköveteli, akkor ezeken a napokon sem pihennek és nem ünnepelnek. Így, ha a bányavíz nagy tömege, a beomlás fenyegető veszedelme vagy más ok kényszeríti őket ünnepnapra munkára, ami különben nem is ellenkezik a vallással.

A bányásznép egész fajtája edzett, és munkára született" (1).

A hatodik könyv befejező része a munkaártalmak elkerülésére is tanácsokat adó humanista orvos megnyilatkozása.

„Hátra van még, hogy a bányászok baleseteiről és betegségeiről szóljunk, valamint az ezek ellen lehetséges védekezésről. Mert nagyobb gondot illik fordítani az egészség megtartására, mint a pénzszerezésre, mert csak egészségesen rendelkezhetünk erőinkkel szabadon. A különféle bajok közül egyesek a testet sújtják, mások a tüdőt vagy a szemet támadják meg, de vannak olyanok is, amelyek megölik az embert.

Az aknák jó részében található nagy mennyiségű és nagyon hideg víz, rendszerint az alsó lábszárat támadja meg, mert a hideg ellensége az izmoknak. A bányászok tehát ilyen esetben védjék lábszárukat a hideg víz ellen. Aki ezt a tanácsot nem fogadja meg, nagyot vétkezik egészsége ellen, főleg öregkorára. Másrészt vannak olyan száraz bányák is, hogy bennük víznek nyoma sincs. Ez a szárazság még nagyobb veszedelmet jelent a bányászoknak, mert a bányamunka közben keletkező és állandóan kavargó por a légcsőbe és a tüdőbe hatolva légzési nehézségeket és a görögök által asztmánának nevezett betegséget okoz. Hogyha rombolóereje fokozódik, felsebzi a tüdőt és elsorvasztja a testet. A magyarországi bányákban vannak asszonyok, akiknek hét férjük volt. Valamennyit a veszes sorvadás ragadta el. A meissenai körzetben lévő Altenbergben a bányákban fellépő kohófüst fekélyeket rág a húsbá. Még a vasat is elpusztítja, miért is ott az aknaházak minden szege fából van. Van azután egy cadmia-fajta, amely a bányászok víztől nedvessé lett lábát és kezét szétrágja, de a tüdőt és a szemet is megtámadja. Ezért a bányászok nemcsak bőrcsizmákat viselnek, hanem könyökig érő bőrcsiztyűket is, arcukat pedig bő hólyag-álarcval védik, mert ez nem engedi át a port a légcsőbe és a tüdőbe, s a szembe.

Hasonló módon védekeztek Rómában a cinóberkészítők a halált hozó por belélegzése ellen.” (Plinius, XXXIII. 40.)

„Légzési nehézségeket okoz a tárók rossz levegője is. Ez ellen szellőztető gépekkel lehet védekezni. Van azonban még egy, még veszesebb baj is, amely könnyen halált okozhat. Azokban az aknában, folyosókban és tárókban, ahol a kőzet keménységét tűzzel törlik meg, a levegő méreggel telik meg. Ugyanis a kőzetekbe ágyazott telérek, erek és szálak mérges csóvákat bocsátanak ki, amelyeket a tűz ereje szabadít fel az érccekből és más ásványokból. Ez a mérge a füsttel együtt felszáll, éppúgy, mint a kohófüst, amely az érckohók falainak felső részeire ülepszik le. Ha nem tud a földből felszállni, hanem leszáll az akna vizére és azon úszkál, akkor veszedelmet okozhat. Mert ha a víz a beledobott kötől vagy más okból mozgásba jön, akkor a mérge felszáll, és megmérgezi a lélegzetvétel folyamán az embert. Még veszedelmesebb a még el nem aludt tűz füstje. Az állatoknak ettől a füsttől megfertőzött teste többnyire azonnal felduzzad, elveszti mozgási és érzékelési képességét, és fájdalom nélkül elhal. De az emberek is, amint felfelé jönnek a létrán, miközben a mérges pára sűrűsödik, lezuhannak, mert kezük felmondja a szolgálatot, dagadtnak látszik, a lábuk ugyanígy, forogni kezd velük a világ, s ha különös szerencse folytán csak kevésbé sérülnek meg és megmenekülnek, akkor sápadtak, mint a holtak. Ezért senki se szálljon be az ilyen bányába vagy a vele szomszédosba, s ha mégis odakerülne, hagyja el, amilyen gyorsan csak tudja. Az előrelátó és óvatos bányászok pénteken este gyűjtik meg a farakást, és hétfő előtt nem szállnak le az aknába, vagy nem lépnek be a tárnába. Közben a mérges csóva ereje kimerül. Van, ahol a dolog már a pokollal határos, mert egyes bányákban, bár ritkán, keletkeznek ilyen mérges csóvák... Néha a telérek üregeiben húzódik meg a mérges lég. Csehországnak Plana nevű városában van néhány barlang, amelyek az év bizonyos szakaszaiban olyan gőzöket bocsátanak ki savanyúvízforrásokból, hogy tőlük kialusznak a lámpák és meghalnak a hosszabb ideig a barlangban tartózkodók.” Plinius hasonló esetről így ír: „A lemélyített aknában kénes timsós gőzök ölik meg a bányászokat. A veszélyt az jelzi, hogy a lebecsátott mécses kialszik. Ilyenkor az akna közelében, jobbra és balra szellőző aknákat ásnak, amelyek a gonosz levegőt kiszívják.” Planában fűtatókat állítanak fel az ártalmas levegő elszívására és a veszély elhárítására....

„Előfordul, hogy a bányászok leesnek a létráról és karjukat, lábukat, esetleg nyakukat törlik. De meg is fulladhatnak, ha az aknászompba zuhannak. Ennek oka az aknász hanyagsága, mert az ő legfőbb feladata a létrának gondos odaerősítése az akna ácsolásához, hogy ne inoghassanak. Neki kell gondoskodnia arról, hogy az aknászomp biztonságosan be legyen földve deszkákkal, azokat senki el ne mozdíthassa s így az emberek ne eshessenek a vízbe. Ezért az aknásznak kötelességét lelkiismeretesen teljesítenie kell.

Az aknaház ajtaja ne nézzen északra, nehogy télvíz idején a létrák eljegesedjenek, mert ha ez megtörténik, akkor a hidegtől meggémberedett kéz nem bír elég erősen megfogódzni. De a bányászok maguk is legyenek óvatosak, nehogy saját gondatlanságuk következtében lezuhanjanak.

A bányák be is omolhatnak és az eltemetett vájárok elpusztulhatnak.... Ezért szükséges, hogy sűrűn hagyjanak meg kőzetoszlopokat, vagy ácsolják ki a bányát, és ily módon támasszák meg a hegyet. Nehogy a lezúduló kőzet összezúzzon mindent, biztosítani kell az aknákat, tárókat és folyosókat megfelelő erősségű aláépítéssel.”

Még említést tesz egy veszélyes pókfajtáról, amely a szardíniai bányákban fordul elő, és felhívja a figyelmet a felhagyott aknák helyreállításakor és az újraműveléskor fellépő veszélyekre.

Korának hiedelemvilága őt is megérintette, a veszedelmek között megemlítette a hegyi szellemeket is (1).

A *De re metallica* ábráin az ember védelmére szolgáló kutyát és galambot lehet látni. A kutya a levegőnél nehezebb kén-dioxid vagy szén-dioxid jelenlétét jelezte, a galamb pedig a levegőnél könnyebb szén-monoxidét (35).

Paracelsus talán az orvostörténelem legellentetesebben megítélt alakja.

A kutató szellemű, kalandos életű orvos életműve máig foglalkoztatja az orvosi irodalmat.

Természettudományában, orvosi szemléletében még megtalálhatóak az antik tradíciók, de orvosi működésének legfontosabb tényezője a tapasztalás, a gondos megfigyelés.

Műveiben jóllehet vannak vitatható vagy kifogásolható nézetek, de több gondolatával felülmúlta korát.

Életműve a tudományos szemlélet fejlődésének fontos állomása. Rendkívüli alappal mélyült el a pharmacológiában és az alkímiában, és részben már a kémián keresztül eljutott az alkalmazott természettudományok egyik speciális ágáig, a metallurgiáig. Érdeklődésének és orvosi szemléletének is meghatározó eleme volt a kémia. Betegségteóriáinak többsége is kémiai jellegű. Az emberi test működését mint a kémiai folyamatok összességét képzelte el. Előremutató kutatási célja és formája arra szolgált, hogy segítségével új, specifikus gyógyszerek után kutasson.

Kutatásai révén vált általános gyógyszerre a vas, az arzén, a kén, a káliumszulfát.

6. ábra. Taposókorongos felvonó a kén-dioxid és szén-dioxid jelzésére szolgáló kutyával.

Forrás: Agricola művének illusztrációja (1).

7. ábra. Paracelsus (Aureolus Theophrastus ab Hohenheim).

Forrás: Zekert O. 1965.

Mindenben az egyetemességre törekedett. Az egyetemesség gondolata, a makrokozmosz-mikrokozmosz relációja, már korai írásait áthatotta.

Mindamellett olyan alig ismert témákkal, részletkutatásokkal is foglalkozott, mint a bányászbetegségek, az anyagcsere-betegségek („Tartarus” írások), balneológia, szifilisz, stb.

Szociális érzékenységgel írt. A fürdőkről szóló traktátusának címében is kifejeződött, hogy egyaránt szánta „szegényeknek és gazdagoknak”.

A *De tempore laboris et requiei c.* munkájában a munka és a pihenés szabályait úgy szólván a modern szociálhigiénikus felfogás szerint írta le. A tanulmány kézírata 1533 körül, a bányászbetegségekről szóló monográfiával nagyjából egy időben, Görlitzben keletkezett. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a szociálhigiénés reformjavaslatait a bányászok szociális helyzetének az ismerete motiválta (83).

Első bányászati ismereteit Villachban szerezte, ahol apja városi orvos volt. A bányászat és a fémipar nagy hatással volt rá, és ismereteit e területen a tiroli bányavárosban, Schwazban még tovább mélyítette. Már képzett orvosként hosszú utazásokat tett, Európa nagy részét bejárta, és közben tanulmányozta a különböző fémek hatásait az emberi szervezetre. Megfigyelte a bányákban dolgozók megbetegedéseit, amelyeket a *Von der Bergsucht oder Bergkrankheiten drey Bücher c.* munkájában foglalt össze (8, 43, 77).

A *Bergsucht*, bányakór szót a bányászok szóhasználatából vette át. A műben előforduló „*der Tartaro in Lungen*”, a „tüdő tartaricus betegsége” magyarázatra szorul.

8. ábra. Bányakórban szenvedő bányász, 1532.
Forrás: Wilsdorf nyomán. (106)

Paracelsus „*morbus tartaricus*” névvel jelölte mindazokat a betegségeket, amelyeket a testben a szilárd anyagok rendellenes módon történt lerakódása jellemez. A lerakódó anyag neve egyes magyarázatok szerint azért tartarus (=Τάρταρος: az alvilág büntető része), mert pokoli fájdalmat okoz (29).

Az első könyv a bányászok tüdejét ért károsodásokkal foglalkozik. Tárgyalja azok etiológiáját, pathogenesisét, symptomatológiáját és terapiáját. A második könyv

a kohászok és fémmunkások betegségeit részletezi. A harmadik a higany okozta betegségeket taglalja.

A monográfia azt bizonyítja, hogy Paracelsus valóban praktizált, és felismerte a bányászok egészségkárosodását okozó két fontos betegségcsoportot, a légzőszervi betegségeket és a fémek okozta akut és krónikus mérgezéseket.

A megbetegedések különböző symptomáit (köhögés, nehézlégzés, mellfájás), az akut tüneteket (láz, vértolulás) és a krónikus lefolyás formáit (köhögés, asthma, sorvadás) helyesen ismerte fel. Magyarázatában azonban helyet kaptak a kozmikus és tellurikus (földi) befolyások is.

A *Bergsucht* terapiájában Paracelsus megjegyezte, hogy isten az orvosnak az alkímia erejét ajándékozta, hogy a bányakórban szenvedőket meggyógyítsa. De az nem látható, rejtve van, és az embereknek, mert ők az aranyat, az ezüstöt, a rezet és az ólmot kívánják, a testüket és az életüket kell kockára tenni, hogy a birtokába jussanak.

Megítélése szerint a foglalkozási betegségeknek sorsszerű karakterük is van.

Paracelsus terapiájában fő helyen az izzasztás és a hashajtás állt, de emellett fontos szerepet játszott a diéta is.

A bányakór profilaxisát csak érintette.

Paracelsus bányakór fogalmának sem oka, sem betegsége nem egységes. A bányakór okának a föld alatti és föld feletti klimatikus viszonyokat, ill. atmoszférikus hatásokat tartotta, valamint a fémek kisugárzását és porát a bányákban és a kohóknál.

Megfigyelte, hogy a bányászok a légúti megbetegedések karakteres formájában, köhögésben, nehézlégzésben, erejük és teljesítőképességük romlásában szenvednek.

Leírta, hogy különösen az ércek előkészítésével, ill. kohósításával és a különböző fémek olvasztásával foglalkozó személyek a kifejlődő gőzök belélegzésén keresztül súlyos betegségeknek, ill. mérgezéseknek vannak kitéve, amelyek azonban nem egyformák, hanem a feldolgozott anyagok eredetétől, fajtájától és összetételétől függően eltérők.

Ismerte a mérgező anyagok különbözőségét, annak megfelelően, hogy a mérgező anyagok egyszer, szájon át, vagy hosszú időn keresztül, gőz formájában, inhalációval kerülnek a szervezetbe.

Klinikai tüneteik alapján megkülönböztette a krónikus és az akut mérgezéseket.

Felismerte az ólom-, az arzén- és higanytartalmú ércek mérgező hatását.

Rámutatott néhány lényeges mérgezési tünetre.

Leírta a higanymérgezést, a mérgeg visszamaradását a szervezetben, a tremort, a stomatitist, és terápiás javaslatot is tett.

A terápiát a higany kiküszöbölésére Paracelsus mechanikus módon tanácsolta: a higany meggyűlésénél egy függőleges testtájon nyílást kell vágni, hogy a meggyűlt higany ki tudjon lépni a kelevény példája szerint. A folyamatban a higany olyan észrevétlenül hagyja el a testet, mint ahogy bekerült.

A higany kiválasztásnak az elősegítéséhez forró fürdőt, ill. egy kénes fürdőkezelést javasolt.

A szájüreg kezelésére is ajánlott terápiát.

Megfigyelte, hogy a sóbányászok és sóval foglalkozó munkások körében a bőrbetegségeken kívül nagyobb egészségkárosodás nem fordul elő.

Ismerte a kalcinálásnál és szublimálásnál és más kémiai folyamatok esetében a savak veszélyét.

Munkája sok jó megfigyelést tartalmazott.

A hatóanyag fogalmát Paracelsus vezette be.

Elképzeléseinek megfelelően kísérleteket is végzett, hogy a hatóanyagot a különböző anyagokból kivonja, de emellett a bányászok és a kohászok munkájának specifikus egészségkárosító hatásait is kutatta.

A higanybetegségekről szóló traktátusából kiderül, hogy a higanyt saját teóriájába is beépítette (41, 43, 77).

Természetesen a mai álláspont szerint Paracelsus felfogása a fémek keletkezéséről a föld mélyén és a különböző fémek toxicodinamicus hatásáról, különösen a higanyéről, téves.

Érdeklődése a népi gyógyászatra is kiterjedt. Nem kerülték el a figyelmét a bányász-körökben jól ismert „csodaszerek” sem, így pl. az asthma kezelésére ajánlott „auricula muris”, az „egérfülecske” sem.

Képszerű nyelvezete, amellyel elméleteit magyarázta, figyelemre méltó, bár a mai olvasónak nem csekély fáradságot jelent Paracelsus merész, a mai ismeretektől eltérő formuláinak az olvasása és megértése.

Kortársaitól eltérően nem latin, hanem német nyelven, anyanyelvén írt, ill. egyes szerzők véleménye szerint diktált tanítványainak.

Helyes megfigyeléseit sem egyszerű és világos nyelven tette közzé, hanem szemléletének és gondolatmenetének megfelelő „bombasztikus” retorikával.

Fogalomtárában a betegséget okozó külső tényezők elnevezései: „Ens astrorum” (kozmikus befolyás), „Ens veneni” (a táplálékok nem asszimilálható részei, vagyis a mérgek), „Ens naturale” (a természet”sympathicus befolyása), „Ens spirituale” (szellemi, psychés befolyások), „Ens deale” (Isten büntetései) (29).

A „Merkurius” kifejezést nemcsak a középkori szóhasználatnak megfelelően, higany értelemben használta, hanem minden fém alapszubsztanciájaként, amelyből transmutáció vagy kozmikus hatásokon keresztül az összes fém keletkezhet, de az illó anyagokat is értette alatta.

A „Sal” (só) alatt az oldható, a „Sulfur” (kén) alatt az éghető anyagokat is értette.

Szembetűnő, hogy Paracelsus a pornak mint specifikus megbetegítő faktornak kevés figyelmet szentel, ellene védőeszközt sem ajánl.

Ezt azzal lehet magyarázni, hogy azokban az ércbányákban, amelyeket felkeresett, az akkori bányászati metódusok mellett a porképződés nem lehetett jelentős.

Az ólommérgezésnek is kevés figyelmet szentelt.

Nagy alaposággal mélyült el a pharmacológiában és a kor vegyészetének számító alkímiában, egyes szerzők szerint korai halálát is folytonos kísérletezései okozták, mivel speciális, csak a kívánt hatást kifejtő gyógyszerek előállítására törekedett.

A gyógyításban kiterjedten alkalmazta az ásványi anyagokat, fémeket, fém sókat.

Legnagyobb sikereit a higannyal érte el, ő figyelmeztetett arra, hogy syphilis ellen a higanyt megfelelő adagban kell alkalmazni.

Szociális érzékenységgel irányította rá a figyelmet a kíváncsi ipari fejlődés nem kívánatos emberi és társadalmi hatásaira.

Agricola és Paracelsus munkái, amelyeket számos szerző idéz, fontos mérföldkönek számítanak a bányaegészségügy történetében.

A 16. század második felétől már lassan szaporodnak a bányászok munkaártalmaival foglalkozó művek.

Joachimsthalban, az „ezüstvárosban” már 1518-ban a bányászok megbetegedéseinek jelentőségét gazdasági szempontból is kellően értékelő, hivatalosan életbe léptetett bányarend törvényben fektette le a bányászok orvosi ellátásra való jogát, öregség és betegség esetén a róluk saját „kórházban” történő gondoskodást. Az orvosi költségeket megtérítették, bizonyos betegségek esetén bérüket négy-nyolc hétig tovább fizették (60, 84).

A 13. századra visszatekintő kezdetekre alapozódott kölcsönös segítség és támogatás a 16. században már szervezett formában történt.

A hazai viszonyok

Az orvosi ellátás és a középkori ispotály

Hazánkban már az Árpádok korában találunk orvosokat, Európa nyugati régióihoz hasonlóan először az előkelők környezetében, a királyi udvarban és az érseki vagy püspöki székhelyeken.

Úgy tűnik, hogy többségükben idegenben szerzett tudással bevándorolt külföldiek. Bevándorlásuk irányát dinasztikus kapcsolatai is befolyásolták.

Általában egyházi személyek voltak, de akadt köztük világi is. Foglalkozásuk megjelölésére a *medicus*, ill. a tanultságukra utaló *physicus* elnevezést használták.

A *medicus*nak, német foglalkozásnevén *Arztnak* nevezett, környezetükben orvosnak tartott, gyógyító tevékenységet folytató személyek neve mellől hiányzik az elméleti képzettség, az egyetemen szerzett fokozat megjelölése. A *medicusok* képzettségéről keveset tudunk.

Az elméletileg magasan képzett, *physicus*nak, német nyelvterületen *Bucharztnak* is nevezett, *doctor medicinae* fokozattal rendelkező orvosok száma a középkorban és az újkor kezdetén még kevés.

Az Anjou-kortól kezdődően, a Zsigmond-kortól pedig mind gyakrabban a nagyobb városokban is megjelent az orvos, többnyire *medicus*, a német nyelvű iratokban az *Arzt*. A fejlődés élvonalában haladó városokban pedig már az egyetemen szerzett *doctor medicinae* fokozat birtokosa is feltűnt.

Középkori egyetemeink csak rövid életűek voltak, a hazai orvosi kultúrára, egészségügyre kedvező befolyást gyakorolni nem tudtak. A többségükben külföldi vagy ideszármazott orvosaink tudásukat külföldi egyetemeken szerezték. Az orvosi pályára készülő magyar diákok is Európa egyetemein folytatták orvosi stúdiumaikat (97).

A városokban az uralkodók kíséretében többször megfordult orvosdoktor, de a magas honoráriumban kifejeződő orvosi tudását csak a tehetősebb polgárok tudták megfizetni.

A középkori források a hétköznapi élet eseményeit ritkán örökölték meg, többnyire csak mellékes vagy alkalmi feljegyzésben, és többnyire csak akkor, ha anyagi vagy jogi vonatkozása volt, vagy valamilyen okból az emlékezet számára megőrzésre érdemesnek találták. A korban előforduló betegségekről is csak ritkán szólnak a források, és többnyire a beteg foglalkozásának megnevezése nélkül. Egy ilyen eset található a kolozsmónostori konvent jegyzőkönyvében. Dees János aszkórja (*phtysis*) miatt orvosi kezelésben részesült. A bejegyzésre jogi vonatkozása miatt került sor, ugyanis az őt esztendeig tartó ápolásért vagyonát lekötötte (37).

Az okleveles anyagban a bányászok foglalkozási betegségeiről nem esik szó. A bányaművelés szempontjából kedvező adottságú területek határvitáiról, a földesurak halmaskodásairól, a vitás helyen dolgozó bányászok fizikai bántalmazásáról viszont sokszor történik említés. Sérüléseik ellátására azonban az okleveles anyag nem tér ki.

Az orvosokra vonatkozó töredékes anyag sem gyógyító tevékenységükre vonatkozik, hanem csak vagyoni és társadalmi helyzetükre vet némi fényt. A rájuk vonatkozó adatok hullámozása arra enged következtetni, hogy nem telepedtek le, és csak rövid ideig tartózkodtak egy helyen.

A bányavárosokban viszonylag már korán találunk orvost. 1343-ban említés történt Minnis mesterről, akiről nevének és foglalkozásának (phiscus urbarius) említésén kívül csak annyit tudunk, hogy Telkibányán volt orvos, és Óbudán lévő házat ötven marka dénárért eladta (61).

A bányavárosok levéltári anyaga csak töredékes adatokat szolgáltat az orvosok működéséről, jóllehet a városok nagy gondot fordítottak közegészségügyük fejlesztésére.

Besztercebánya számadáskönyvének 1386 körüli bejegyzésében Hensel orvos özvegye (Erczety) szerepel. Az iparosok többségéhez hasonlóan 2 forint adót fizetett. Hensel Arzt városi orvosi tevékenységét nem beszélik el a források. Működésének időtartamáról sem tájékoztatnak. Özvegyének adótétele tükrözi vagyoni helyzetét, foglalkozása jövedelmezőségének mértékét, anyagi körülményeit, a város társadalmában elfoglalt helyét (28).

A 15. századból nincs adat a városi orvos működésére, de ennek oka a feljegyzések hézagossága és a történeti kútfők hiányos volta is lehet.

1501-től a számadáskönyvben néhány évig 36 forintos tétel szerepel, mint az orvos tiszteletdíja. A bejegyzésből nem derül ki, hogy az orvos helyben lakott-e, avagy más városból hívták. Nagyobb a valószínűsége, hogy meghívásra érkezett, mint egy későbbi alkalommal is, 1521-ben, amikor Kőrmöcbányáról hozatták. Ha helyben lakó és egyetemi képzettségű orvos lett volna, neve szerepelne az adójegyzékben és a városi előkelőségek sorában.

1532-ben a számadások könyve szerint a tanács Faber János doctornak 10 forint tiszteletdíjat küldött, amiért járvány idején a lakosságot gondozta. Fáber János doktori titulusa nagy valószínűséggel akadémiai fokozatát jelzi. Személyének identifikálása további kutatásra vár.

1541, az ország három részre szakadása után a nagy veszélyek idején az orvosi ellátás megoldása még nehezebb lett.

A vagyonosak és az előkelők messziről hoztattak orvosokat. A kevésbé tehetősek, és vélhetően a bányászok is, betegségük, sérülésük esetén a gyakorlatban képzett sebészhez, annak hiányában pedig a gyógyítással is foglalkozó fürdősökhöz, borbélyokhoz fordulhattak. A pusztító járványok és a bányavidéken előforduló betegségek, pedig szükségessé tették volna az állandó orvos alkalmazását.

Puchaim Farkas zólyomi várkapitány a kiküldött kamarai biztosokkal megegyezett abban, hogy a bányavidéken a kamara is tartson orvost, hogy ne Krakóból vagy Bécsből kelljen hozatni. Erről 1547. október 29-én írt levelében tájékoztatta is a kőrmöcieteket. A városokat is felszólította, hogy járuljanak hozzá az orvosi állás megszervezéséhez. Az orvos személyére is tett javaslatot Enzianer Tamás személyében, akinek patikája is volt, aki szívesen el is foglalta volna az állást. A kamara azonban még 1548-ban sem döntött. Kunritz Kristóf ekkor újra kérelmezte az orvosi állás szervezését, mégpedig az összes bányászati tisztviselő fizetésének az emelésével összekötve. 1549-ben már szerepel az orvos a számadáskönyvben, sőt gyógyszerháza is. A város által biztosított lakáson kívül egy bolthelyiséget is bérelt évi 18 forintért. Díjazásához a város 25 forinttal járult hozzá (39, 54).

1536-ból van tudomásunk az első gyógyszerésről, Scherueb Jánosról. Az orvos munkáját kiegészítő személyek között fontos helyet töltött be a gyógyszerész. A korban még nem voltak előre elkészített gyógyszerek Mindegyiket személyre szólóan, „ma-

gistralisan" kellett elkészíteni. A 16. századig az orvosok nem írtak receptet, hanem személyesen keresték fel a patikát, ahol a patikáros szóbeli útmutatásuk alapján készítette el az orvosságot. A későbbi századokban az is előfordult, hogy maga az orvos is szerzett gyógyszertárat. A városfejlődés következményeként némelyik városban több gyógyszer-tárat is felállítottak.

Ahol nem volt a városban orvos vagy távol volt, ott a patikárosok is adtak az egészség helyreállítására vonatkozó tanácsot vagy készítettek saját tapasztalataikra támaszkodva orvosságot.

Körmöcbánya 1442–43 körüli adólajstromában is már előfordul az orvos (Arzt), de nevének és adótételének feltüntetése nélkül. Valószínűleg nem régóta tevékenykedett itt. Foglalkozása mellől a fizetett taxa vélhetően azért hiányzik, mert vagy adómentességet élvezett vagy alacsony volt a jövedelme. A Solergrundon lakott iparos környezetben (28).

A város levéltárát ért elemi csapások következtében számos irat elpusztult.

A fennmaradt, szűkszavú bejegyzéseket, a tisztújítások jegyzékét tartalmazó jegyzőkönyv, a *Protocollum curiale* 1502. évi bejegyzésében szerepel Cristoforus aromataris, később apothecarius. 1526-ban Andreas Arzt mint esküdtpolgár, 1528-ban pedig Hans Arzt mint senator van említve. Vele kapcsolatban több adat is fennmaradt. 1532-ben pereskedett a várossal a háji birtokért és a fürdőért. A fürdő jó jövedelemforrást jelentett, a kisebb sebészeti vagy manuális beavatkozásokat általában itt végezték el. A *Protocollum curiale* szerint Hans Arztot 1534-ben főbíróvá választották, 1539-ben pedig az erdők felügyelőjének (*praefectus silvarum*) (23).

Zlatnabányát alias Abrudbányát 1425-ben tekintélyes személyek társaságában Petrus medicus képviselte egy egyezség-kötésnél a kolozsmonostori konvent előtt (100).

A Szepességben az egyedüli orvos 1535-ben Laurentius doctor medicinae volt, akinek fizetését a szepesi prépost, a káptalan és a Fraternitas fraterei együttesen biztosították (12 Ft+12 Ft+10 Ft=34 Ft; 1536-ban 24 Ft) (104).

Sóbó Jenő adata szerint Selmezbányán 1549-ben János orvos működött (90).

1425-ben a honti főesperesi dignitást János orvosdoktor (*doctor in medicinis*) viselte.

A tőröcszentmártoni prépost pedig a király egyik orvosa, Stock János orvosdoktor (*doctor medicinae*) volt.

A középkori Magyarországon az orvosdoktorok karrierje gyakran egyházi kötöttségbe torkollott. Orvosi működésüket általában nem említik a források, mégis nehéz lenne elképzelni, hogy a hosszú és költséges tanulmányokkal, nem kis fáradtsággal és áldozatvállalással szerzett tudásukat ne kamatoztatták volna szűkebb vagy tágabb környezetük javára. Biztosra vehető, hogy gondolkodásuk, szemléletük környezetükre nem volt hatás nélkül. Nem lehet kizárni, hogy a hozzájuk forduló rangosabb bányapolgároknak esetleg orvosi tanácsot is adtak (44, 68).

Antonio Gazio olasz orvosdoktor idős korában Magyarországon is folytatott orvosi gyakorlatot. Az előkelő családok szívesen fordultak hozzá betegségük esetén. Később Thurzó János kíséretében Krakkóba ment. Az előkelő bányapolgári réteg orvoshoz fordulási lehetőségeként itt tartózkodása idején nem zárható ki az olasz orvosdoktor (104).

1516-ban Thurzó Elek a pestis elleni védekezés és a gyógyítás lehetőségéről II. Ulászló és II. Lajos orvostól, az orvosi leveleiről is híres, nagytudású Johannes Manardus orvosdoktortól kért tájékoztatást, amelyet a tudós orvosi levélben meg is küldött. Thurzó 1542-ben Nádasdy Tamástól kérte kölcsön név nélkül említett orvosát.

1543-ban azonban saját orvosa volt Matthias Auctus személyében, akiről más adatunk nincs (54, 104).

A bányavárosok már gondot fordítottak orvosi ellátottságukra, de még kevés volt a képzett orvos, amint ez 1563-ban Sophus Frigyes gyógyszerész Lőcse város hatóságához intézett szavaiból kiderül:

„Csaknem mindnyájan tudjuk, hogy manapság Magyarországon alig lehet Galenus szerinti tudós, igazi és ésszerű orvost találni inkább impostorok, hajnyírók, kurúzsolók és varázslók szereznek dicsőséget igazi orvosok színe alatt, s nemcsak minden tudományos alap nélkül üznek törvénytelen orvosi gyakorlatot, hanem mérges gyógyszereikkel sokaknak ártanak, s mint a tapasztalás mutatja, sokakat megölnék” (17).

Lehet, hogy Sophus Frigyes a valóságnál kissé sötétebbre festette a képet, de volt igazságmagja, mert a kuruzslók, magzatelhajtók, szerelmi italok készítői ellen nem voltak ritkák a bűnvádi eljárások (23).

A képzett orvosok számának a növekedése javított a helyzeten, viszont az orvos díjazásának a fedezete több esetben is problémát jelentett. A városok többször felvetették, hogy a kamara is tartson orvost, ill. hogy anyagiakkal járuljon hozzá az orvos díjazásához. A bányavárosi és kamarai közös orvosra a 16. század végén Burckhardt Dániel személyében már található példa, de előfordult később is, pl. 1624-ben Reull János, az 1680-as években Fromknecht Mihály Gábor is egy személyben töltötte be a kettős funkciót. Thurzó György 1608-ban azt is felvetette, hogy vele együttesen a városok fogadjanak fel közös orvost, de terve nem valósult meg. Azokban a rövidebb hosszabb időszakokban, amikor orvos nélkül maradt a város, az orvosi segítségre szorulókat a távolabb lakó orvosokhoz küldték. A bányavárosok egészségügyére nagy hatással volt a 17–18. századnak híres orvosokat adó Moller dinasztia. Működésüket követően pl. Besztercebányának 1763-ban már három orvosa is volt (39).

A bányászok betegségeivel kapcsolatos hazai orvosi leírások évszázadokig hiányoznak vagy még nem kerültek elő. A 18. századtól a hazai bányavárosok vagy a bányakerület korábbi fejezetben már említett orvosai Kochlatsch István Antal, Rác Sámuel, Hofflinger János György, Kibédi Mátyus István a bányászok betegségeit már foglalkozási betegségeként tárgyalták.

Tóth Imre a bányaegészségügy történetével is foglalkozó munkájában a bányászok egészségét károsító tényezők között egy addig nem tárgyalta is említ, az alkohol túlzott élvezetét. A középkor évszázadaiban a városi magistratus és az egyház a mértékletesség alapelvét sugalmazta, de ez nem mindig járt foganattal. A 16. század közepén Heltai Gáspár prédikátor és író már szükségesnek tartotta, hogy felhívja a figyelmet a túlzott alkoholfogyasztás ártalmaira.

A városi polgárok egyik legfontosabb, legjövödelmezőbb joga volt az italmérés. Az alsó-magyarországi bányavárosoknak a bányászattal foglalkozó polgárai már a 15. században gyakorolták ezt a jogot. Mátyás király 1481-ben Selmec város tanácsához intézett leveléből az is kiderül, hogy többen vissza is éltek ezzel.

„...Nagymértékben nemtetszésünkre szolgált, amidőn tudomásunkra jutott, hogy sokan vannak közöttek, akiknek kizárólagos kenyérkereseti forrását a borkimérés jelenti, a bányászok pedig, akiknek a bányákban kellene dolgozniuk, igen gyakran elhanyagolják munkájukat, és ellepik a kocsmákat; emiatt azután azok a jövedelmeink, melyek e bányákból szoktak befolyni, alaposan megcsappannak, azok a bányatulajdonosok pe-

dig, akik e bányákat üzemeltetik, igen súlyos károkat szenvednek, s ha orvoslatról nem gondoskodunk, lehetséges, hogy a jövőben csak súlyosbodnak a veszteségeik. Hogy tehát ez akadályozó körülmények miatt el ne hanyagolódjék a bányaművelés, ... elhatároztuk, hogy rendelkezést bocsátunk ki... miszerint a jövőben senki e városunkban lakozó emberek közül ne merészeljen bormérést, illetőleg nyilvános kocsmát tartani, csak abban az esetben, ha bányát is üzemeltet (ércelőkészítő, kőzúzó) malmokkal és kohókkal, vagyis olvasztókkal egyetemben. Hogy pedig anyagi szükségből senki ne kényszerüljön visszalépni a bányaműveléstől, ezért lehetőséget adunk arra, hogy ahányan csak akarnak, alakítsanak egyetlet bányák nyitására és művelésére, és közös jövedelemmel mérhessenek bort is. Azokat viszont, akik vonakodnak a bányaműveléstől, királyi rendelettel tiltjuk el a borméréstől meg a kocsmahaszontól; egyúttal teljhatalmat adunk időlegesen kinevezett bányaispánjainknak, és jelen oklevelünkkel szigorúan megparancsoljuk nekik, hogy mindazoknak összes javait és jószágait, akik bánya üzemeltetése nélkül kizárólagosan bormérésből nyerik tinálatok a jövedelmüket, foglalják le felségünk részére, levelünk jogerejénél és hitelénél fogva” (45).

A szabad királyi városokban a sörfőzés joga is általános volt, de csak a városi polgárt illette meg. A polgárházak hátsó része rendszerint sörfőző helyiségnek lett kialakítva (17).

II. Lajos 1519. október 4-én kelt ítéletleveléből kiderül, hogy korábban a polgárok adták el a pálinkát, de Thurzó Elek és János körmöci kamaragrófok a városlakók jogát megsértve, ezt a jogot a maguk hasznára vették igénybe (53).

Az orvosok munkáját sebészek, borbélyok és fürdősök egészítették ki, ahol nem volt orvos, ott helyettesítették is. Munkájukat legtöbbször a városi fürdőben végezték.

A középkorban és az újkor kezdetén a betegekről való gondoskodás családi kötelességben történt. Csak a család vagy támasz nélkül maradt szegények vagy betegek szorultak a vérségi köteléken kívüli istápolásra. Róluk a városok fejlődéséig az egyház gondoskodott, amelynek anyagi háttere, az egyházi vagyon terjedelme az ispotály fenntartását lehetővé is tette.

A betegekről, szegényekről való gondoskodás egységes, átfogó rendszerét azonban az egyház nem építette ki (73, 91).

Az ispotály, latin nevén domus hospitalis, szó szerinti fordításban vendégház, nem volt kórház, legalábbis a szó mai értelmében. Eredeti funkciója az idegenek, főképpen a zarándokok, a szegény, beteg, ápolásra szoruló vándorok karitatív ellátása volt. A középkor végén inkább szegényháznak számított.

9. ábra. Betegápolás a középkori ispotályban.

Forrás: Schott H. (79).

Az is előfordult, hogy olyan idős embereknek adott otthont, akikről alapítvány gondoskodott, vagy akik tehetősebbek lévén, vagyoni ellenszolgáltatás fejében idős korukra így biztosították maguknak az ellátást, a nyugodt és kényelmes életet. A középkori ispotályban ezért éppúgy találunk szegényeket, mint egyedül maradt, rokontalan idős, beteg embereket.

Az ispotályok többsége általában elég gazdag volt. Sokan hagyományoztak számukra anyagi erőforrásokat, de még ingóságokat is (47).

A kor mély vallásosságának megfelelően az ispotály mellett állt a templom, amely legtöbbször a vigasztaló Szentlélek, Szűz Mária, a Szent Kereszt vagy a középkor egyik legnagyobb tiszteletnek örvendő szentje, Szent Erzsébet nevét viselte, aki előkelő származása és társadalmi rangja ellenére élethivatásként a betegekről való gondoskodást választotta. Az ispotályok mellett sok esetben fürdő is állt.

Az egyházi kézben levő ispotályokban általában a templom lelkésze volt egyben a rector hospitalis, a kórház igazgatója is, így fennállt az a veszély, hogy az egyházi javadalmas az ispotály vagyonát és jövedelmeit nem karitatív rendeltetésére, amelyre szánták, hanem egyéni céljaira fordítja. A városi előljáróságok ezért is törekedtek arra, hogy megszerezzék a vagyonkezelés jogát (73).

A középkori ispotályok többségét a magánjótékonyok hívták életre. Alapítóik között különböző rendű és rangú egyházi és világi személyek voltak, olykor társulatok vagy a hívek összessége. Az alapítókra hárult az a feladat is, hogy a további fennmaradást és működést biztosítsák. Erre a célra ingatlanokat, bevételi forrásokat, néha még ingóságokat is hagyományoztak (91).

A középkori ember életét mélyen áthatotta az a hit, hogy élete Isten kezében van, tetteiről a teremtető előtt számot kell adnia.

Különösen a vagyonosokról gondolták, hogy „... az ítélet napján szigorú számadásra vonatnak”, ezért a tehetősek igyekeztek megragadni az alkalmat, hogy „kincseket gyűjtsenek az égben, hol sem a rozsdá, sem a moly meg nem emészti”.

A felebaráti szeretet, a szegényekről való gondoskodás, a betegek ápolása a keresztény hitelvek szerint istennek tetsző cselekedet. A felebaráti szeretet isten előtt érdemszerző parancsolatát és a szegényekről való gondoskodást mindenki legbelsőbb szívügyének tekintette, különösen a szerencsés események feletti örömeiben és a csapásokat követő „magába szállás” idején vagy bűnei levezeklésekor. A szegények és betegek számára adományozók sorába a királyoktól a polgárokig mindenki beállt a meggyőződéssel, hogy az adomány értéke nemcsak nagyságától, hanem az ajándékozó szándékától is függ. A végrendeletek is a keresztény gondolkodást követik, és bőséges adományokkal gondoskodnak az adományozó lelki nyugalmaról (73).

Az alapító oklevelek és végrendeletek visszatérő kifejezései megvilágítják, hogy a caritas fő motívuma az érdemszerzés: „pro animarum suarum salute”, „propter ipsorum animarum salutem ipsorumque heredum ac omnium fidelium animarum, ad Dei laudem et gloriam” („az ő lelkük üdvéért”, „a saját és örököseik és minden hívő lélek lelki üdvéért”, „isten dicséretére és dicsőségére”).

Az indítóokok között a szegények, betegek szenvedése iránti részvétnyilvánítás a leg-ritkábban fordul elő (91).

A bányavárosoknak lakosságuk növekedésével a szociális kérdések megoldására is gondolniuk kellett, mivel lakosságuk többsége a sok veszéllyel, egészségkárosodással

járó bányaművelést üzte. A városban ingatlan hiányában az embernek a létszükségletei addig voltak biztosítva, amíg testi ereje és munkaképessége birtokában volt.

A városi gazdaság és különösen a bányaművelés fejlődése vagyoni és társadalmi differenciálódással, egyesek elszegényesedésével járt. A szegénység pedig az egészséges élet alapfeltételeinek a hiányát, az egészség megrendülését vagy károsodását vonta maga után.

A megnövekedett számú, támasz nélkül maradt, gondoskodásra szoruló szegényekről, a beteg, megrokkant és elaggott, támasz nélkül maradt bányászokról már a városnak kellett gondoskodnia.

A kezdetben még egyházi kézben lévő ispotályokat több helyen a város átvette. A városi magistratus ingó és ingatlan vagyonukat számadásba vette. Bevételeiket és kiadásait a város által megbízott személy ellenőrizte, vagyonukat a polgárok jótékonyasága tovább gyarapította.

A bányavárosi ispotályok közül a legrégebbi a selmecbányai. Alapításának idejét okmány nem dokumentálja. Keletkezési körülményeit homály fedi, a hagyomány szerint az alapítás éve 1224. Hont vármegye monográfiája forrásának megjelölése nélkül valószínűsíti, hogy az Árpád-korban keletkezett, és azt sejteti, hogy összefüggésben van a Béla király által adományozott selmeci bányajoggal.

„...Béla király a városban a caducitas alá került hagyatékok egyharmadát a nyomor enyhítésére, betegségben, rágaliban szenvedők menedékhellyel való ellátására rendelte” (10, 40, 66).

Az ispotály léteire utal a Spital telér, amely a „kórház” alatt kezdődött, és a malom, amely a „kórház” alatt volt (52).

Az ispotály fenntartásához Kun László is hozzájárult a gölnicbányai ezüstabánya jóvedelméből. Arra az estre, ha ez kimerülne, akkor 100 ezüstmárkát biztosít az ispotály céljaira a királyi kincstár terhére.

Kachelmann kutatásai szerint az ispotály anyagi alapjait gyarapította még a bányarész és a munkások bérének erre a célra visszatartott részlete is. Emellett 1275-től a kihalt bányászcsaládok vagyona, a hagyatékok egyharmada is ezt a célt szolgálta.

Az 1391-ben a „xenodochium et hospitale sanctae Elisabethae” elnevezés alatt előforduló ispotálynak „...nemcsak saját kiterjedésű mezőgazdasága, hanem egyéb jövedelmei is voltak: harangdíjak, perselyadományok, a bányatársaságok és a kamara deputátumai. A mészáros-céh a beteg marhákat a kórháznak ajándékozta és a többi városi szegény között ingyen mérette ki. ...felügyeletét gondnokokra bízta, kik 1275-től – a domonkos-rend behozatalától – a 15. század közepéig kizárólag a rend tagjaiból kerültek ki; valószínűleg a betegeket is ők ápolták” (52).

1523-ban Selmecbányán Zabláth Lőrinc is alapított ispotályt (51, 54).

A bányavárosi ispotályügy problémakörét jól példázza Besztercebánya esete. A Szent Erzsébet ispotály alapításáról rendelkező okmány 1303-as keltezéssel, de későbbi másolatban maradt fenn, és gyanút kelt, hogy Miklós esztergomi érsek erősítette meg, holott 1303-ban Mihály ült az érseki székben.

Az ispotályt Károly Péter bányapolgár, a két legjelentékenyebb bánya tulajdonosa alapította, aki a rendelkezés jogát fenntartotta magának (27, 88). Az esztergomi érsek jóváhagyásával megállapodást kötött a város plébánosával, hogy kártalanítás ellenében engedélyezze az ispotályban három, szabályozott jogkör szerint működő káplán tartását, valamint szabad rendelkezésre bocsátja a hívektől az ispotály részére szánt ajándékokat.

Ugyan jelentéktelen jövedelem folyt be ugyanis az oblatiókból. Nyolc jobbággal és egy mézszáccal kártalanította a plébánost az ispótálynak szóló önkéntes adományok átengedéseért.

Mivel a kegyurasági jogot fenntartotta magának, az általa tett alapítványok felett saját maga rendelkezett, az ispótály minden joghatósága az ő kezében összpontosult (91). Az ispótály később búcsúkiváltságban is részesült (11).

Az ispótály később a Károly-féle birtoktesttel együtt Jung István bányapolgárhoz került, akitől a birtoktestet és benne az ispótály kegyuraságát felerészben Laki Thúz János bányapolgár, felerészben Ernuszt János bányapolgár vásárolta meg, aki később Laki Thúz részét is megszerezte.

Az ispótály javait és kiváltságait 1524-ben II. Lajos megerősítette.

A kiváltságlevél szerint az ispótály tartozéka „22 telkes jobbágy s két malom olyan kiváltsággal, hogy a város közelében senki más malmot nem állíthat, gabonáját a város lakók közül senki más malomba őrlés végett nem viheti, idegen malomban őrlött liszt a városba be nem hozható, továbbá vidéki molnár a város piacáról a saját szükségletén kívül gabonát nem szállíthat ki. Akik e kiváltságok ellen vétének, azoktól árujukat elkobozzák, és a szegények szükségleteire fordítják. A városban más ispótály nem állítható, a meglévőbe pedig semmiféle kóborló, idegen fel nem vehető, hanem csakis az, aki a városban született és valamilyen okból szegénységbe jutott, de ezeknek a száma sem haladhatja meg a 24-et.”

A másik ispótály állításának tilalma nem találkozott a polgárok egyetértésével.

A városnak az ispótály feletti hatalmát Ferdinánd király jogilag is megalapozta, amikor 1544-ben a városra ruházta a kegyuraságát, és a javai feletti őrködést (91).

A városi statutum szerint a rendeletnek meg nem felelő időben árusított, ezért elkobzott különféle árukat a kórháznak adták (46).

A városi levéltár adatai említik a város környékéről emelt Siechhaus zu Sankt Anna elnevezésű ispótályt (betegségben, kórságban szenvedők házat), ahová a Szent Erzsébet nevét viselő ispótályba fel nem vett, magukra maradt elaggott polgárokat, megrokkant munkásokat, betegségük miatt munkaképtelen „Keuchler”-eket (ziháló mellűeket) és a „brestige arme leitt”-eket (fogyatékos szegény embereket) is befogadták (38).

Iglón is volt ispótály. A 14. század közepén már jelentős vagyonnal rendelkezett.

Körmöcbányán Szűz Mária tiszteletére „ad reficiendum pauperes Christi et debiles” (Krisztus szegényeinek és a nyomorékoknak a „helyreállítására, rehabilitálására”) Johelinus urburarius alapított ispótályt, amely fölött már teljesen a városi tanács rendelkezett.

Az ispótálmesternek a városi tanácsnak kellett a bevételekről és a kiadásokról negyedévenként elszámolnia. Ő gondoskodott az ispótályban lévők minden szükségletéről, étellemezéséről, ruházatáról, az ispótály tatarozásáról stb. Nem egyházi, hanem laikus személy volt. A kórház a külvárosban volt (27).

Az újbányai ispótályt Hengmannus kamaragróf alapította Szent Erzsébet tiszteletére „pro debiliū et degenerantium personarum sustentatione... pro infirmis et pauperibus” (a nyomorék és degenerált személyek fenntartására... a betegekért és a szegényekért). 1393-ban Zsigmond király az ispótálynak ajándékozta Magaspart királyi birtokot. Az újbányai ispótály is a külvárosban volt (48).

Nagybányán 1408-ban Omechin János polgár Tótfalu alias Giród nevű faluját hagyta az ispótály szegényeire (55, 27).

Az okleveles anyagban több helyen is említett telkibányai Szent Katalin ispotályt a közelmúltban régészeti felmérések, a hozzátartozó kápolna rekonstruált épületét fel is építették. A templomhoz északról csatlakozó épület vélhetően az ispotálymester lakása lehetett (47, 71).

Az ispotályok belső életének kevés nyoma maradt. Legfeljebb mellékkörülmenyként érintik a források. A középkori betegápolás gyakorlatába a Margit-legenda enged némi bepillantást. A beteggondozásban a karitatív elem dominált, a terápia háttérben maradt.

Az ispotályok szegénygondozását segítették a vallási alapon szerveződő jótékony társulatok a Fraternitas Corporis Christi és az Elende Brüderschaftok. A városokban legelterjedtebb jótékonykodó Krisztus Teste Testvériséget „Kalandosok”-nak is nevezték, mivel mindig a hónap első napján (Calendae: a hónap első napja) találkoztak (17, 91).

A középkorban az élet minden területét átszötte a vallás. Mindenki mélységesen hitt abban, hogy élete és egészsége Isten kezében van. A vallási cselekmények a hétköznapi életéhez is szoros szálakkal kötődtek. Ez vonatkozik a bányászokra is.

A bányászok veszélyes és nehéz földalatti munkája, egymásra utaltsága hamar megteremtette köztük az összetartás szellemét, amelyet a közös kiszolgáltatottságukból is fakadó, erőt és bátorságot adó hitük, a magasabb gondviselésbe vetett bizalmuk, leszállás előtti közös imájuk, közös istentiszteletük még jobban elmélyített.

Az örökös életveszélyben Istentől és Szent Borbálától reméltek védelmet.

A keresztény mártír Szent Borbála a közép-európai bányásztársadalom legtiszteltebb védőszentje, akinek a kultusza a bányászok között a 16. században már általános volt. A hagyomány megöröklése Faller Jenő szorgalmát dicséri. A Borbála-tisztelet bejövetele irányába (Kuttenberg?, Alpese bányavidéke?, Németalföld?) azonban még nem tisztázott. A „véletlen robbanással bekövetkező hirtelen halál” elhárításának patrónájának oltalmába ajánlották a középkori civitasok a város puszkaporos tornyát, a bányászokon kívül őt tekintették védőszentjüknek a tűzérek és az ágyú- és harangöntők is. A magyar középkorban és a barokk idején népszerű szent a tizennégy segítő szent egyike volt.

Feltevések szerint legendájának két mozzanata is hozzájárult, hogy a bányászok védőszentjükké választották. Csoda folytán megnyílt sziklahasadékba menekült, és halála előtti imádságában azt kérte, hogy aki Krisztusnak a szenvedéseiről megemlékezik, az utolsó ítéletkor kegyelmet találjon. A halálveszélyben lévők is gyakran fohászkodtak hozzá, erre utal kezében a kehely az ostyával, az oltáriszentség és az utolsó kenet jeleként. Tiszteletére a bányavárosokban számos falikép, oltárkép és szoborábrázolás utal, ennek régi szép bizonyítéka a selmecbányai (1505) és a beszercebányai oltár (1509) életnagyságúnál nagyobb szekrényfigurája. A selmecbányai Katalin templom szentélyében fején koronával, kezében bányászféklával ábrázolták. Attribútumai: háromablakos torony, kehely ostyával, korona, kard, lábainál legyőzött apja, (strucc)toil, a vértanúk pálmaága, ágyú(cső) (5, 89).

A hazai bányáorvoslás és bányáorvosi irodalom kezdetei

A magyarországi bányászat a kor színvonalán állt.

A 15. században fellendülő angol bányáiparban magyar bányászok is dolgoztak. A magyar bányászok szakértelmét dicséri, hogy Iván moszkvai nagyfejedelem Mátyás királytól magyar bányászok küldését kérte (52).

Középkori bányászatunk fejlettsége ellenére bányaegészségügyünk emlékei fölöttébb hiányosak. A középkor évszázadainak hazai forrásaiban a bányászok foglalkozási betegségeiről konkrétan értékelhető leírások nem maradtak fenn.

A több adattal szolgáló német bányászatban előforduló megbetegedésekből következtethetünk csak a magyarországi bányákban előforduló munkaártalmakra is. Ezt a hasonló munkamódszerek és -viszonyok is indokolják.

Csak néhány bányaszerencsétlenségről történt említés, bár nem lehet kizárni, hogy ennek oka a bányaművelés viszonylag még kisebb volumene mellett a források hiányos vagy még fel nem tárt voltában is rejlik.

Besztercebánya számadáskönyvének 1398. évi bejegyzésében is mindössze annyit találunk, hogy Petrus Kyssert „pro mortalicio quod perpetravit in laboratorio in mercurio”, vagyis a higanybánya munkásának a halála miatt törölték a polgárok könyvéből (28).

A szűkszavú forrás egy másik feljegyzéséből arról értesülünk, hogy egy másik bányamunkás halálát nem higany, hanem gyilkosság okozta. 1390-ben Hyckót azért törölték a polgárok könyvéből, mert Wolwenicht Gotzel bányamunkást meggyilkolta (36).

Körmöcbányán 1512. január havában Holy Péter bányamester a bányában kiütött tűz oltása közben vesztette életét (66).

A bányákat is érintő természeti katasztrófáról maradt fenn feljegyzés. 1441-ben és 1443-ban a Felvidék több városát, kiváltképpen Selmechányát sújtotta földrengés, amelyről a városi levéltárban talált iratra támaszkodó tudósítás Bél Mátyás tollából származik:

„fodinae et earum cuniculi puteique vastis hiatibus, fatiscente etiam petrarum compage, foede contumulatae” („a bányák és azoknak alagútjai és a kutak iszonyú repedések által voltak megszagatva és kórákásokkal csúnyául betemetve”) (75).

A hazai bányáviszonyok a 18. századig keveset változtak.

Körmöcbányáról 1667–70-ben a Magyarországon átutazó Braun Eduard angol orvos ezt írja:

„Mint beszélnek, e bányában 4 földalatti helyen 28 ember halt meg egyszerre a rossz gőzöktől... Sok alkalmatlanságot okoznak ezek a gőzök. Ők azonban következőleg segítettek magukon. Ugyanis az aknában végig csövet alkalmaztak s egy keresztbefektetett deszkát fel és alá húztak és bocsátottak le, miáltal a levegőt mintegy kiszivattyúzták” (92).

Az első hazai iparegészségüggyel foglalkozó munka szerzője a későbbi selmechányai orvos, Kochlatsch István Antal, aki Moller Károly besztercebányai orvos mellett kezdte a gyakorlati orvosi ismeretek elsajátítását. Könyv formában is megjelenő, 1721-ben Hálában védett orvosi értekezése A fémek okozta egynémely megbetegedésekről (Dissertatio inauguralis medica de metallicularum nonnullis) a selmeci bányászok és kohászok foglalkozási betegségeit saját tapasztalatai alapján tárgyalja.

Disszertációja 24 oldal terjedelemben, 40 tételben foglalja össze megállapításait, a fémektől származó betegségek létrejöttét, tüneteit és gyógyítását, amelyek közül a legfontosabbak a következők:

A kőzetek bányászása, majd feldolgozása kapcsán jelentkező megbetegedésekről nem szabad a priori spekulációkat elfogadni, hanem saját tapasztalatra kell támaszkodni.

A fémek okozta betegségek nem egyformák. Az egészségkárosodás okai lehetnek balesetek is. Megkülönböztet sápadtságot, végtagremegést, görcsöket, bénulásokat, a belső szervekben keletkező károsodásokat, amelyek közül a tüdő sorvadása (phtysis), a consumptio, valamint a praecardiális szorítás a legszembetűnőbbek.

Fontosnak tartotta a levegő tisztaságát, megfelelő összetételét és hőmérsékletét.

Nagy melegben, amely a bányákban és a kohókban gyakori, a tüdő rostos szerkezete fellazul, a nedvkeringés lassul, pangás jön létre, amelynek következménye a nyákos köpet felszaporodása, a köhögés, a hurut. A levegőhöz keveredő ártalmas anyagok a tüdőből a vérbe jutnak, és a vérkeringéssel az egész szervezetben szétszóródnak.

Rámutat, hogy a betegségek megakadályozására a bányák szellőzését megfelelő csővezetékekkel és szivattyúkkal kell megoldani.

Selmechányán az egyes aknákból kitermelt kőzetek az aranyon, az ezüstön vagy ónon kívül jelentősen különböző mennyiségű ólmot is tartalmaznak. Ez a magyarázata annak, hogy az egyes aknák egészségkárosító hatása eltér.

Az ártalmak különösen azok esetében jelentkeznek, akik tüzzel repeszti a kőzeteket, és akik a levált kőzeteket aprítják.

Ezekben a munkakörökben a leggyakoribbak a tüdő megbetegedései. A kohóknál dolgozók körében a tüdőbetegségek gyors és súlyos lefolyásúak és halálhoz vezetnek. Megítélése szerint ennek oka a kohók levegőjének a megritkulása, nagy fémtartalma és a levegő összetételének megváltozása.

Megállapítása szerint a belső betegségeket az ólom, az arany, az ezüst és a vas pora, valamint kipárolgásai okozzák. Ezek váltják ki az izmok contracturáit és bénulásait. Emellett a légzést is akadályozzák, asztmát is okoznak. Az ólom gőze és kipárolgása okozza a legsúlyosabb károsodásokat. Az ólom különösen azokra ártalmas, akik por formájában lélegzik be. A „higanyos principium” hatására gyomorgörcs, kólika, praecardialis szorítás keletkezik, az arc sápadt lesz, a beteg erősen izzad.

Elfogadja azt a korabeli nézetet, amely szerint a mérgező anyagok a mozgó idegeken keresztül terjednek szét a szervezetben, valamint azt, hogy a bőrön át kiválasztott fémek éppen a kiválasztás során betegítik meg az izmokat, inakat és idegeket, és okozzák az ólommérgezésre jellemző végtagbénulásokat.

Részletesen taglalja az egészségkárosodáshoz vezető külső körülményeket is.

Mivel a betegségek sokrétűek, sokrétű terápiát javasol: az emésztés rendbe hozását, enyhe vérlebcsatást, nyákdókat, köptetőket, fürdőkezelést, a selmechányai források vizét, valamint egészséges életmódot, jó bor mérsékelt fogyasztását és a bányák egészségügyi állapotának a megjavítását (12, 13).

Rác Sámuel Nagybánya bányavidékének orvosa, később a budai orvosi fakultás tanára, az első magyar nyelvű orvosi tankönyv szerzője, 1777-ben két munkájában is írt az ércbányászok között gyakran előforduló ólommérgezésekről. Részletesen ismertette a „bányász-kólikát”, amelynek fogalma alatt a különféle fémek gőze és pora által okozott „hasfájást”, mindenek előtt az „ólomkólikát” értette. Szerinte az ólommérgezések paralysis és idegcontractusokkal járnak.

Igen gyakoriak voltak a bányákban a balesetek is.

Jellemző, hogy a korban a Nyugat-szigethegy egyes bányáinak elnevezése Gyilkos-bánya, Sír stb.

Még 1773-ban is a következőképpen mutatták be helyzetüket az abrudbányai bányászok:

„Mi, a hegyek mélyében dolgozók, állandóan a romlott és bűdös kigőzölgő levegőt kell, hogy beszívjuk. Gyakran előfordul, hogy sokan közülünk eszméletüket veszítik ennek következtében, s a bányából holtan húzzák ki őket.”

A bányavidék orvosi ellátása még ekkor sem volt kielégítő. Egyes adatok szerint a nagy bányák mellett működtek sebészek, de olyan magas díjat kértek, hogy az a bányászok többsége számára megfizethetetlen volt. Létezett ugyan bányatársláda, de sok volt a visszaélés körülötte (92, 93).

Selmezbánya munkaártalmainak első monografikus leírója a brassói származású Hoffinger János György selmezbányai bányakerületi főorvos. A „Vermischte medizinische Schriften c., 1781-ben Bécsben megjelent elemző tanulmányában felhívta a figyelmet a gyakori ólommérgezésekre és a porártalmak okozta megbetegedésekre. Ezeket az ipari porral, a „kényszeresthelyzettel” és a szociális tényezőkkel, a bányászok 12 órás munkanapjával, a mennyiségileg és minőségileg is hiányos táplálkozással hozta össze.

A folytonos görnyedés és a rossz levegő káros hatással van a tüdőre, gyakoriak a csúszos bajok, a vérköpés, a tüdővész.

Bányász és „Heuchler” (ziháló) azonos jelentésű szavak. A munkások szemébe gyakran pattannak szilánkok, ezeket a „lecker”, a szemnyaló asszony szokta eltávolítani. Gyakoriak voltak a cachexiák, a scrofula, kora tavasszal a skorbut, nyáron gyümölcssezonban a vérhas, az ólomkólika, a bőrbajok.

Szót emelt a 8-9 éves gyermekek munkába állítása és rosszul táplálása ellen.

Rámutatott, hogy az asszonyok hamar hervadnak, korán lesznek özvegygé.

Felhívta a figyelmet a magas halálozási arányra (1790-ben 1312 ember halt meg, és csak 1044 született.)

Leírta, hogy a megbetegedett munkást a munkafelügyelő a bányasebészhez utasította, aki munkaképtelenségét bizonyítvánnyal igazolta. Ezt 14 naponként meg kellett újítani.

A munkások az orvosi kezeléssel nem voltak megelégedve. Erősebb hashajtókat követeltek, kétnaponta izzasztották magukat, hánytatókat szedtek, eret vágattak, piócát raktak fel.

Hoffinger munkájában egy 238 ágyas bányászokórház felállítását javasolta öt orvossal és több mint 40 ápolóval.

Munkájának legeredetibb része az ancylostomiasis leírása, amelyre később az ancylostomiasis megelőzését kidolgozó Tóth Imre is hivatkozott (22, 54, 93, 99).

Kibédi Mátyus István Ó és Új Diaeticájában a bányászok körében előforduló foglalkozási betegségekkel is foglalkozott.

Megemlítette az ólom-, a réz-, a kén-, a higany- és az arzénmérgezés tüneteit, és megállapította, hogy a bányák „... ahonnan ásattatnak, a hutták is, ahol kiolvasztatnak és megtisztítatnak, a műhelyek is, ahol ezekből dolgoznak, igen egészségtelenek... Nem csoda tehát, hogy a bányászok és az effélékkel járó mesteremberek rendszerint mind olyan színtelenek, soványak, betegesek, és hogy a fulladozás, hecticas tagoknak elesése, és reszketése...vérvettség, vízkórság, szájröghadás, belek fájdalma, megorvosolhatatlan kólikák idő előtt kínosan megemésztik őket.”

Az egészségre ártalmas „minerás” gőzök közé sorolta „a réz, ón, kivált a fekete ón (ólom) és ezeknek salakjai, a kén-eső, kénkő, egérkő, gálitzkő, piskoltz mérgezéseket”.

Megítélése szerint méltán lehet szólni „a szegény bányászokat, mint minden emberi sors felett nyomorult embereket, akik nemcsak, hogy mintegy elevenen eltemetve töltik el nagyobb részét a föld mélységes sötét gyomrában életeknek, hanem ott is a megfulladt, a fátyláknak, faggyúgyertyáknak, puskapornak füstivel és egyéb gőzökkel megundokított aert kénytelenítettnek beszívni; emellett életek is minden pillanatban végső veszedelemnek van kitéve s nyavalyájok is ritkán orvosolható.”

A sóbányákról is ír, amelyek kevésbé ártalmasak, de ezek sem használnak az egészségnek. Ez az oka, hogy a „sóvágók és sófőzők is többnyire puffadt, sebes, varas testtel járnak”.

Többször visszatér a szén-monoxid és szén-dioxid tünetanára, de nem tudja a két betegség kóroktanát elkülöníteni, és mindkettőt széndioxidnak (aerus fixus) tartja. A bányaléget is idesorolja.

„Sokszor bizony olyan helyeket bon-
tanak fel a bányászok, hogy az abból kiűtő gőz egészségeket, sőt életeket is egy pillanat alatt kioltja.” Gyakori szellőztetést javasol, és „egy néhány lángoló szalmasuppot vagy egyebet vetni egymás után beléjük, mind a felismerés, mind „a gőzök széjjeloszlása” céljából.

Vázolta a megerőltető fizikai munka ártalmait.

„Ez az oka, hogy ezer emberek között is, akik szüntelen való erős rabotával kénytelenítetttenek mindennapi kenyeret keresni, 70 esztendőst csak egyet is alig láthatni” (92, 93).

A selmecbányai munkások egészségi viszonyairól, betegségeiről Tóth Imre selmecbányai bányakerületi főorvos írt 1911-ben a 16. század viszonyaira is visszatekintő értekezést, amelyben az akkori bányák hiányos szellőztetésére, a bányákban maradó ürülék veszélyeire, a bányászok közt pusztító betegségek megelőzésére irányította a figyelmet. (Lásd: jelen kötet Mándi- és Ungváry-fejezetét.)

10. ábra. Hoffinger János György
bányakerületi főorvos.

Forrás: Magyar orvosi emlékek II–IV. Budapest. (54)

A bányák művelése bányatelepek formájában kezdődött, amelyek később szerencsés viszonyok között bányaközségekké, bányavárosokká alakultak. A bányavárosok helyét az ércelőfordulás határozta meg. A behívott német bányászság pedig topográfiailag is tervszerűen mérte ki a város főterét és telkeit (31, 103).

A korai, falusias jellegű városokban a polgárok még nyitott térségben éltek. Környezetük rendben- és tisztántartásáról saját maguk gondoskodtak. Magánügynek tekinthették egészségüket is, amelyet a kisvárosi élet egyszerűbb körülményei kevésbé veszélyeztettek. A városok fejlődési ritmusának felgyorsulásával azonban új problémák merültek fel. A meghatározott alapterületű városokban minden talpalatnyi térség beépítésre került, a telkekre emeletes házakat építettek. Azok a szokások és viszonyok, amelyek szabad térségekben ártalmatlannak tűntek, a lakosság összezsúfolódásával már az egészségre ártalmas tényezőknek minősültek. A lakosságot tizedelő járványok hamar rádöbentették a polgárokat arra, hogy egészségük megőrzése nemcsak magánügy, és megóvása közegészségügyi rendszabályok meghozatalát, gyakorlati alkalmazását sürgeti. A bányavárosok kezdetben még szerényebb anyagi viszonyaik ellenére korán megvalósították közegészségügyi intézmények és intézkedések legtöbbjét (39, 59).

A járványok közül a legfélelmetesebbnek a különböző időkben változó hevességgel pusztító, gyakran fellobbanó pestist tartották. A városok óvintézkedéseik ellenére sem mindig tudták elkerülni. A pestis kórokozóját a beteg rágcslók bolháinak a közvetítésével terjesztett Yersinia-pestist még a kor legkiválóbb orvosai sem ismerhették.

A tudós Manardus védekezésül a test épségének és tisztaságának megtartását ajánlotta, az ártalmas nedvek kiűzését, hashajtást, érvágást, izzasztást, emellett diétát, a tormával való fűszerezést, a bőr borral való lemosását és olajjal való bekenését. Javasolta a nappali alvás, a harag, a láрма és a közöszlős kerülését. Fontosnak tartotta, hogy tiszta legyen a lakás, és távol legyen az árnyékszéktől (54).

Magyarországon a pestis elleni vesztegár alkalmazására csak 1510 után került sor, miután a nagyszebeni orvosdoktor Saltzmann János kidolgozta az óvrendszabályokat (54).

A lepra vagy belpoklosság a 11–14. századig sok áldozatot szedett. Szórványosan még a 16–18. században is előfordultak leprás esetek. A leprára vonatkozó hazai feljegyzések szegényesek, de a leprosoriumok nagy száma mégis a betegség elterjedésének a bizonyítéka.

A tatárdúlást követő „döghalál” a tünetfeljegyzések hiányossága miatt nem identifikálható.

Számos más betegség is szedte áldozatát, a scorbut, a háborús időszakokban a febris castrensis vagy morbus Hungaricus, amelyet hagymáznak is neveztek és a lázzal járó betegségek egész sora.

1485-ben egy addig ismeretlen, angliai eredetű fertőző betegség a sudor anglicus (angol izzadás) pusztított.

A 15. század utolsó évtizedében jelent meg a syphilis. Heveny fertőző formában jelentkezett, és járványszerűen terjedt. Védekezésül ekkor zárták be a fürdőket, és ezután hanyagolták el a tisztálkodást. A középkor tisztátalansága előítélet, nem helytálló (39, 82).

A syphilises megbetegedésnek nyoma maradt a besztecebányai számadáskönyvben is. A bujakórban szenvedőket a város nem az ispotályban helyezte el, hanem külön betegápolóknál, akiknek a költségeit a város hagyatéki pénzből biztosította.

Ugyanitt történt említés a tüdővészről („Keuch”) is, amelynek áldozatait „Keuchler”-nek és „Keuchlerin”-nek nevezték (39).

A bányavárosi polgárok rokonságuk, a bányapolgárok, kereskedők üzleti kapcsolataik révén is állandó érintkezésben álltak Európa városiasodott régióival, ebből adódóan közvetlen vagy közvetett kapcsolatba kerültek azok anyagi és szellemi kultúrájával, beleértve a higiénés kultúrát is.

A városi élet minden területét aprólékos részletességgel szabályozó jogkönyvek, „tűkrök” a járványokat, pusztító betegségeket elkerülendő, még szerény anyagi viszonyaik dacára is dicséretre méltó buzgalommal fontos lépéseket tettek a közegészségügy területén. A bányavárosok egészsége felett éberén őrködött a magistratus.

A városi könyvekben egyre gyakoribbak lettek a város utcáinak, az udvaroknak és a víztartó medencék környékének a tisztántartását elrendelő határozatok. Előírták, hogy a tisztaságra mindenki ügyeljen. A kapuőröket szigorúan utasították, hogy a csavargókat és a koldusokat, akik különféle betegségeket és járványokat hurcolhatnának be, ne bocsássák be a városba. A bányavárosok a szegényeikről maguk gondoskodtak.

Az Elende Brüderschaftok nemcsak az ispotályokat, hanem a szegény tanulókat is segélyezték.

A város valódi szegényei elől nem szedhették el az alamizsnát a munkakerülő csavargók, mert csak az volt jogosult a kéregetésre, aki a város szolgálatában vesztette el a munkaképességét és az egészségét.

A helyi adottságok és a néhol kedvezőtlen talajviszonyok miatt a város egyik legfontosabb feladata az egészséges, tiszta ivóvíz biztosítása volt.

A felvidéki bányavárosok szinte mindegyike már a 15. századtól megkezdte vízvezetéke kiépítését.

Besztercebányán, Kőrmöcbányán, Selmezbányán már a 15. században volt vízvezeték, amelynek tisztántartására, karbantartására nagy gondot fordítottak. Kőrmöcbánya és Selmezbánya nagy költséggel tudta csak vízvezetékeit fenntartani.

Kőrmöcbánya 1446-ban vízműveire 2673 kamarai és 362 arany forintot fizetett.

Több városban a csatornázást is megoldották (17).

A hegyes vidéken épült bányavárosok, jóllehet vízszűkében voltak, mégis gondoskodtak fürdő építéséről. A bányavárosok tisztasági és egészségi szempontból is fontosnak tartották a fürdők építését, amelyek egyben a kellemes kikapcsolódás, a társas élet színhelyei is voltak, és amelyeket általában hozzáértő fürdősöknek vagy sebészeknek adtak bérbe. Az egészség megőrzésére irányuló profilaktikus tanácsok soha nem mulasztották el a fürdő használatára felhívni a figyelmet.

Nemcsak a sebészek végeztek külső, manuális beavatkozásokat. A fürdősök külön tiszteletdíj mellett érvágást, köpölyözést is végeztek, és gondoskodtak az elkülönített, fertőző betegségben sínylődőkről is.

A mesterlegényeknek és az erdélyi sóbányák munkásainak nem borravalót, hanem „fürdőre valót” (Badgeld, balnealia) (fejenként 2 dénárt) adtak, úgy gondolva, hogy „... minden munkásnak tisztának kell lennie, ... mert az a léleknek is hasznára válik” (86).

Felvidéki bányavárosaink csaknem mindegyikében volt már a középkorban közfürdő, később több is, amelyeket a kiváltságlevelek és számadáskönyvek is megemlítenek (101).

Selmecbányán a számadáskönyv 1373-ban említ fürdőt és meleg fürdőt. 1369-ben Hartlub, majd 1371-ben Mertlin nevű fürdősről történik említés (28).

Nagy Lajos király 1376-ban engedélyt adott Nagybányának és Felsőbányának, hogy fürdőt építhessen (27, 51).

Körmöcbánya jól jövedelmező fürdőjéről többször esik szó. A Solergrundon volt. 1423-ban Banczko volt a fürdős. A város fürdőjének rendbehozása 1450-ben 157 kama-rai forintba került (17, 28).

Besztercebányán 1397-ben a fürdős az Itáliában gyakori, de Magyarországon még ritka, Ferenc nevet viselte (28). Neve vagy szent Ferenc tiszteletének terjedésére utal, de az is elképzelhető, hogy olasz származására.

A fürdő az Ernuszt család házához tartozott. 1500-ban leégett. Ekkor a városi tanács kérésére Ernuszt Zsigmond pécsi püspök átadta a fürdőjogot a városnak.

Az új fürdőt Königsberger Mihály gazdag bányapolgár és kereskedő a maga költségén felépíttette, majd átadta a városnak azzal a feltétellel, hogy a város évi 12 forint bérleti díjért egy sebésznek adja ki, aki köteles minden negyedévben a szegényeknek ingyen fürdőt adni, a város pedig köteles az épületet jó karban tartani.

A bérleti befektetés bőséges haszonnal járt, mert másnak a városban nem volt szabad fürdőt építenie.

A bérelő feladatához tartozott a város vizes tartályainak a felügyelete is. Középkori szokás szerint a város meghatározott alkalmakkor ingyen fürdést biztosított a szegények számára. A tehetősebb polgárok végrendeleteikben gondoskodtak a „lélekfürdőről” (balnea animarum, Seelenbad). Az alapítványtevő által meghatározott napon megvendégtették a szegényeket, és ingyen fürdőt biztosítottak számukra (38). A szegények pedig imádkoztak jötevőjük lelki üdvéért.

A városfejlődés előrehaladtával több fürdőt is építettek, és felhasználták az ásványvizes források gyógyító erejét is.

Az orvosokról és a gyógyszerészekről már esett szó. A fürdősök és seborvosok céhes keretek között tanulták és gyakorolták a mesterségüket.

A városi hatóságok ellenőrizték a piacon árusított élelmiszereket. Szigorú szabályok örködtek a molnárok, serfőzők, pékek, mészárosok munkája felett. Intézkedtek a hulladékok elszállításáról, az utcák tisztántartásáról. Figyelmet fordítottak a már említett fürdőkre és patikákra, az utcák lekövezésére.

Nagybánya utcáit 1472-ben kőből rakott járdával látták el. A város kövezeti adót szedett, minden szekértől egy dénárt. Szigorú intézkedést hoztak az utcán kóborló veszett kutyák kiirtására (39, 54).

Statutumaikban még a magánélet szféráit is szabályozták, erkölcsi rendjét is meg szabták. Felügyelték a közbiztonságra, ügyeltek arra, hogy a fárasztó munka után mindenki pihenni tudjon, ezért az italmérésben való tartózkodást is szabályozták, amelynek a nyáron este kilenc, télen este nyolc órákor megkondított sörharang vetett véget (90).

Az 1542. évi „hatvanad” adó lajstroma betekintést enged a három fő Garam-vidéki bányaváros lakosságának társadalmi munkamegosztásába, tulajdoni viszonyaiba, és lehetőségét kínál a lakosság lélekszámának megbecsülésére is.

Bányavárosainkban a bányagazdaság és a kohóipar bér munkásai képezték a városiak többségét a kézművesekkel szemben. A háztulajdonosok aránya Kőrmöcbányán volt a legmagasabb (290), itt a bérlakók aránya a háztartások egynegyedét sem érte el (95), Selmezbányán (Hodrus és Banka telepekkel együtt) a háztulajdonosokhoz viszonyítva (476) a bérlakók többségben voltak (633), Besztercebányán pedig a háztulajdonosokhoz képest (169) a bérlakók túlsúlya feltűnő (789). A népesség és a házak számbeli aránya között szembeötlő a különbség. Kőrmöcbánya lakossága, amely a besztercebányai felét sem érte el, majdnem kétszer annyi házban lakott. A háztartásokat a megállapított kulcszámokkal felsorozva a három város lélekszáma a becslést érték szerint:

Kőrmöcbányán	1304–1479
Selmezbányán a külső telepekkel együtt	3409–3805
Besztercebányán	2636–2928

A városiak foglalkozási megoszlása szerint a 16. század derekán

Bányász, kohómunkás, szénégető volt:

Selmezbányán a lakosság	63, 75%-a,
Besztercebányán a lakosság	56, 68%-a,
Kőrmöcbányán a lakosság	28, 17%-a.

A városok tehát csak kívülről tűnnek egységesnek, belülről nagyfokú egyenlőtlenségek szabdalják szét őket, ugyanez vonatkozott a bányásztársadalomra is. A bányapolgár és a bér munkából élő bányász közötti vagyoni és társadalmi különbség nemcsak a belváros és külváros, tulajdonos és bérlakó viszonyában tükröződött, hanem jelentkezett a bányapolgár és a bér munkás eltérő életének, életmódjának, egészségének szféráiban is (65, 108).

A középkor városi társadalmában mindenkinek tartoznia kellett közösséghez, a biztonságot a közösség védelme jelentette.

A városok nagy erőfeszítéssel igyekeztek polgáraik biztonságáról, egészségük megővéséről és az önhibájukon kívül nélkülözők és elszegényedettek helyzetének a javításáról is gondoskodni.

Különösen érvényes volt ez a bányavárosok társadalmára, akiket a közös munkán, a közös hiten kívül a mindenkit sújtható, kiszámíthatatlan veszélyek következményeinek a tudata is összekovácsolt.

Nemcsak a német bányászok körében jelent meg, hanem a nyomukban haladó magyarországiaknál is a munkaképtelen, beteg, öreg bányászok, magukra maradt bányász-özvegyek és -árvák segítésének, támogatásának vallásos érzésből is fakadó törekvése.

A német nevükön Brüderschaftnak, ill. Knappschaftnak nevezett tömörüléseknek már a 12. században megtalálhatók a nyomai. Tagjaik beteg társaikat segítették, elhalálása esetén felosztották a temetés kiadásait. A költségekhez minden tag heti egy dénárral járult hozzá. Ez a bányászok számára bizonyos fokú biztonságot jelentett, és elhárította a szociális nyomor végső fokát (77).

A bányászok önszerveződő, önszervező tevékenységének a kezdetét Magyarországon a 13. századtól találjuk meg. A bányászok szervezett segélyegyesületbe tömörülése ténylegesen akkor következett be, amikor nagyobb tömeget alkottak.

A munkásbiztosítás csiráinak tekinthető „segélyegyesületek” először még nem voltak kötelező jellegűek. Alapjaik a misék alatt gyűjtött perselypénzek voltak, ezért kötelező

támogatásra még nem lehetett senkinek sem jogigénye. Az adományokat először egy díszes ún. társládában a templomban őrizték.

Később a tehetősebb bányászok bányaaladás esetén fogadalom, vagy isten iránti hálájuk és bajtársi szeretetük jeleként végrendeleteikben erre a nemes célra bizonyos összegeket ajándékoztak. A gazdag bányapolgárok a beteg vagy megrokkant, támasz nélkül maradt egyedülálló részére ispotályokat alapítottak.

A befolyt adományok mértéke azonban a bányászok helyzetének romlásával, a nagy tömegű bér munkásréteg megjelenésével a gondoskodáshoz kevésnek bizonyult, esetleges volta pedig bizonytalanságot teremtett.

A bér munkásosztály kialakulásával a két keze munkájából élő vajúroknak az ellátása betegség, munkaképtelenség és aggság esetén nehezen megoldható feladatot jelentett, még abban az esetben is, ha vérségi kötelékben, családon belül éltek, mivel a család lét-feltételeinek a biztosítása is gondot jelentett.

A Fuggerekkel szövetkezett Thurzó János saját munkaadói érdekeként is felismerte, hogy a nagy bányavállalkozásban a bányamunkások tömegéről, betegség, munkaképtelenség esetén gondoskodni kell, elhalálozás esetén családjukról, özvegyükről, árváikról is. Ezt sugallta a bányászok önszegélyezésének és a céheknek a példája, ezt mintázták a jótékony egyesületek, és ezt a biztonságot igényelték a többségükben bér munkássá lett bányászok is.

Magyarországon az első, alapszabályokon nyugvó társládát Kőrmöcbányán 1496-ban Thurzó János alapította, ill. más értelmezés szerint engedélyezte.

Az alapszabályokon nyugvó társláda már nem könyörületből nyújtott szolgáltatást, hanem a tag jogigénye alapján.

A korábban adományokat gyűjtő társláda, elnevezését megtartva 1496-ban intézménnyé vált.

Koncepciója és célja világi jellegű lett: munkássegélyezés és munkásbiztosítás, szerződésben vállalt kötelezettséggel, jogigénnyel.

A társláda kezelése a társláda autonóm szerveire tartozott, felügyeletét pedig a közgazgatási bányahatóság gyakorolta (57, 58).

A bányatársláda részletes elemzésével a kötet más tanulmánya foglalkozik.

A bányavárosok közegészségügyi szervezettségének különös fontosságot adott az a tény, hogy ezen a területen országos intézkedések a 18. századig csak a járványok elhárítására és a vesztegzárak felállítására vonatkoztak. I. Ferdinánd 1552-ben kibocsátott rendtartása jóllehet már szólt az orvosokról, gyógyszerészekről, bábákról, de nem került betartásra. I. Miksa 1576-ban kibocsátott rendelete az orvosi működést hiteles egyetemi oklevélhez kötötte, de megtartása Magyarországra nézve nem volt kötelező (98).

1770-ig az első, az egész országra vonatkozó általános egészségügyi szabályzat, a Generale normativum in re sanitatis megjelenéséig a városok közegészségügyének megszervezése, felügyelete a városok belügye maradt.

Irodalomjegyzék

1. Agricola G.: Tizenkét könyv a bányászatról és kohászátról. (De re metallica) Ford.: Becht R., szerk.: Molnár L. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest, 1985. 35–36, 41, 68, 123–124, 136–138, 140, 145, 238–240.
2. Agricola G.: Bermannus avagy beszélgetés az ásványok csodálatos világáról. Ford. Tóth P., szerk. Zsámboki L. Miskolci Egyetem ... és az Érc- és Ásványbányászati Múzeum. Miskolc, Rudabánya 1994. 177–178, 206–207.
3. Anonymus: Gesta Hungarorum. Hasonmás kiadás. Ford.: Pais Dezső. Magyar Helikon: Európa Könyvkiadó, Budapest, 1975. (25, 37. caput) 102, 110–111.
4. Bácskay E. (1985–1986): Antik források a bányászatról. Antik Tanulmányok 32: 122, 126–127, 129, 133, 136, 140, 143.
5. Bálint S.: Ünnepi Kalendárium I. Szent István Társulat. Budapest, 1977. 19–23.
6. Bánki I., Molnár L.: Magyarország nemesércbányászatának virágkora. In: A magyar bányászat évezredes története. Szerk.: Faller G., Kun B., Zsámboki L. Budapest, 1997. 72–132.
7. Bartha A.: A magyar nép őstörténete. In: Magyarország története. I. Főszerk.: Székely György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 421, 506.
8. Benedek I.: Hügieia. Az európai orvostudomány története. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1990. 155–158.
9. Bóna I.: A nemzeti és törzsi társadalom története Magyarországon. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 138, 160.
10. Borovszky S. (szerk.): Hont vármegye monográfiája. Hont vármegye és Selmecbánya. Apollo-Országos Monográfia Társulat. É.n. 223.
11. Bossányi Á.: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. II. Stephaneum. Budapest, 1918. 363.
12. Bugyi B. (1971): A fémek okozta egynémely megbetegedésről. Orvosi Hetilap 112: 2539–2540.
13. Bugyi B. (1972): Az első magyarországi bánya- és kohóegészségügyi könyvről. Bányászat 105: 498–499.
14. Bugyi B. (1975): Magyar vonatkozás Magister Magnus Hund Jr. Bányorvosi munkájában. Orvostörténeti Közlemények 73–74. 227–228.
15. Bugyi B. (1976): Rohrbacher Kálmán, Annaberg 16. századbeli főorvosa. Orvostörténeti Közlemények 78–79. 238.
16. Buess H. cikkei nyomán Die Grüenthal Waage (1967): Rabszolgák, kézművesek, uralkodók. Orvosi Hetilap 108: 1182–1985.
17. Demkó K.: A felső-magyarországi városok életéről a XV–17. században. MTA, Budapest, 1890. 95–100, 103, 105, 188–191, 244 (?).
18. Diepgen P.: Geschichte der Medizin. Die historische Entwicklung der Heilkunde und des ärztlichen Lebens. Walter De Gruyter & Co. Berlin, 1949. 32, 34, 76, 81–84, 105–106, 225.
19. Diodoros Siculus: Történelmi könyvtár V. 35, 38. In: Történelmi olvasókönyv I. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974. 233.

20. Duka Z. N. (1967): Tóth Imre, a munkaegészségtan uttörője. Orvosi Hetilap 108: 1187–1188.
21. Eckart W. U.: Geschichte der Medizin. 4. Auflage. Berlin, Heidelberg. É. n. 133–134, 140–143, 149–151.
22. Elekes (Diósadi) Gy.: Munkásbiztosító és betegsegélyző intézmény Selmecebányán 150 évvel ezelőtt. cit. Magyary-Kossa Gy.: Magyar Orvosi Emlékek IV. Budapest, 1940. 217–218.
23. Ernyey J. (1905): A bányavárosok orvosai a XVI–17. században. Gyógyászat 45: 771, 774–775, 789–791.
24. Faller J. (1955): Georgius Agricola 1494–1555. Bányászati Lapok 11: 605–609
25. Faller J.: Jószerencsét! Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 1975. 13–15.
26. Falus R.: Az antik világ irodalmi. Gondolat Kiadó. Budapest, 1976. 440, 620.
27. Fejér Gy. (szerk.): Codex diplomaticus Hungariae. Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, Budae, 1829–1844 VIII. I. 140, 165, IX. 588, X. 106, 117–119, 168, 711.
28. Fejérpataky L.: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. MTA. Budapest, 1885. 17, 18, 77, 85, 91, 620, 622, 623, 629, 644, 645.
29. Fenyvessy B. (1897): Paracelsus és a mai orvostudomány. Klny. Magyar Orv. Arch. 6 (6) 11.
30. Fodor I.: Verecke híres útján... Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1980. 247–250.
31. Fügedi Erik: Városok kialakulása Magyarországon. In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1981. 331.
32. Gábori Csánk V. (1989): Európa legrégebb bányászati emléke Farkasréten. Magyar Tudomány 96:13–15
33. Gergely E.: A magyarországi bányásztársadalom története 1867-ig. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1986. 12–18.
34. Győrffy Gy.: István király és műve. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977. 343–344.
35. Horváth Z.: A réz kohászata Agricola korában. In: Agricola évszázada. (szerk.: Zsámboki L.) Miskolci Egyetem, Miskolc, 1994. 41.
36. Ipolyi A. (1874): Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata. Századok 8: 620.
37. Jakó Zs. (szerk.): A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. I. 815, II. 363.
38. Jurkovich E.: Besztercebánya múltjából. Hungária ny. Besztercebánya, 1906. 18–22, 71–72.
39. Jurkovich E. (1927): Besztercebánya egészségügye a múltban. Népegészségügy 8: 1474–1475, 1482–1483, 1488–1489, 1490–1493.
40. Kachelmann J.: Das Alter und die Schicksale des ungarischen, zunächst schenmitzer Bergbaues nebst einer Erklärung der Eigennamen des Landes Druck Wigand. Pressburg, 1870. 59.
41. Kempler K.: A gyógyszerek története. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 24, 57.
42. Koelbing, H. M.: Die ärztliche Therapie. Grundzüge ihrer Geschichte. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 1985. 13–21, 53–68.

43. Koelsch, Fr.: Beiträge zur Geschichte der Arbeitsmedizin. Bayerische Landesärztekammer. München, é.n. 9, 33, 36, 39, 61–63, 64, 70–75, 132–134, 136–145. (citatum: Xenophon: Memorabilia III. 6, 12.)
44. Kollányi F.: Esztergomi kanonok. Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan. Esztergom, 1900. 91.
45. Kovács S. (szerk.): Hunyadi Mátyás levelezéséből. In: Magyar humanisták levelei. XV–16. század. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971. 272–273.
46. Kolosvári S., Óvári K. (szerk.): Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. MTA Történelmi Bizottsága, Budapest, 1890–1897. IV. 80.
47. Kubinyi A.: Ispótyok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Analecta mediaevalia II. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004. 188, 192, 193.
48. Kumorovitz L. B. (szerk.): Budapest történetének okleveles emlékei. III/1. Budapest, 1987. 57.
49. László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Püski Kiadó, Budapest, 1997. 264–269.
50. Lichtenhaeler, Ch.: Geschichte der Medizin. Deutscher Ärzte-Verlag. Köln, Löwenich, 1982. 339–340.
51. Linzbauer Xavér Ferenc: A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Kugler. Pest, 1868. 22, 66.
52. Lukácsné Brüll Klára (1958): Bányaegészségügy a XVI–17. században. Bányászati Lapok 6: 421.
53. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár, Neo-regestrata acta (Q 311), DL 24787
54. Magyar-Kossa Gy.: Magyar orvosi emlékek. II–IV. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1929–1940. II. 155–157, 226–229; III. 125, 126, 136, 140, 145, 166, IV. 242.
55. Mályusz E. (szerk.): Zsigmondkori oklevéltár II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 6185.
56. Mayer F. K.: Az orvostudomány története. Eggenberger, Budapest, 1927. 79.
57. Mihalovits J.: A négyszázharmincéves magyar bányatársulási intézmény eredete és fejlődésének írott emlékei 1854-ig. Székely ny. Sopron, 1925. 6–11.
58. Molnár L. (1996): 500 éves a magyar bányatársulási intézménye. Bányászati és Kohászati Lapok-Bányászat, 129: 454–455.
59. Mumford, L.: A város a történelemben. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 272–277.
60. Müller-Jahncke, W.-D.: Die Montanmedizin bei Paracelsus. In: Montanmedizin und Bergbauwissenschaften. (Hallesches Symposium 1986.) Hrsg. Halle/Sale: Martin-Luther-Univ. Halle-Wittenberg, 1987. (23) 6.
61. Nagy I. (szerk.): Anjoukori Okmánytár Codex diplom. Hungaricus Andegavensis IV. MTA, Budapest, 1884. 7, 320.
62. Oczvirk N. (1911): A hazai bányamunkásviszonyok fejlődése. Bányászati és Kohászati Lapok 44 (II. 15) 161–166, (II. 16) 203–206.
63. Pályi M. (1936): Mióta ismerik az ólommérgezést? Egészség I. (10) 222.
64. Paturi, F. R.: A technika krónikája. Officina Nova; Magyar Könyvklub, Budapest, 1997. 70, 72.

65. Paulinyi O. (1958): A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a 16. század derekán. *Történelmi Szemle* 3–4. 354–376.
66. Péch A.: Alsó Magyarország bányamivelésének története I. MTA, Budapest, 1884. 8–84, 99.
67. Pecz V.: Ókori Lexikon. I–II. Franklin Társulat. Budapest, 1902–1904. I. 516–517., II. 620–621.
68. Pirhalla M.: A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig. Reiss ny. Lőcse, 1899. 85.
69. Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. I. Magyar Helikon, Budapest, 1978. 866.
70. Polányi I.: Az ókori világ története. Tankönyvkiadó Budapest, 1976. 254.
71. Pusztai Tamás: A telkibányai Szent Katalin ispotály kutatása. In: *HOMÉ* 2000. 39.
72. Ramazzini B.: *De morbis artificum diatriba*. Com. executif d'org. du V-ème Cong. Med. Int. pour les accid. du trav. et le maladies professionnelles. Budapest, 1928. 14, 15, 17, 19. (citatum: Hippocrates: *Epid. Lib. IV. 25*, Galenus: *De simplic. medic. Facultate. Lib. IX.*, Pollux: *Lib. VII. 32*, Plinius: *Historia naturalis Lib. XXXIII. 40*)
73. Ratzinger Gy.: Az egyházi szegényápolás története. I–II. Budapesti Növendékpap-ság Magyar Egyháziroldalmi Iskolája. Budapest, 1886–1887. I. 110, 117, 207 , II. 33, 204, 249.
74. Regöly-Mérei Gy.: Akik legyőzték a betegségeket. *Medicina*, Budapest, 1963. 62–66, 111–116.
75. Réthly A.: A Kárpát-medence földrendései. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 27.
76. Ritoók Zs., Sarkady J., Szilágyi J. Gy.: A görög kultúra aranykora. Gondolat Kiadó Budapest, 1984. 351.
77. Rosen, G.: *The History of Miners' Diseases*. Schuman's. New York, 1943. 3–7, 17, 22–23, 31, 33–34, 36, 39, 64, 66, 69–88 (citatum: Theophrastos: *De lapidibus* 109, Lucretius: *De rerum natura VI. 811*, Diodoros III. 2, V. 37, XXXVI. 38)
78. Rosner, Edwin (1954): Ulrich Ellenbog und die Anfänge der Gewerbehygiene. *Sudhoffs Archiv* 38 (2) 104.
79. Schott H.: A medicina krónikája. *Officina Nova*, Budapest, 22, 28.
80. Schultheisz E.: Görög medicina; Hippokratészi korszak. In: *Orvostörténelem* (szerk. Schultheisz E.) Semmelweis Orvostudományi Egyetem Képzéskutató, Oktatástechnológiai és Dokumentációs Központ, Budapest, 1992. 27–29, 35–39.
81. Schultheisz E.: Renaissance és humanizmus. A magyarországi járványok történetéből. In: *Orvostörténelem* (szerk. Schultheisz E.). Semmelweis Orvostudományi Egyetem Képzéskutató, Oktatástechnológiai és Dokumentációs Központ, Budapest, 1992. 72–73.
82. Schultheisz E.: A magyarországi járványok történetéből. In: *Orvostörténelem* (szerk. Schultheisz E.). Semmelweis Orvostudományi Egyetem Képzéskutató, Oktatástechnológiai és Dokumentációs Központ, Budapest, 1992. 229–232.
83. Schultheisz E.: Theophrastus Bombastus ab Hohenheim dictus Paracelsus. In: *Az orvoslás kultúrtörténetéből. Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Magyar Tudománytörténeti Intézet*. Budapest–Piliscsaba, 1997. 208–212.
84. Schultheisz E.: A bányarostan kezdetei. In: Schultheisz E.: *Az orvoslás kultúrtörténetéből. Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Magyar Tudománytörténeti Intézet*, Budapest, 1997. 221–222.

85. Schultheisz E.: A középkori orvosi fakultás curriculumuma és tankönyvei. In: Az európai orvosi oktatás történetéből. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtár és Levéltár, Budapest–Piliscsaba, 2003. 87–123.
86. Schwarz I. (1891): A fürdők történetéhez Magyarországon. Századok 25: 285–288.
87. Sigerist H. E.: Civilization and Disease. Printing Ithaca. New York, 1945. 46. (citatatum: Martialis: Epig. XII. 57, 14.)
88. Sedlak V.: Regesta diplomatica nec non epitolaria Slovaciae. I. VÉDA. Bratislavae. MCMLXXX. 122–123.
89. Seibert J. (szerk.): A keresztény művészet lexikona. Ford.: Harmathné Szilágyi Anikó. Corvina Kiadó Vállalat, Budapest, 1986. 55–56.
90. Sobó J.: Selmechánya sz. kir. város társadalma ipara és kereskedelme a XVI. sz. második felében. Fritz Á. Ny. Selmechánya, 1910. 93, 110.
91. Somogyi Zoltán: A középkori Magyarország szegényügye. Stephaneum Ny., Budapest, 1941. 7, 10, 49, 60–63, 94.
92. Spielmann J., Horváth M. (1958): Környezet- és munkaegészségtani kérdések Mátyus István munkáiban. Orvostörténeti Közlemények, 10–11:37–142.
93. Spielmann J. (1967): Bernardino Ramazzini kelet-európai hatásáról. Orvosi Hetilap 108: 2528–2529.
94. Statius, P. P.: Erdők (Silvae) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. (Silvae IV. 7.) 239.
95. Strabón: Geográfika. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977. 177, 590.
96. Szabó Á.: Az élettelen természet. Kémia. In: Az antik természettudomány. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 212–213.
97. Tahin E.: Az orvosi pályára készülő magyar diákok egyetemre járása a Zsigmondkorban. In: Ditor ut ditem. Tanulmányok Shultheisz Emil professzor 80. születésnapjára. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár; Magyar Tudománytörténeti Intézet Semmelweis Egyetem, Budapest–Piliscsaba, 2003. 375–380.
98. Tahin E.: A magyar közegészségügy története. In: Megelőző orvostan és népegészségügy (szerk.: Tompa A.). Foglalkozási Ártalmak Megelőzése Alapítvány. [Budapest] 2005. 11–12.
99. Tóth I.: A bányamunkások egészségi viszonyainak a javulásáról. Egészségügyi értekezések a fémbányászat köréből. Magyar Királyi Állami Nyomda. Budapest, 1911. 8–15, 30.
100. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Verein für siebenbürgische Landeskunde. IV. Hrsg. Zimmermann Fr., Werner K., Müller G. Hermannstadt. 1937. 234–237.
101. Vámosy Z.: A fürdőügy fejlődése és a régi fürdőélet Magyarországon. In: A magyar Szent Korona Balneológiai Egyesületének évkönyve Budapest. (szerk.) Löw S. Boruth ny. Budapest, 1897. 186–187.
102. Weeks, M. E.: Discovery of the Elements. San Francisco, 1960. 42.
103. Wenzel G.: Magyarország bányászatának kritikai története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1880. 5–6, 18, 25–27–193.

104. Weszprémi I.: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. I–IV. Medicina, Budapest, 1960–1970. I. 182–184, III. 258, IV. 288.
105. Wilsdorf, Helmut: Georgius Agricola und Dr. med. Wenceslaus Payer von Elnbogen. Bergakademie 1956. 4.
106. Wilsdorf, H.: Dr. Georgius Agricola und Dr. Kálmán Rorbacher aus Ungarn und die Begründung der Bergbaumedizin. Jahrbuch des Staatlichen Museums für Mineralogie und Geologie zu Dresden, 1959. 120–123, 126–127.
107. Wilsdorf, H.: Montanwesen. Eine Kulturgeschichte. Leipzig, 1987. 59, 64, 75–76.
108. Zimányi V.: Városfejlődés és polgárság. Bányavárosok-kerekedőpolgárok. In: Magyarország története (1526–1686). Szerk. biz. eln.: Pach Zsigmond Pál Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 373–374.

A bányatársládák és bányatárspénztárak kialakulásának indokai és áttekintése az 1496–1900. évek között

Szalai László

A bányatárspénztárak kialakulásának ásványgazdálkodási, műszaki-gazdasági és szociológiai okai

A magyar államalapítástól kezdve gyakorlatilag a 14–15. századig, Zsigmond majd Mátyás király uralkodásáig a királyi kincstár bevételeinek nagyobb hányada a Kárpát-medence érc- és sóbányáinak működéséből, az ércek, a só kitermelésének az ásvány-kitermelés királyi jogának megváltását jelentő urburából, valamint ezek feldolgozását, eladását kísérő vámokból származott. Részletesebb adatokat III. Béla (1172–1198) jövedelmeiről eredetileg *Hóman Bálint* közölt 1916-ban, amelyeknek a bányászatrakohászatra vonatkozó adatai a 20. század végére megismert tényekkel való egyezését *Zsámboki László* (1) ellenőrizte. Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy III. Béla bevételeinek 57,3%-a – az adatok bizonytalansága miatt a királyi kincstár bevételeinek 50–60%-a feltehetően későbbben is – a bányászatból és a bányászathoz kapcsolódó kereskedelem-ből, pénzverésből származott. Az ásványvagyon, főként a korabeli technológiával kitermelhető ércelőfordulásokat tehát meglehetősen intenzíven termelték.

Zsigmond és különösen Mátyás uralkodása idején az egyre jobban fenyegető török terjeszkedés, a belső egyenletlenségek, Mátyás idejében a nyugati – elsősorban Bécs irányából – jelentkező hódító törekvések, mint tudjuk, erős királyi haderő fenntartását követelték meg. Ehhez, pedig a királyi kincstár bevételeit növelni kellett. Az egyébként is intenzívnek tekinthető érc-kitermelést tovább fokozták az érceknek, kiemelten a réz- és az ezüst tárgyaknak a reneszánsz kulturális fejlődésből származó növekedő igényei Európában.

Mátyás uralkodása idején ilyen előzmények után következett be egyes bányavidéken – úgy tudjuk először a Garam völgyi bányászatban – a kitermelhető ércvagyon fokozatos kimerülése.

Kitermelhetőnek a táróbányászattal vagy lejtősaknával és vízelvezető altárral művelhető érceket tekintették; a kitermelendő ércvagyonnak tehát a külszíni legmélyebb részeknél, gyakorlatilag a völgyfenéknél, folyószintnél magasabban kellett feküdnie, hogy a vizet el tudják vezetni. A táróbányászatban a mai napig megmaradt az a szabály, hogy a tárónak a táró szájától (a vágatnak a külszínre csatlakozó pontjától) legalább 8°-kal emelkednie kell, hogy a víz kifolyhasson a táróból. A réz, ezüst, arany és más érceket tehát addig és csak addig a szintig tudták kitermelni, amíg el nem érték a völgyfenékre még kiengedhető vizek szintjét.

Meg kellett tehát oldani a víz kiemelését a határvonal szintje alatt úgy, hogy a kiemelés sebessége – időegység alatt kiemelt vízmennyiség – nagyobb legyen, mint az adott földalatti üregbe, bányatérsgébe a víz beáramlás sebessége. A bányavíz-védelemnek ma is ez az alapvető feladata. Ezt oldotta meg a Lőcsén született, de 1463-tól Krakkóban élő Thurzó János, eredetileg műszakilag is képzett üzletember, akit ma napjainkban mérnök-menedzsernek neveznénk.

Gróf bethlenfalvi Thurzó János, a bányászati műszaki fejlesztő és feltaláló, az első szervezett baleset- és egészségbiztosítás megteremtője

Magyarországon Zsigmond korában szerepel először a család (2). Bethlenfalvi Thurzó János, amint fentebb említettük, Lőcsén 1430-ban született. Édesapja Rómában és Páduában taníttatta, ezután vette át a családi vállalat vezetését. 1463-ban üzleti érdekből Krakkóba költözött, ennek az átköltözésnek a feltételezhető okát a későbbiekben említjük.

Krakkó város polgára, amikor megszerkeszti a váltó-vízkerék-hajtóműves vízemelést. Megállapodik 1475. április 24-én a hét Garam-menti bányavárossal vízemelő gépek felállítására, amelyet május 15-én Mátyás király jóváhagy; egyúttal engedélyt kap, hogy Mátyás minden országában hasonló vízemelő gépeket építsen, értékesítsen.

Szükséges hangsúlyozni, hogy Thurzó János bányászati vállalkozásaihoz a tőkét zömmel az általa kifejlesztett új szerkezet, a „váltó-vízkerék” biztosította, amellyel a bányák akkor már jelentkező vízemelésének a gondjait enyhítette, egyszerűbb esetekben megoldotta. A völgy szinteknél magasabban fekvő ércvagyont tárokkal lehetett a hegyekből kitermelni. A kedvező adottságú ércvagyont azonban a 20. századra már nagyjából elfogyott. Az egyre mélyebbre kényszerülő bányászat vízemelése új vízemelő megoldásokat kívánt (2). E mellett rézkohászati megoldásai is beváltak és már Krakkóban tartózkodása során is kellően nagy jövedelmet biztosítottak neki.

1490. október. 9-én zömmel így szerzett jövedelmeiből megveszi fiával, Györggyel együtt, Mátyás király természetes fiának, gróf. Korvin Jánosnak Besztercebánya melletti úrvölgyi és sandbergi rézbányáit, 1494. év végén, pedig bérbe veszi Ernst Zsigmond pécsi püspök, királyi kincstartó Garam-menti rézbányáit is. Mátyás király halála után az özvegyé vált Beatrix királyné (Mátyás özvegye) érdekeltiségéhez tartozó Körmöci Bányakamara grófja lesz.

Nemcsak a bányászat-kohászat, hanem a pénzintézetek európai történelmében is nagy jelentőségű az a megállapodás, amelyet Pozsonyban 1495. március 16-án írtak alá Thurzó János és Fugger Jakab (1459–1525) együttműködésük megalapozására. E megállapodás alapján jött létre az első nemzetközi, gyakorlatilag az akkori Európa minden országában ismert és elismert pénzintézet, mai nevén bank, valamint az első multinacionális működésű vállalat, az utóbbi az európai réz- és ezüstkereskedelem megszervezése érdekében. A megállapodást 1499-ben a gölnici és szomolnoki, később a Nagybánya környéki bányákra is kiterjesztették.

A megállapodásnak gyakorlatilag az az alapja, hogy Thurzó bányáinak és üzemeinek termékei piaci elhelyezését, az európai réz-kereskedést az augsburgi Fugger bankházzal együtt közösen szervezik. Közös gazdálkodásuk olyan sikeres, hogy több európai uralodónak, általában zálog ellenében, pénzt kölcsönöznek. Thurzó János sokszor nyújt

kölcsönt II. Ulászló magyar és lengyel királynak is, amiért pl. 1505-ben a felvidéki bányavárosokat és Zólyom várát kapja zálogul.

Kiemelkedőek Thurzó Jánosnak a rézérc feldolgozásra irányuló sikeres kísérletei a „csurgató rézkohók üzemére”¹. Az első ilyen rézkohót Krakkó mellett, Mogilia községben állította fel még az 1470-es években, tehát Mátyás uralkodása idején. Valószínűsíthető, hogy ez is az egyik indoka Krakkóba történt átköltöztetésének.

Az 1496. április 6-án kelt, majd május 17-én megerősített oklevélben II. Ulászló király engedélyt ad Thurzó Jánosnak és fiának Besztercebányán vagy másutt fémkohók felállítására, amely(ek)ben a birtokában lévő rezes – tetszése szerint az ezüstöt is elválasztva vagy szétválasztás nélkül – szabadon feldolgozhatja. Az engedély alapján, Besztercebányán majd Besztercebánya vidékén, Mosztieni mellett létesítenek a Thurzók „csurgató-kohókat”, illetve Thuringiában a már tulajdonukban lévő rézhámor mellett is építenek ilyen kohót (1).

Thurzó 1496-ban, már bányakamaragrófként² létrehozza az első bányatársláda szabályzatot és ezzel a szabályozott bányatársládát; az első baleset- és betegbiztosító társulást, szervezetet teremt meg Kőrmöcbányán saját bányái, kohói dolgozói számára. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy II. Ulászló engedélye is, az első társláda-szabályzat is 1496-ban született. A társadalombiztosítás szükségessége ugyanis Thurzó technikai fejlesztéseinek a következménye volt.

A mind bonyolultabbá váló vízemelő szerkezetek, a kitermelt ércek zúzása, előkészítése és kohósítása olyan szakembereket kívántak, akik mind a műveletekhez, mind az ezekhez alkalmazott szerkezetekhez is jól értettek; tehát azok üzemeltetésében is, de szükség esetén a szerkezetek javításában is kellően gyakorlottak voltak. Ezért az ilyen szakembereket meg kellett becsülni, számukra olyan kedvezményeket, előnyöket kellett biztosítani, amelyekkel a munkavégzés veszélyeit ellensúlyozni lehetett, azaz; a szaktudás- és gyakorlat megszerzését kívánatosá kellett tenni. „Thurzó elsőként ismerte fel, hogy az életveszélyekkel járó föld alatti bányamunka megköveteli a gondoskodást a munkaképtelenné vált, elaggott bányászokról... Elhatározásában bizonyára annak felismerése vezette, hogy fokozott termelés csak olyan bányászoktól várható, akik magukat és családjukat baleset vagy halál esetén valamennyire védve érezhették.” – írják néhai soproni professzoraink, *Tárczy-Hornoch Antal és Vendel Miklós* akadémikusok (3). Megállapításuk szerint „a megsérült, keresetképtelen és elaggott bányamunkásokról valamint hozzátartozóikról részint már a Miksa-féle rendtartás előtt az egyes bányavidékek ún. társládái gondoskodtak... A befizetendő járulékok és a kifizetett járandóságok helyenkint és időnkint módosultak ugyan, ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy hazánkban a nyolcórás munkaidő, az ifjúmunkások alkalmazásának a korlátozása, az öregség, özvegyesség, árvaság, betegség és rokkantság esetére szóló kötelező biztosítás a bányászat terén nem az utolsó évtizedek, hanem a 15. század vívmánya”.

¹ Megjegyzendő, hogy állítólag a réz és ezüst szétválasztásának titkát Velencében cselrel – süketnémaságot színélve – tanulta meg, és ezt fejlesztette tovább.

² Thurzó Jánost 1498. január 1-jén II. Ulászló király kőrmöci főkamagróf címmel tüntette ki és „örök időkre” felmentette az urbura fizetési kötelezettsége alól. Anna királyné megerősítette főkamagrófi jellegében és kinevezte udvari kamarásának is.

Thurzó – kamaragrófként – „szabályozta a kutatást, a bányatelek – adományozást, a bányaművelés szüneteltetésének idejét és módját. Utasításokat adott a szomszédos bányák vizeinek közös lecsapolására” is (1).

Technikai és szervezési megoldásait, korszerű eljárásait Európa-szerte elismerték. Georgius Agricola (4) könyvének elején említi Thurzó Jánost, a besztercebányai üzemet pedig bőséges magyarázattal és ábrával mutatja be. Lodicus Decius (1467–1548) (5) szerint: „Thurzó... magyar ember... mivel arannyal és ezüsttel minden országot gyarapított, nagy szorgalma révén a külföldiek előtt is híressé vált.” Thurzó János 1508. október 10-én Nagybányán hunyt el. Tevékenységét György fia, Fugger Jakab veje folytatta, aki a körmöci kamaragrófi beosztást is örökölte.

Az 1495 és 1546 között virágzott „Fugger-Thurzó társaság” keretein belül Thurzó János, és később fia, György is, elsősorban a bányászat-kohászat technikai-technológiai fejlődését irányította, míg az augsburgi Fuggerek az induláskor a korszerűsítéshez szükséges pénztőke biztosításán túl a termelt réz- és ezüst kereskedelmének szervezésével jártak a közös vállalkozás sikeréhez. Az általuk 1495–1504 között kitermelt mintegy 190 mázsa rezet és 180 mázsa ezüstöt Oroszországtól Német- és Lengyelországon, Hollandián keresztül Portugáliáig egész Európában forgalmazták; lerakataikkal tulajdonképpen napjaink multinacionális cégei szervezését előzték meg. A biztonságos nyersanyag-ellátással az európai ipar fejlődésére gyakorolt jelentős hatást emeli ki az európai ipartörténet, amelynek alapját a magyarországi bányák-kohók korszerűsítése teremtette meg (6).

Thurzó György még Thurzó János életében aktívan részt vett mind a fejlesztésekben, mind a szervező-irányító feladatokban, személye jelentette a kapcsolatot a Fuggerekkel is, miután Fugger lányt vett feleségül. Elsősorban a bányákkal és bányái fejlesztésével foglalkozott, amellyel biztosította anyagilag is, technikailag is az időközben megszervezett Thurzó-Fugger Bankház független, biztos kereskedését és fennmaradását. A bányahatóság kamaragrófi székében apját követte és kamaragrófként saját bányáinak dolgozóin túl valamennyi bányászati-kohászati dolgozó bányatárspénztári tagságát is szorgalmazta.

A bányatárspénztárak működésének biztosítására tett intézkedéseinek köszönhető, hogy II. Lajos király Budán 1525-ben megerősítette a társulás alapszabályait; ezzel a király – a törvény – oltalmával védetté vált a társpenztár.

Thurzó György 1521-ben Augsburgban, a Fugger család székhelyén hunyt el.

A bányatársláda kezelésére mind a városi tanács, mind a Fuggerek tisztjei, de főként az érdekelt bányászok is igényt tartottak. Végül a Thurzó-Fugger társaság jóváhagyásával a bányászok kezelése valósult meg a Bányakamara ellenőrzése mellett.

A bányatárspénztárak elterjedése

Az első bányatárspénztárt természetesen más bányavárosok hasonló szervezetei követték. Magyar nyelvű 1581. évben keletkezett bányatárspénztári szabályzatról, Felsőbányáról van tudomásunk.

Minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a korábbi, maguk számára szóbeli megegyezéssel „ládába gyűjtő” kis csoportok vagy családi közösségek fejlődésével a Thurzó által patronált társládák mintájára a 16–17. században több, kisebb-nagyobb

társláda, bányatárspénztár alakult. Ezzel együtt növekedett a bányakórházak, ispotályok száma is, nemcsak az ország északi-északkeleti ércbányavidékén, de az ez időben önálló fejedelemségeként nyugodtabb fejlődésű Erdélyben valamint a sóbányászat környékén is, avagy például Telkibányán is.

Ezek az első társládák fő célként a bányászatban – baleset és/vagy a bányászatra jellemző betegségek révén – megrokkant illetve bányaszerencsétlenségben elhunyt bányászok, valamint családjaik megsegítését tartották, így ezeket elsősorban balesetbiztosító-, bánya-szerencsétlenség ellen biztosító társaságoknak kell tartanunk. Viszonylag hamar kiderült, hogy ez nem elegendő a bányászok és családjaik életvitelének a biztosítására, tehát a bányász szakembereknek az adott bánya környékén való tartásához. A középkor „szabad királyi” bányavárosaiban, avagy a magukat a Szent István koronájához tartozónak tekintett országok (akár Habsburg-, akár erdélyi fejedelmi uralom alatt álltak az adott időben) más bányavárosaiban a képzett bányászok képviselték a városi polgárság zömét, döntő többségét. Sokan közülük ugyan valamilyen formában hatóságilag bejegyzett bányászati jogú „bányatársaság” tagjai is voltak, de lényegében csak saját erejük és tudásuk alapján remélhettek biztos megélhetést. Sokan rámutattak már, hogy a polgárosodó bányász közösségek és a feudális előjogaikat megtartani – sőt, gyarapítani – óhajtó nemesség és arisztokrácia felfogásának ez az ellentéte gátolta, vagy tette lehetetlenné a korabeli fejlődést, ezen belül a bányászat-kohászat hasznainak a hazai gyarapodást, segítő magatartását.

A bányászok, a bányapolgárok ezért minél jobban függetleníteni akarták maguk és családjuk életét a nemesek, földesurak, arisztokraták kisebb-nagyobb villongásaitól, hatalmaskodásaitól. Erre a jogot a bányavárosok kiváltságai, az anyagi-pénzügyi lehetőséget a társ pénztárak biztosíthatták. Ehhez természetesen a társ pénztáraknak új funkció tartományokat is kellett kapniuk.

Mindezekért a 16–17. századokban sokféle társ pénztár jött létre, esetenként más és más funkció tartományokkal, feladatokkal. Különösen sokszínű ez a paletta, ha figyelembe vesszük ezekben az évszázadokban a Kárpát-medencében található három gyökeresen eltérő társadalmi- és jogrendszer: a nyugaton-északnyugaton uralkodó *Habsburg-uralmat*, az Alföldön, egy ideig a Dunántúl déli felén, Horvátország teljes keleti oldalán, de legnagyobb kiterjedése idején Budát, Egert, illetve Sárvár-Kőszeg vonalát is uráló *Török Birodalmat*, valamint az Erdélyt, a Partiumot, hosszú ideig a történelmi Zemplén, Abaúj, Kishont vármegyéken kívül az Alföld jelenlegi hajdúsági régióit is birtokló *Erdélyi Fejedelemséget*.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy ezek a hatalmak katonai erőket is jelentettek és történelmileg rövid időszakokban volt csak közöttük békésebb időszak.

A bányászat és a bányatársládák, a bányaegészségügy feltételei a három részre osztott országban

A bányászat is, a bányászathoz kapcsolódó gazdasági, társadalmi szervezetek is természetesen e hatalmak vetélkedése között őrlődtek, ámde fennmaradtak és fejlődtek, nem csak a bányapolgárok akaratából. Tudjuk jól, az egymással rivalizáló, különösen fegyverrel is harcoló hatalmak között a polgárok szándékaival a hatalom erői egyáltalán nem

törődnek – nem is törődhetek különösebben, de a bányászatnak a szervezetei és azoknak a korábbiakban kivívott jogai fennmaradtak, mert a bányákra, a bányatermékekre mindegyik hatalomnak égetően nagy szüksége volt. A hadászatban, ezekben az időkben jelennek meg az ágyúk, amelyek korábbiakban el sem képzelt mennyiségű ruzsáért igényeltek. A korábban csak vaskőnek hívott vasérc fontossága az ágyúk lövedékei miatt is ugrásszerűen növekedett; de a vasérből kézzel kovácsolható acélok készítése kiemelten megbecsült és keresett szaktudássá vált, amelynek ismerete önmagában is hatalmat jelentett.

Természetesen, az arany- és ezüstabányászat és az annak termékeiből vert arany- és ezüstpénz fontossága háborús, nemzetközileg feszültebb időszakokban jelentősen megnőtt; ahogy Montecuccoli ma már közhellyé vált megállapítása mondja, „a háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz és még egyszer pénz”.

Az Erdélyi Fejedelemség urai is hamar ráébredtek, hogy a török és a Habsburg hatalmak között, esetleg kisebb erejű, de időszakonként békétlen egy-két keleti szomszédal úgy és csak úgy képes tartósabban fennmaradni, ha a saját határain belül a folyamatos termeléshez, a gazdasági, műszaki, társadalmi haladáshoz megfelelő, békés együttműködést tud kialakítani. Erdély három nemzete és az egyes területek eltérő érdekeinek összehangolása érdekében szükségessé vált belpolitikai, kulturális, vallási és hasonló erőfeszítéseit a történelem részben már feltárta, részben még ma is kutatja. Ennek az összehangolásra törekvő irányításnak azonban az lett a következménye, hogy az erdélyi szász bányászokat saját szokásaikban, az aknaszlatinai, máramarosi magyar sóbányászokat és a nagybányai ércbányászokat a korábban élvezett jogokban és kiváltságokban erősítették meg. Az Erdélyben kialakult bányász közösségek így sokféle formát és sokféle korábbi kultúra ötvözetét fejlesztették tovább, beteljesítve és bizonyítva Szent István királynak a soknemzetiségű állam előnyeiről (eredetileg fia, Imre herceg számára) leírt gondolatait.

Természetesen, a bányász közösségek más területeken is igyekeztek a számukra előnyösebb formákat kialakítani; ezeken belül a bányavárosok szövetségei nemcsak a bányajog közös értelmezésével, a bányaművelés szabadságának a hűbéri-földesúri tulajdon ellenében is sokszor szükséges közös megvédésével, de a bányatársulások tapasztalatainak elterjesztésével és a bányaegészségügy (talán ma pontosabb, ha bányászati és kohászati foglalkozás-egészségügynek nevezzük) módszereinek, esetenként szervezeti kezdeményeinek átvételével is próbálták a saját érdekeik védelmét fejleszteni. Úgy gondoljuk, ezt bizonyítja a Telkibányán létrehozott „ispotály”, de erre példák a Selmec- vagy Körömbányán, Kassán, Besztercebányán, Nagybányán és más bányavárosokban praktizáló bányorvosok is, akik a Bányakamarák által is elismert sajátos szakma (mai kifejezéssel: szakorvos) képviselői. Ezek a bányorvosok sok esetben nemcsak szűken vett orvosi feladatokat láttak el, hanem a „dr.” cím általános tudományos ismereteket jelentő európai értelmezésének köszönhetően egyetemet végzett, természettudományos szakképzettségük alapján más jellegű „hatósági szakértői” feladatokra is kaptak esetenként megbízást.

A sokféle hatásra, nem egyszer a helyi hagyományok vagy szokások átvételével, de az egyes bányavidékek vagy bányák eltérő természeti-geológiai feltételei miatt is a bányatársulások sokféle formája alakult ki, amelyek mind szolgáltatásaikban, mind befizetéseikben, de tulajdonaik tekintetében is eltérőek voltak.

Az ipari forradalom megjelenése a Kárpát-medence bányászatában és annak társadalmi, társadalombiztosítási hatásai

*A természeti viszonyok kényszere új műszaki megoldások teremtésére;
új vízemelő, vízvédelmi megoldások,
valamint a világ első bányászati robbantása*

A Brenner-szövetkezet nehézségeit – tisztjei gondatlanságán kívül –, a vízemelés gondjai is fokozták. „Legler Péter³ zuckmanteli gépmester tett ajánlatot a Brenner szövetkezetnek, hogy a Bfber tóróból kifolyó vizet erővízként felhasználva kerek vízemelő gépet építsen ... a szerződést 1626. máj. 28-án aláírták és a gép 1628-ban el is készült” (1).

Az ezzel felélénkült termelés 1630-ban 40 000 márká ezüstöt termelt és néhány évig nagyon nyereséges volt. Ehhez kétségtelenül hozzájárult 1627 évben a világ első robbantásos jövesztésének sikere is. Ebben az időben a kemény kőzeteket csak úgy tudták jövesztetni, hogy az ércet tűzzel felhevítették, majd a forró kőzetet vízzel (locsolással) gyorsan lehűtötték, amitől azon repedések keletkeztek. E repedésekbe verték be a nyeles éket egy nagy bunkóval. Mind a magyar, mind a nemzetközi bányász jelvényben ezek szerepelnek: a nyeles ék és a nagysúlyú bunkó⁴.

Molnár László részletesebb elemzése (1) szerint a bányabeli robbantáshoz olyan szakember kellett, aki a bányászatban is járatos volt – nehogy a föld alatti vágatok beomoljanak –, de egyszersmind a katonai robbantásban, pl. várak aláaknázásában és felrobbantásában is volt gyakorlata. A katonaságnál ebben az időben a miner, az „aknász” már megtalálható volt, amely szolgálton belül a robbantáshoz szükséges földalatti, ún. aknavágat kihajtása, elkészítése kifejezetten bányász feladat volt. A Brenner szövetkezet (egyik) főnöke, és tulajdonosa gróf Montecuccoli Jeromos (maga is magas rangú katona, mint híres rokona, Montecuccoli tábornok) egy tiroli származású vájárral, az egykor katoná Weindl Gáspárral végeztette el az első robbantást ugyancsak a Felsőbíber tóróban, 1627. február 8-án, katonai löporral (7). A kőzetbe fűrt lyukat úgy fojtották le és töltötték, mint az akkori puskákat: ezért ezt már akkor „lövés”-nek, „shiessen”-nek nevezték. Magyarul ma is „lövés”, de az egész robbantást – mint tudjuk – „tűz”-nek, „fájer”-nak (Feuer) hívja a bányász.

Az ipari forradalom bányászati jellemzője a Kárpát-medencében a bányavíz elleni egyre magasabb technikai szintet kívánó küzdelem. Ennek megoldására még a harcokkal zavart termelés idején is gondolni kellett. Az ezüst- és rézbányászat a Rákóczi-szabadságharc éveiben különösen fontossá vált. Ez időben a gondot éppen a jó pénz hiánya okozta, mert a bányászok – az akkori lakosság többségétől eltérően élelmiszereit nem termelte, hanem vásárolta, de a harcokkal terhelt, háborús időkben egyre értéktelenebbé váló rézpenzéért mind nehezebben tudták eltartani magukat a bányászok. A bányavárosok környékének parancsnoka, Bercsényi generális már 1705-ben a régi bányavárosi és bányakamarai gyakorlat szerint élelmiszer lerakatokkal próbálkozott, amelyeket még

³ Peter Legler, másként Lägler.

⁴ A jelvényben tehát sem kalapács, sem csákány nincsen: ezeket évszázadokkal később, csak a 20. századi szénbányászatot ismerő (feltehetően jóindulatú, de a bányászat több évezredes hagyományait nem ismerő) magyar újságírók képelték csak oda.

a katonaság gyakorlatába is szeretett volna átvinni. Az ellátás azonban így is akadozott, annyira, hogy a bányászok és kamarai tisztok csak akkor voltak hajlandók 1707-ben le szállni és a munkát folytatni, ha heti cc. 3 kg húst és 93 kg (2 kila) búzát, valamint elég- séges sót kapnak. Sok huzavona, be nem tartott ígérek miatt a munkabeszüntetés még ősszel is tartott, ezen Bercsényi elkeseredett, mert „majd ellepi az víz az bányákat...”. Hellenbach – Selmec katonai parancsnoka – katonaságot kért és kapott Eszterházy An- taltól. Október 3-án Hellenbach a tömegbe lövetett, aminek következtében 40 bányász meghalt, a többi a munka felvételére kényszerítették.

Bercsényi korábban a működési nehézségek, elsősorban a magas költségű és ember- igényű vízemelési gondok miatt, elhatározta a bányászat felhagyását és az üzemi épüle- tek felégetését. 1707. február 27-én azonban, amikor e célból Selmezbányára érkezett, *Hell Máté Kornél* (*Mathias Cornelius Hell*) meggyőzte, hogy a bányászat egy új gép be- állításával – amire műszakilag képesek, de költségeit éppen a hadi helyzet miatt a helyi- ek nem tudják vállalni – újra virágozhat. Bercsényi érdeklődni kezdett a számára addig teljesen ismeretlen bányászat problémái iránt, amelynek következtében új, vízzel hajtott gép készült 1707 márciusában Hell Máté tervei szerint (8). Ennek ismeretében Bercsé- nyi nagyobb teljesítményű gépet is szükségesnek tartott, amely 1708. május 8-ra készült el. Beindításakor Bercsényi is jelen volt, a működő berendezés azonban egyszer csak megállt, kerekei összetörték. A vizsgálat megállapította, hogy egy lovasgazda követ do- bott a kerekek közé. Tettének oka lehetett ugyan szabotázs is, de ennél sokkal valószí- nűbb, hogy a lójárgányokat üzemeltető gazda kenyerét féltette.

Az európai bányászati és tudományos fejlődés megjelenése a Kárpát-medence bányászatában és bányásztársadalmában

Az előzőekben olyan néhány jelentősnek ítélt újszerű megoldást említettünk, amelyek a Magyar Királyságon belül születtek. Köztudott azonban, hogy a reneszánsz nemcsak a művészetekben és az építészetben, hanem a műszaki megoldásokban is hozott létre olyan öngerjesztő pezsgő életet egész Európában, amelyek a technika és a tudomány fo- lyamatos fejlesztését és fejlődését eredményezte. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ez az ön- gerjesztő, önfejlesztő társadalmi folyamat a mai napig hat, sőt, Európából gyakorlatilag az egész világra, napjainkra minden kontinensre kiáradt.

Természetesen az európai bányászat is nagyon sok olyan új eredményt, megoldást hozott, amely a Kárpát-medence bányászatát is megújította, átfőrmálta.

Az ásványelőkészítés fejlődése: a nyilas zúzók megjelenése

A találmányok közül rendkívül jelentősnek kell ítélnünk Sigismund von Matiz szaba- dalmát, a nedves nyilas zúzót, amellyel a fémtartalmú kőzeteket is ércként lehet felhasz- nálni. Ezzel a korábban hasznosítható ércként már fel nem fogott olyan kőzeteket is fel lehetett dolgozni, amelyekben a hasznos ásvány csak ún. hintett ércként van jelen.

Az eljárással meglehetősen szegény érctartalom esetén is érdemessé vált az ércartal- mú kőzetek feldolgozása. Az aranyat a 17–19. században mintegy 100-200 g/t, tehát már

10-20 milliomod rész fémtartalom esetén is érdemesnek tartották ilyen módon feldolgozni, ha a kőzet (az anyakőzet) kitermelése nem volt költséges. A réz vagy a vasérc esetében természetesen jóval nagyobb, már%-ban mért érc tartalom volt szükséges a kitermelés és feldolgozás együttes költségeinek fedezésére.

1556-ban jelent meg Georgius Agricola (Georg Bauer) német orvos és bányász „De re metallica” című, a fémek dolgairól írott könyve, a könyvnyomtatás elterjedésével megindult, a tapasztalatból és színhagyománnyal átadott ismeretekből a tudományok valódi kialakulásához vezető út első bányászati és kohászati állomásaként. Ebben a könyvben – amint arról már sok helyen említést tettek – a Kárpát-medence, elsősorban a selmeci, körmöci korabeli példák is szerepelnek, több helyen találunk utalásokat a Kárpát-medence bányaegészségügyi, bányatárspénztári megoldásaira is.

A gőzgép kifejlesztése és alkalmazása. A vezérlés műszaki megvalósítása

A bányászat és a társadalom számára is az ipari forradalom hajnalán vitathatatlanul a legfontosabb a gőzgép megjelenése volt, amellyel az emberi izommunkát eszközökkel pótolni lehetett. A gőzgép működéséhez szükségessé vált a szerkezetek működésének vezérlése, azaz az élővilágban (elsősorban az állatoknál és az embernél) megismert feltétlen reflexek, feltétlen reflexláncok gépi helyettesítése, amelyhez azonban már egy-egy feltételes reflexet is eszközzel kellett megvalósítani.

Az automatizálás és a számítógéptudomány 20. század végi magyar nyelvű szakirodalmában sokan ezt a szintet az angol tükörfordításaként „nyílt láncú szabályozás”-nak nevezik, nem ismerve sajnálatosan a magyar nyelvújításnak már a 19. században is használt és meggyökeresedett „vezérlés” kifejezését⁵.

A gőzgép kialakulása – mint minden bonyolult szerkezet kifejlődése – hosszabb folyamat eredménye volt. Denis Papen és az angol Thomas Savery 1689. évi kísérleteire alapozva Thomas Newcomen és John Cawley 1705-ben építette meg az első hímás gőzgépet, amely már tartósabban üzemelt. Ebben az időben a fában, szegényebb brit szigeteken – elsősorban Angliában és Walesben, de Dél-Skóciában is – már szén-termeltek az ércek olvasztásához, kisebb mértékben pedig lakossági tüzelésre is. Mind a szénbányák, mind a vasércbányák Nagy-Britanniában is vízveszéllyel küzdöttek: ennek a megoldására volt szükség az emberi és állati erő teljes helyettesítésére. Már az első sikeres kísérletek nyomán felvetődött a gőzgép függőleges aknazállításra való hasznosításának az igénye is. Thomas Newcomen ún. atmoszférikus gőzgépe ez utóbbira kevésbé volt alkalmas: ezért Denis Papen 1707-ben megépítette első nagynyomású gőzgépét is.

Az európai kontinensen – a brit szigetek után – elsőként a vízzel évszázados küzdelmet vívó Selmecbányán helyezték üzembe 1722-ben Newcomen-rendszerű atmoszférikus gőzgépet Hell József Kornél selmeci gépmester tervei szerint. Hell és a többi gépmester nem a korábbi, és nem is a mai értelmezésű technikusok voltak, hanem olyan

⁵ Azért tesszük ezt szóvá, mert napjainkban, úgy tűnik, a szakemberek más területeken is jobban ismerik az angol – esetleg a német – kifejezéseket, mint a talán régiesebb – de érthető – magyar megfelelőit. Emlékeztetünk egyúttal arra, hogy a Magyar Tudós Társaságot eredetileg a különböző tudományterületek kutatásának elősegítésével a magyar tudományos és szaknyelv kialakítására hozták létre. Néha úgy tűnik, hogy ezt a célkitűzést napjainkban kezdjük elfeledni.

szakemberek, akik a kor színvonalán az újabb fizikai és kémiai eredményeket is ismerték és alkalmazták. Joggal tekintjük tehát őket az első bányagépészmérnököknek, annál is inkább, mert „mérnök” szavunkat csak a 19. század nyelvújítói alkották meg és kezdetben csak a bányamérés és földmérés („Markscheiderschaft und Geodäsien”) helyettesítésére szánták.⁶

A gőzgéppel azonban már a bányáknál több, magas- és középfokú képzettségű szakember folyamatos munkája is szükségessé vált. Ezzel a szakosodási folyamattal párhuzamosan a társadalombiztosítás korábbi vágyából nemcsak társadalmi igénnyé, de egyre nagyobb körben (bár még nem általánosan) társadalmi szükségletté is vált.

Ezt már jól jellemzik a 19. század során növekvő bányatárspénztárak adatai, amelyeket a következőkben tekintünk át.

A 19. századra kialakult bányatárspénztárak főbb csoportjai⁷

A következőkben kíséreljük meg a sokszínű társládai működésnek a főbb csoportjait összefoglalni.

A bányatárspénztárak a kiszolgált bányák tulajdonjoga szerint

A bányatárspénztárakat csoportosíthatjuk úgy, hogy az általuk kiszolgált közösségek kincstári avagy magán bányák alkalmazottai-e. Olyan szempontból is találunk különbségeket, hogy az államkincstár általában annyival segítette a társpénztárak működését, amennyi a tagok befizetése; a legtöbb magánbánya-tulajdonos azonban, állandó likviditási gondokkal küzdve, erre nem volt képes. Ha egy kisebb bányát egy szűkebb közösség saját tulajdonaként művelt – amire a 17–18. században mind Selmechánya, Besztercebánya környékén, mind pl. a Szepességi Érchegység bányászatában több példát is találhatunk –, erre nem is kerülhetett sor. Esetenként egy-egy bányavárosi közösség is alakított társpénztárt, amelynek a városi és a városkörnyéki bányászok a tagjai lehettek, attól függetlenül, hogy a bányászati joggal maguk rendelkeztek, avagy kincstári, illetve mások tulajdonában működő bányánál dolgoztak. Ilyen példaként a Dobsinai Városi Bányatárspénztár adatait mutatjuk be a későbbiekben.

A szolgáltatások szerinti társpénztári csoportok

Csoportosíthatjuk a társpénztárakat szolgáltatásaik alapján is. Ennek széles spektrumában olyanok is találhatóak, amelyek csak baleset, bányaszerencsétlenség esetén nyújtottak támaszt, de másik végletként olyan is működött, amely a családra is kiterjedő tel-

⁶ A felsőfokú, egyetemi végzettségű szakemberek megjelölésére csak a 19. század végén terjedt el a „mérnök” szavunk, a német nyelvterületen akkorra már használatos „Ing.” és „Dipl. Ing.” (mérnök és okl. mérnök) magyar megfelelőjeként.

⁷ Ebben a fejezetben főleg Eisele Gusztáv művében (9) foglalt adatokat használtam fel.

jes egészségbiztosításon túl a gyermekek iskoláztatását, egyházi ellátását, sőt, kulturális szolgáltatásokat is finanszírozott.

Szolgáltatások, működési körök szerint az alábbi feladatokat különböztethetjük meg:

1. Bányabaleset, szerencsétlenség esetén segélyezés
2. Egészségügyi és gyógykezelési szolgáltatások
3. Nyugdíjasok, nyugbércek ellátása
4. Kiegészítő iskolai, egyházi feladatok ellátása

Bányabaleset, szerencsétlenség miatti szolgáltatások

Az ilyen jellegű szolgáltatásoknál kiemeljük a kegyeleti szolgáltatásokat, mint amelyek a bányászat legősibb, avagy egyik legősibb „szolgáltató funkciója”.

A bányaszerencsétlenség miatt felmerülő temetkezési költségek egy részét, avagy a fejlettebb formában annak egészét általában már az írásos megegyezéssel, szabályzat-tal nem rendelkező társáda-közösségek is vállalták; hiszen ennek érdekében gyűjtötték össze a közös rejtékhelyet jelentő ládában garasait. Ennek a gyakorlata azzal folytatódott, hogy amennyiben kezdetben a bányavezetés, illetve a későbbi „törvényes”, szabályokkal rendelkező bányatárspénztár a teljes összeget nem biztosította, a dolgozó társak („együtt sírók”, „Kerl-Bruderek”, „címborák”, „közös kutyázók” stb., ahogy egy-egy kis közösség magát nevezte) együttesen mindig biztosították a temetési költségeket.⁸

Miután a bányatársládák, társpénztárak eredetileg az előre nem látható szerencsétlenségek kárenyhítésére jöttek létre, ilyen jellegű szolgáltatás kezdettől fogva minden szervezetnél megtalálható. A pénzügyi feltételek valamint az adott bánya veszélyessége illetve az ott működő közösség keserű tapasztalatainak eltérései miatt azok terjedelme, szűkebb, avagy teljesebb kifejlődése természetesen változott az évszázadok során.

A megvalósult változatok széles körét az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:

- 1a) eseti segélyezés, az eset bekövetkezte után egy alkalommal;
- 1b) folyamatos segélyezés a felgyógyulásig vagy (rokkant-) nyugbér illetve özvegyi nyugbér és járandóságok rendszeres folyósítása;
- 1c) folyamatos segélyezés a gyógyulásig vagy rokkant nyugbér (özvegyi nyugbér) és árvaellátás a gyermekeknek (általában a gyermekek 14 éves, néhány esetben 16 éves koráig).

⁸ Megjegyzés: A magyar bányász hagyományok folyamatos fennmaradását bizonyítja, hogy a borsodi szénbányászat területén – az államosítást követően néhány évig szinte évenként változó irányító szervezetektől teljesen függetlenül – a szénbányászat dolgozói közül az adott hónapban elhunytak hozzátartozói számára minden dolgozó meghatározott összeget a béréből befizetett. (a forint bejövetelekor 1-1 Ft-ot). A 20–24 ezer fővel dolgozó vállalatnál havonta 5–20 fő hunyt el; legtöbbjük természetesen nem bányaszerencsétlenség miatt. Az így összegyűjtött forintokat semmiféle rezi nem terhelte, mert azok kezelését, ideértve a pénzösszegeknek a család számára való helyszíni átadását is, mindenki külön költség nélkül kezelte. Amikor az Állami Biztosító erre az önkéntes kezdeményezésre is rá kívánta tenni a kezét, éppen a „0 költségű pénzkezelés” – számukra hihetetlen – ténye, valamint kivétel nélkül valamennyi szakszervezeti alapszerv, tehát az akkori 24 600 dolgozó ebben teljesen egyetértő felháborodott elutasítása miatt volt kénytelen hátrálni. Ezt a rendszert az adómentesség biztosítása végett 1952-től szakszervezeti rendszeres gyűjtésnek minősítették. Ennek a szükségességét aláhúzza, hogy a bányatárspénztárakat Rákosi Mátyás miniszterelnöki határozattal 1952-ben szüntette meg; míg az említett „temetkezési hozzájárulás” még a borsodi szénbányászatból fennmaradt kisebb sziget-egységeknél az ezredfordulón is működött. A bányász kultúrának ez is az egyik, évszázados hagyományokra visszavezethető része.

Egészségügyi és gyógykezelési szolgáltatások

Az ilyen jellegű szolgáltatások a 19. századra már általánosnak tekinthetők. Itt is voltak azonban változatok, amelyeket a következőképpen csoportosíthatunk:

- 2a) a gyógykezelési költségek egy részének átvállalása;
- 2b) a gyógykezelés valamennyi költségének biztosítása;
- 2c) megelőző, gyógykezelő orvosok (lelkészek) alkalmazása;
- 2d) gyógyintézet (isptály, kórház), illetve annak működése, tárgyi és személyi feltételeinek biztosítása a társpénztár keretein belül.

A jelzett szolgáltatások az esetek döntő többségében a családtagokra is kiterjedtek, hiszen a családtagok sem tudtak a hegyek között (többé-kevésbé) eldugott bányatelepeken, bányavárosokban más gyógykezelést igénybe venni.

A dolgozó megbetegedését általában a bányamunka következményének tekintették, sok esetben nem is indokolatlanul. Ezért a szolgáltatások sok esetben a kiesett keresetek részbeni pótlására is kiterjedtek, „kórpenz” fizetésével. Ezek változatai is természetesen széleskörűek voltak:

- 2.2a) a gyógykezelési költségek átvállalása és eseti segélyezés;
- 2.2b) a gyógykezelési költségek átvállalása és az 1b) alatti szolgáltatások nyújtása;
- 2.2c) a gyógykezelési költségek átvállalása és az 1c) szerinti szolgáltatások nyújtása.

Nyugdíjasok, nyugbérések ellátása

Külön kell említenünk az előregedés miatt bekövetkezett nyugalmomba vonulás utáni szolgáltatásokról. Ezek körében a nyugbér⁹ annak jogosultsága esetén általános volt. A társpénztári tagsági díjat rendszeresen fizető tagok a társpénztári (a bányahatóság, a kamaragróf később a bányakapitány által jóváhagyott) szabályzata szerinti szolgálati évek után jogosulttá váltak a nyugbér folyósítására. A társpénztári tag általában választotta, hogy hány év után veszi igénybe a nyugbért. A nyugbér – legtöbbször havi fix összege – a munkavégzés alatt befizetett díjak mértékétől és a befizetési időtől függően változott.

A dobsinai városi társpénztárnál pl. három osztályba soroltan fizettek a munka alapján díjakat. Az első osztályt választó személy havi 3.– korona/fő, a 2. osztályban 2.– Kr/fő, míg a harmadik osztályban havi 1,50 Kr/fő járulékot fizetett.

Társpénztári Osztály	Alap- nyugdíj	Növekmény 5 évenként
1.	12.–	8.–
2.	8.–	2.–
3.	6.–	1,50

⁹ Mai szóhasználat: nyugdíj.

Bonyolultabb volt a nyugbér kiszámítása, amennyiben a tagok nem havi fix összeget fizettek be, hanem keresetük meghatározott arányával tartották fenn tagságukat. Példaként a Zólyom és Gömör vármegyékben működő kincstári bányák társpénztárának, a Kisgaram-Tiszolci Bányatárspénztárnak a rendszerét említjük. E társpénztárnál a tagok állandó és ideiglenes tagokra oszlottak, annak megfelelően, hogy alkalmazásuk állandó vagy ideiglenes volt. Az állandóak bérük 6%-át, az ideiglenesek bérük 3%-át fizették be tagsági díjként. A kincstár – mint említettük – az összes tagsági díjnak megfelelő összeggel járult hozzá minden hónapban a társpénztár fenntartásához.

A nyugbér kiszámítása 8 fokozat szerint, de az alapbér (tehát a befizetett járulék) arányában történt. A jogosultság már 8 szolgálati évvel kezdődött, de legmagasabb fokát (az alapbér 100%-át) befejezett 45 év szolgálat után érte el.

A nyugalomba vonuló bányászoknak, kohászoknak – kiemelten az állandó dolgozóknak – nem csak a megélhetéshez szükséges bért kellett biztosítani. A megtalált hasznosítandó ásványvagyon nem mindig volt város vagy nagyobb község közelében; de még egyéb település közelsége sem biztosította a kellően szakképzett, begyakorolt szakemberek iránti igényeket. Állandó alkalmazottakat távolról, esetenként más országból hívtak a bányák üzeméhez, a kohók és ércolvasztók működtetéséhez. Ezeknek a szakembereknek elsősorban lakást kellett biztosítani, másodsorban infrastruktúrát kellett kiépíteni és megszervezni (élelmiszer és más üzleteket, egészségügyi ellátást, iskolát, templomot, sőt, tanítókat és lelkészt is). Így keletkezett a 18–19. században Kassa (Košice) egy jelentős része, Salgótarján, avagy már 1861 után a régi Miskolc és Diósgyőr között Újdiósgyőr (mára Miskolcra olvadt) városa, Felsőgalla és Tata között Tatabánya; de a 19–20. században Pécsnek is két nagy, önálló városnyi része.

Ahhoz, hogy ne legyen szükséges az állandó alkalmazottak nyugdíjba vonulásával ezeket a beruházásokat, építéseket folyamatosan ismételni, célszerűbb volt az állandó alkalmazottak számára természetbeni járandóságként legalább a lakást biztosítani. Ha viszont a dolgozó nyugdíjba vonult, a lakást a helyére felvett személy vette át. Emiatt a nyugalomba vonuláskor a „bányanyugbér társulatok” biztosítottak – természetesen, a szolgálati idő alatt megfelelő tőke begyűjtésével – újabb lakást. Budapesten pl. a Margit híd pesti hídfőjétől északra, a Duna-parton, a Margitszigettel szemben húzódtak a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Bányatárspénztárának nyugdíjas bérházai; Sopron-Bánfalva mellett a Brennerbányai Társpénztár lakóházai, Siófokon és Tatán pedig a tatabányai bányatárspénztár nyugdíjas házai.

A nyugdíjasok szolgáltatásai tehát lehettek:

3. nyugbér, amely a szolgálati idővel és a szolgálat alatt befizetett járulék szerint változott:
 - 3a) a társpénztári tag által választott tagsági osztály szerint vagy
 - 3b) a kereset rögzített%-ával fizetett járulékkal;
 - 3L) a nyugbér mellett a nyugdíjas korra bérlakás biztosításával.

A legtöbb esetben a betegellátás kedvezményei – természetesen, a „kórpenz” kivételével – a bányatárspénztár nyugdíjait is megillették.

Annak megfelelően, hogy a bányákhoz és a kohókhoz messze földről (is) kellett hozni a szakembereket, illetve azért is, hogy a szakemberek más, kedvezőbb településre ne távozzanak, az iskoláztatást és az egyházi ellátást is biztosítani kellett. Ezt egyes esetekben a bányavállalat közvetlenül támogatta – nem egyszer a társpénztáron keresztül, célzott pénzügyi támogatással¹⁰ és a társpénztárnak csak kiegészítő szerepe volt, más esetekben azonban a társpénztárnak kellett e feladatokat is megoldani.¹¹

Sok társpénztár – szabályzatának megfelelően – támogatott bánya-kultúrházakat, sportköröket, zenekarokat és dalárdákat, valamint bányatelepi olvasóköroket is. Ezeknek a fenntartási költségeit azonban a kincstári bányáknál minden esetben, a magántulajdonú bányáknál is sok esetben a bányavállalatok biztosították. Természetesen, más szolgáltatások is megtalálhatók, amelyek pl. a bányák ércvagyona kimerüléséhez tartozó családok anyagi nehézségeit biztosították, avagy a szakképesítés megszerzését támogatták. Minden társpénztárnak saját, a bányahatóság által elfogadott és ellenőrzött – egymástól eltérő – szabályzata volt.

A társpénztárak csoportjai a befizetési rendszer szerint

A befizetések módja szerint is csoportosíthatunk. A befizetések rendje nyilvánvalóan függött attól, hogy milyen szolgáltatásokat nyújtott a társpénztár, ezért a szolgáltatások ismertetése során ki kell térni a befizetések módozataira is.

A befizetések legrégebben kimutatható módja a havonként, fix összegben meghatározott társpénztári díj volt. Nem tudjuk, a helyi szokásokra, előírásokra vonatkozó írásos nyom hiányában, hogy eredetileg mennyi összeg volt a havonta fizetendő díj.

A murány-völgyi vasiparosok kölcsönös segélynyújtási szabályzatának 1683 évi bővített változata¹² 11. pontját idézve:

„Minden bánya és gyárimunkás, valamint szénégető (a tanoncok kivételével) tartozik havonként a társládába 12 dénárt befizetni...

Ha a fizetést a meghatározott időben nem teljesíti, szabadságában áll a járulékot az évnegyed végén egyszerre leróni; ha azonban valaki a fizetést szándékosan elmulasztja, akkor köteles lesz az esedékes összegnek kétszeresét befizetni, esetleg ily eljárás a kizárást is maga után vonhatja.”

¹⁰ Lásd az esetenként nagyobb arányú „átmenő költségek”-et.

¹¹ Saját tapasztalataimból említem példaként, hogy a sajószentpéteri székhelyű „Kondói Kőszénbánya Bolváry és Társa” cég – amelynek néhai Édesapám cégvezetője és 25%-os társtulajdonosa volt – Kondó község református lelkészének, a kondói egyik tanítónak, a sajószentpéteri római katolikus bányakápolna káplánjának valamint a sajószentpéteri állami elemi népiskolának és 1943-ig (amíg ez nem volt törvényben is tiltott) 22 dolgozója után a sajószentpéteri rabbinak fizetett tiszteletdíjat, a Sajószentpéteren illetve Kondón lakó és az adott felekezethez tartozó dolgozói arányában.

¹² Az eredeti szabályzatot Herbertstein Gyula báró murányi várkapitány 1585-ben adta ki.

A korábbiakban – főként a szolgáltatások ismertetése során – már leírtakra hivatkozva, a társpénztári járulékok szerint:

- havi fix összegű befizetésekkel működő, valamint
- a havi kereset meghatározott hányada (%-a) szerint fizetett társpénztári járulékokat beszedő

bányatárspénztárakat különböztethetünk meg. A befizetések – és, amint láttuk, a szolgáltatások is – változhattak a szerint is, hogy az adott társpénztár egy vagy több tagsági osztályt határozott meg.

Összefoglalás

Az ipari forradalom (amelyet a Kárpát-medence bányászatában a bányabeli robbantás, a vízemelő, kicsit később az aknaszállító gépek megjelenése és elterjedése jellemez) az egyre jelentősebb és egyre többféle ismeretet kívánó szakemberek nagyobb létszámának az alkalmazását mind nagyobb arányban követelte meg. A képzett szakemberek (vájárok, lömesterek, gépészek, ácsok, lakatosok, öntészek és mások) adott üzemhez való letelepítése és elvándorlásuk megakadályozása a személyi és családi létfeltételeknek az egész munkaélet során való biztosítását feltételezte.

A változó természeti körülmények – amelyek alatt nem csupán az ásványvagyon előfordulási adottságait, hanem annak földrajzi, közlekedési, kereskedelmi és egészségügyi infrastruktúráis jellemzőit is értjük – a létfeltételek biztosításának sokféle formáját, rendszerét kívánták meg. Az objektív geológiai, földrajzi adottságok mellett az érintett – nem egy esetben máshonnan, szélső esetben más országból áttelepült – bányász közösségek hagyományai is eltérő lehetőségek megteremtését tették szükségessé csetenként egy vállalat vagy város keretein belül is. Ezért a bányatárspénztáraknak mind szolgáltatásaikban, mind szerkezetükben és tagsági járulékaik rendszerében sokféle formája és e formák különböző variációi jöttek létre a 19. század közepére-végére.

Az előzőekben ezt a sokszínű bányatárspénztári világot valamint azok létrejöttének objektív okait próbáltuk bemutatni, természetesen, felhasználva a két világháború között még a hagyományoknak megfelelően működött és ma már kevéssé ismert megoldásoknál szerzett részben személyes tapasztalatokat is.

A bányatárspénztárak jellemző adatai a 19. században

Az ipari forradalom hatásának megjelenése a bányatárspénztárak működésében

Annak ellenére, hogy a vezérlés szintjéhez szükséges technikai eszközök a 18. században gyakorlatilag már rendelkezésre álltak, azok elterjedéséhez és társadalomszociológiai hatásának érzékeléséhez egy évszázad sem volt egészen elegendő. Ez nem meglepő, ha tudomásul vesszük, hogy ezeknek a hatásoknak kell „az erős ember – jó munkás” fogalmát „hozzáértő szakember – fontos ember” fogalmával felváltania nemcsak a bányaszatban, de többé-kevésbé az egész társadalomban is.

A „vezérlés” szintjének „bányatiszti” szakképzettségi követelményei kielégítésére rendelte el I. Ferenc király és császár 1735-ben Selmecbányán bányaiskola létesítését. Egyúttal a bányakamarák vezetőinek, a kamaragrófoknak a feladatává tette, hogy minden kincstári tulajdonú bányánál bányaiskolát végzett bányatiszteket alkalmazzanak. E bányaiskolát 1770-től Mária Terézia Bányászati Akadémia szintjére rendelte emelni; így jött létre a világ első műszaki felsőoktatási intézménye Selmecbányán. Csak megjegyezzük: a polytechnikum (magyarul műszaki egyetem) nevet először az a párizsi École Polytechnique vette fel, amelynek az alapító törvénye szerint a Francia Konvent „a Selmeci Bányászati Akadémia mintájára” kívánt felsőfokú műszaki ismereteket oktatni. A budai műszaki felsőfokú képzés csak jó fél évszázaddal a párizsi, egy évszázaddal a selmeci képzést követően indult. A brit műszaki képzés során, a skót területen a 19. század elejéről van ismeretünk felsőfokúnak tekinthető bányászati-kohászati-gépészeti képzésről: itt azonban az Egyetemek az Universitas fogalmába tartozónak tartották a természettudományokat is. A természettudományos és a műszaki oktatást azonban itt is a „selmeci típusú praktikus”, azaz nemcsak előadásokat, hanem laboratóriumi, helyszíni méréseket, „terepgyakorlatokat” is, felölelő foglalkozásokat is tartalmazó képzést alkalmaztak a 19. század közepétől.

A sokféle szükséges szakma valamint a kor színvonalának megfelelő felsőfokú ismeretek igénye a bányavezetés gyakorlatához természetes módon növelte meg e műveltebb csoportnak a bányák helyszínéhez – az ásványelőfordulás helyéhez – kötött élet feltételeinek a hasonló műveltségi, képzettségi szintű, de a nagyobb városokban élők igényeihez hasonló, vagy a vidéki (elzártabb) körülmények ellensúlyozására azokat meghaladó szintű igények kielégítését is. Az egészségvédelem, az iskoláztatás, később a kultúra, a szórakozás körében is a nagyobb városoktól távol a nagyvárossal azonos (ekkor már jogos) igényeket kellett kielégíteni.

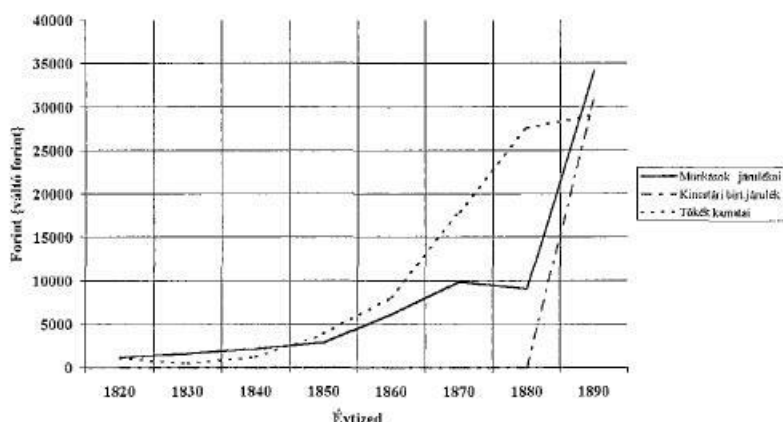
Ezeknek a társadalomszociológiai szempontból jogos igényeknek a kielégítésére a korábban már működött bányatárspénztárak voltak alkalmasak. Ezért a bányatárspénztárak gyorsan fejlődtek, a 19. század végére már némelyiket kutatóhelynek is lehetett tekinteni. A komolyabb egészségügyi, részben fejlesztő központok az egyetemi klinikákon kívül a bányászat-kohászat (és 1890-től a vasutak) társpénztáraihoz kötötten működtek ebben az időben, különösen a Kárpát-medencében, mert a társpénztárak kiváló, jól képzett orvosokat alkalmaztak – a szolgálati lakás, fűtést és nyugdíjat is biztosító bányorvosi állás nagy vonzerő volt – és a megfelelő pénzügyi lehetőségek is általában rendelkezésre álltak.

A kincstári üzemek bányatárspénztárainak ezt a folyamatot azért is tükröznie kellett, mert az állam hosszú távon érdekelt volt abban, hogy a gazdaság fejlődését egyre jobb szakemberek segítsék.

A kincstári üzemek dolgozóit kiszolgáló Kisgaram-Tiszolczi Bányatárspénztár 19. századi bevételének adatai jól tükrözik az ipari forradalom terjedésének társadalmi hatását.

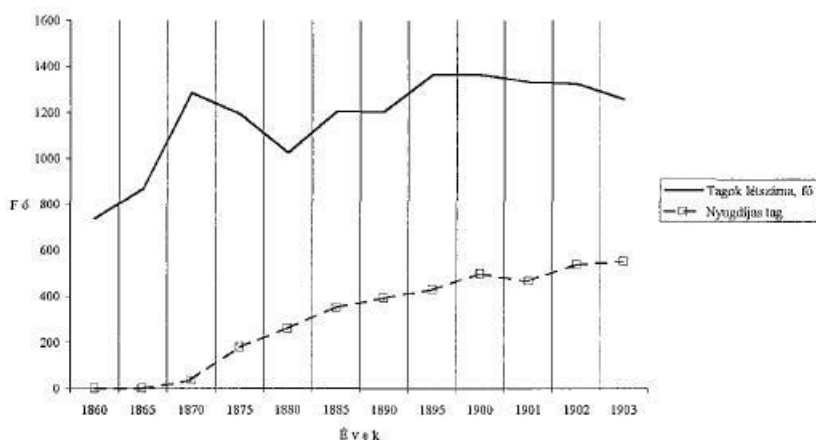
Azonban nemcsak a kincstári üzemek dolgozóinál jelentkezett az egészség- és nyugdíjbiztosítás társadalmi valós igényként, hanem más bányász-kohász közösségeknél is. Ezt jól nyomon követhetjük a Dobsina városi Bányatárspénztár aktív taglétszám és nyugdíjas tagok öt évtizedes adataiból is. Az alábbiakban bemutatott időrendi görbék, trendek világosan mutatják, hogy a nyugdíjbiztosítás igényként csak a 19. század köze-

pén jelent meg. Az ekkor belépő biztosítottak 1870-től egyre nagyobb arányban kerülnek nyugdíjba. Nyugdíjra jogosultságot legalább 15 után lehetett szerezni. A legtöbben azonban a 20-25 éves tagságot követően vonultak nyugdíjba. A viszonylag állandósult „dolgozó tag – nyugdíjas” arányt azonban csak a századforduló körül tapasztaljuk.

1. ábra. Kisgaram-Tiszolci Kincstári Bányatárpénztár bevételei az 1820–1890-es években

Az egészség- és nyugdíjbiztosításnak a bányász-kohász közösségekben a kialakulása – e közösségeken belül egy szűkebb társadalmi rétegnél szükségletté válása – együtt járt más követelmények megjelenésével is. Így tarthatjuk számon a tanulás, de a szűkebb szakmai változások nyomán követésének az igényét is. Sajátossága, hogy a bányatárs-pénztárak mellett, vagy azok kisebb-nagyobb anyagi támogatásával más jellegű társaságok, egyesületek, vagy csak közösségek is alakulnak a bányász kolóniakon, vagy bányászok-kohászok által lakott (ekkor még az üzemek, bányák mellett létesült) községek, kisvárosok társadalmában.

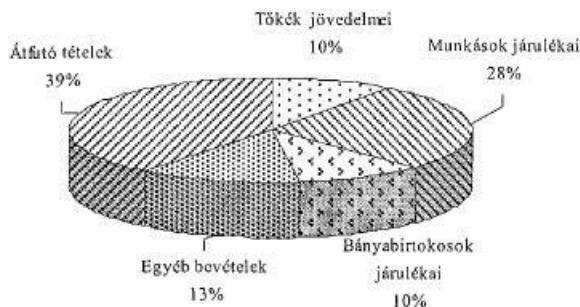

2. ábra. Dobsina városi Társaság létszáma 1860–1903 között

A társadalomszociológiai folyamatok különösen felgyorsultak, amikor az ún. Bach-korszakban, amikor a magyar hagyományos jogrendet enyhén szólva mellőzték és a Magyar Királyság területén is az osztrák bányatörvény előírásait rendelték el. Ezzel együtt bevezették minden, a bányahatóságok által felügyelt üzemben, területen a kötelező biztosítást. A korábbiakban csupán a kincstári, állami tulajdonú üzemekben volt kötelező a baleset- és egészségbiztosítás. A kiegyezést követően a bányatárspénztárak működését a magyar Országgyűlés is annyira eredményesnek ítélte, hogy annak mintájára a kiegyezést követően nagyrészt vásárlással kincstári tulajdonba került államvasutaknál is hasonló szervezetet hozott létre. Bányász-kohász társadalmunk 20. század közepi gyengeségére utal, hogy amíg a vasutak társadalombiztosító társasága ma is virágzik, a bányatárspénztárak teljes vagyonát egyszerűen felélte a II. világháború után a magyar állam.

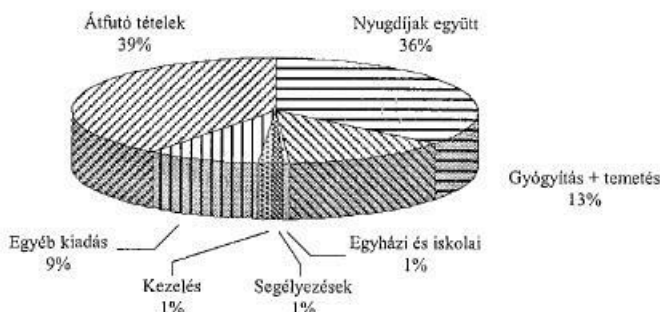
A társadalmi folyamatok eredményét a 19. század második felében a bányatárspénztárak pénzügyi adataiban is megtaláljuk, igaz, csak a kiadások 1-2%-a mértékéig. Valószínűsítjük, hogy a munkaadók a társpénztárakon keresztül is hasonló támogatásokat nyújtottak: erre utal mind a bevételeknél, mind a kiadásoknál tapasztalt magas „átfutó költség”-arány.

Ehhez az összes bányatárspénztár országos jellemzőit az alábbi kördiagramok illusztrálják a Pallas Nagylexikon (2) 19. század végi, 20. század eleji adatainak felhasználásával.

3. ábra. A bányatárspénztárak összes bevételei 1883-ban Magyarországon

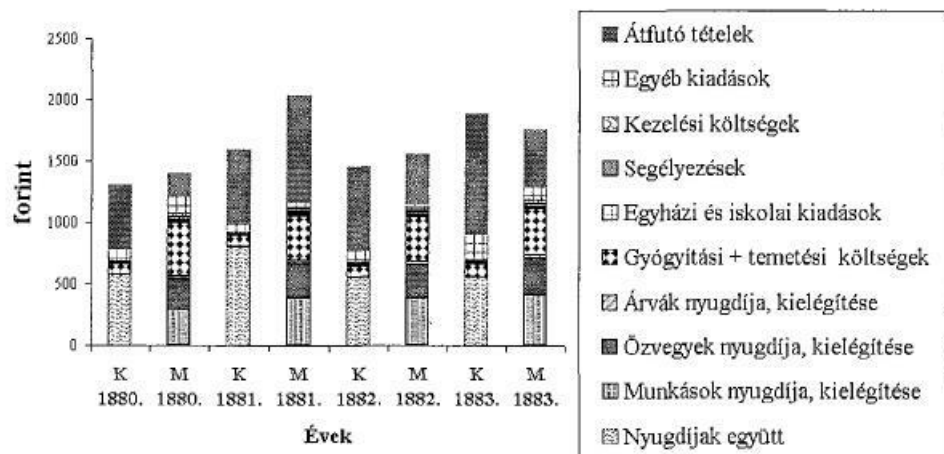
Vizsgáljuk meg arányaiban a kiadások szerkezetét is, miután a feladatokra az mutat rá.

4. ábra. Az összes bányatárspénztár kiadásai 1883-ban Magyarországon

A bányatárspénztárak bevételeinek és kiadásainak együttes adatai az 1880–1883. években

A következőkben vizsgáljuk meg a 19. század második felére általánosan kialakult magyar bányatárspénztárak működését jellemző pénzügyi adatokat. Először elemezzük a bányatárspénztárak kiadásainak szerkezetét és jellemzőit négy éven keresztül, miután a kiadások jellemzői a társ pénztári feladatokra is utalnak.

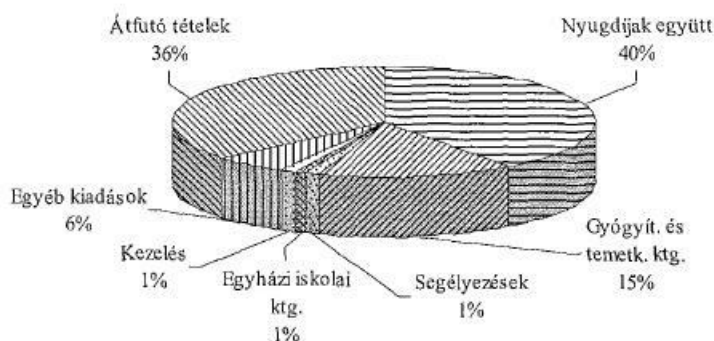
5. ábra. Kincstári és magánbányák társ pénztárainak kiadásai 1880–1883

Különösen érdekesnek tűnnek a kiadások jellemzői, amelyek mind a kincstári, mind a magántulajdonú bányatelepek, bányavárosok és bányász közösségek esetében gyakorlatilag azonos szerkezetűek. Nem tekinthetjük érdemi eltérésnek, hogy a kincstári tulajdonú bányák az összes nyugdíjat együtt tartották csak nyilván, míg a magánbányák társ pénztárai az árvák és az özvegyek számára rendszeresen folyósított nyugdíjakat (esetleges végkielégítéseket, pl. elköltözés, avagy új házassággal létrejövő új jogi helyzet esetén) külön is jegyezték.

Érdekes azonban az „egyházi és iskolai kiadások” (bár nem jelentős nagyságú) költségtele. Úgy tűnik számomra, hogy a bányák (tulajdonosok) által alkalmazott „bányalelkészek, bányorvosok, bányásztanítók” tiszteletdíjai is részben itt szerepelnek, akik ismereteim szerint 1946. előtt még a „bányatisztek” fogalmába tartoztak. Napjainkban már a bányatisztek (más fogalmazással a középosztálybeli bányászok) fogalmáról külön kell szólnunk. A bányamérnök, az egyetemet végzett, illetve más felsőfokú képesítésű számtiszt, bányagondnok, mérnökség-vezető (bányamérés-vezető), gépészmérnök stb. beosztásaikkal együtt a bányászat tisztjei voltak. Ezekhez tartoztak a bányászok (vagy a bányászokat is) gondozó orvosok, lelkészek, tanítók, jogászok is. A bányász kultúrházak tisztí kasszinójába ők kaptak belépési engedélyt; a bányavállalat társulati ülésén ők vehettek részt, stb. Az e beosztásúak a nagyobb bányáknál, társulatoknál (DIMÁVAG Rt., Borsodi Szénbányák Rt., avagy a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., a Magyar Általános

Köszénbánya Rt., a mecseki DGT Rt.) üzeménél, bányáinál rendes (fő-)állásban, az ún. „bicsak-bányáknál”¹³ tiszteletdíjas, avagy részmunkaidős „bánya-tisztikart” képeztek. Ezek között nyilvánvalóan egyéb, nem a tulajdonos, hanem a Bányatárspénztár által finanszírozott feladatokat ellátó személyek is voltak. Ezek között a főállású, avagy tiszteletdíjas bányatisztek között *mindig volt orvos, lelkész és tanító*; nyilvánvalóan az alkalmazott összes dolgozó létszámától függően. Az orvos meglétét a Bányakapitányság 1944-ig nemcsak ellenőrizte, hanem attól az adott bánya fontosabb jellemzőinek ismeretét is megkövetelte¹⁴. Az illetékes bányakapitány által kiadott okmány alapján nevezték az arra feljogosított orvost bányorvosnak. A borsodi magánbányáknál az volt a szokás – semmi jelet nem találtam, hogy írásos megegyezés is lett volna; inkább úgy illett –, hogy amely bányánál egy adott valláshoz (felekezethez) legalább 20–30 alkalmazott tartozott, az adott egyház papjának és tanítójának tiszteletdíját fizettek.

A bányák minden olyan személyről, akinek (bármilyen címen) bért fizettek, törzskönyvet voltak kötelesek vezetni. A törzskönyvben – az ősidőktől 1948-ig – mindenki vallását, lakóhelyét is fel kellett tüntetni.

6. ábra. Összes bányatárspénztár kiadásainak aránya az 1880–1883. években

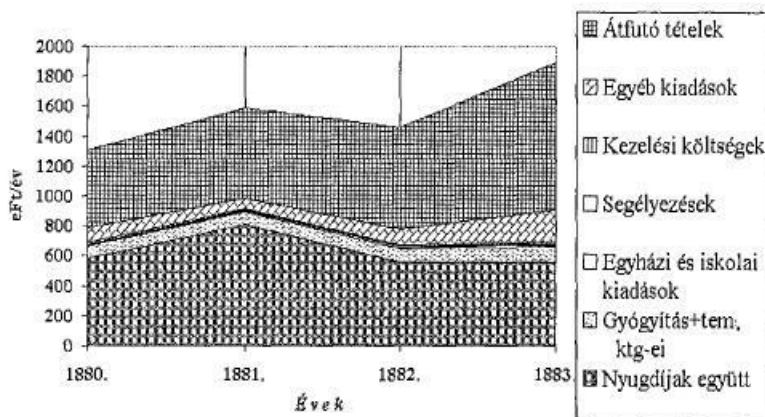
A kiadások arányainak pontosabb elemzéséhez az összes (kincstári és magánbányák melletti) társpénztári kiadások arányait mutatjuk be. Itt már a nyugdíjak az összes kiadás 40%-át jelentik, amíg a gyógyításra (az ún. kegyeleti költségekkel együtt) a kiadások szűk egyhatoda jut csupán. Ez arra utal, hogy több társpénztár inkább csak nyugdíjbiztosító pénztárként működött a vizsgált időszakban. Az átfutó tételek magasabb aránya összességében is igazolni látszik a múlt században, a második világháború előtt szerzett személyes tapasztalatainkat is.

Szükségesnek ítéltük annak megállapítását is, hogy a kincstári bányák illetve a magántulajdonú bányák társpénztárai között találunk-e jellemző működésbeli különbséget. Ezt ugyancsak a kiadások segítségével elemezzük.

¹³ Kis tőkével indult, kisebb létszámú bányáknál, ahol általában csak egy-két állandó alkalmazott tisztviselő dolgozott; pl. az 1946 előtti borsodi szénbányászatra jellemző sok kis cégnél.

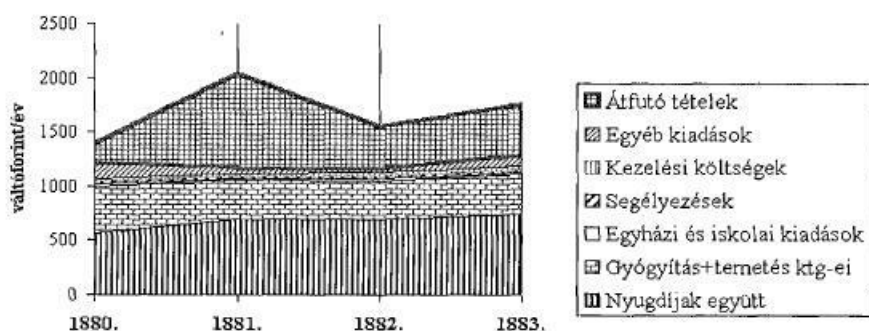
¹⁴ Valószínűen korábbiakban is – talán 1850-től – de ennek bizonyítékait nem találtam.

A kincstári bányák társpénztárainál jellemző a nyugdíjak és végkielégítések 1881. évi relatív nagyobb összege mellett az átfutó tételek mind arányaiban, mind abszolút összegében található fokozatos növekedés.

7. ábra. Kincstári bányapénztárak kiadásai 1880–1883 között

A magánbányák kiadásai is hasonló szerkezetűek, jelentéktelen eltéréssel. Erre mutatunk rá az alábbi ábrával.

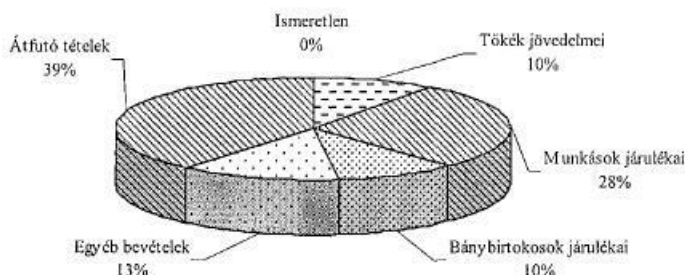

8. ábra. A magánbányák társpénztárainak kiadásai 1880–1883 között

A társpénztári bevételek szerkezete, arányai

A bevételek arányaira jellemző, hogy a bányák tulajdonosai és dolgozói egyaránt részt vállalnak a fenntartásban. Nem jelentéktelen azonban a korábbi (esetleg évszázados) működés révén meglévő társpénztári vagyonból származó bevétel sem.

A tulajdonosi részarányok vizsgálatánál ki kell emelnünk, hogy a kincstári bányák mindig annyival járultak hozzá a bányatárspénztár fenntartásaihoz, amennyi a tagok befizetése volt egy-egy időszakban.

9. ábra. Bányatársaspénztárak összes bevételeinek arányai 1883-ban Magyarországon

Természetesen a bevételek abszolút összegei is érdekes lehetnek az elemzéshez. Ezt mutatjuk be a következő kördiagrammal.

10. ábra. A bányatársaspénztárak összes bevételei 1883-ban Magyarországon

A korábbiakban már a kialakult bányatársaspénztárak főbb csoportjait már vizsgáltuk. Úgy véljük, minden tulajdonforma szerint célszerű egy-egy konkrét társaspénztár működését és legalább néhány évtizedes változását is megvizsgálni, és így az előzőekben néhány jellemzővel bemutatott általános elemzés konkretizálása végett.

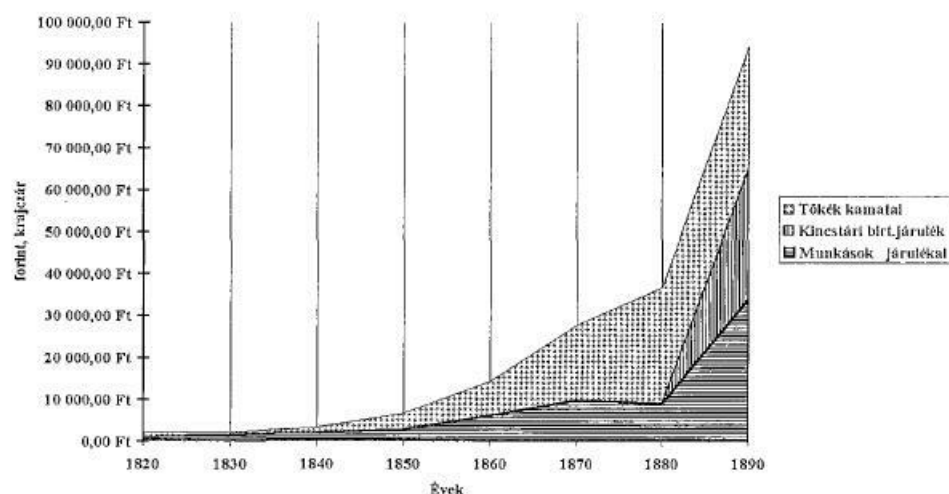
Kincstári üzemek társaspénztáraként a Zólyom és Gömör megyékben működött Kisgaram-Tiszolczi Bányatársaspénztár néhány adatának változásait tekintjük át.

A Kisgaram-Tiszolczi Bányatársaspénztár a 19. században

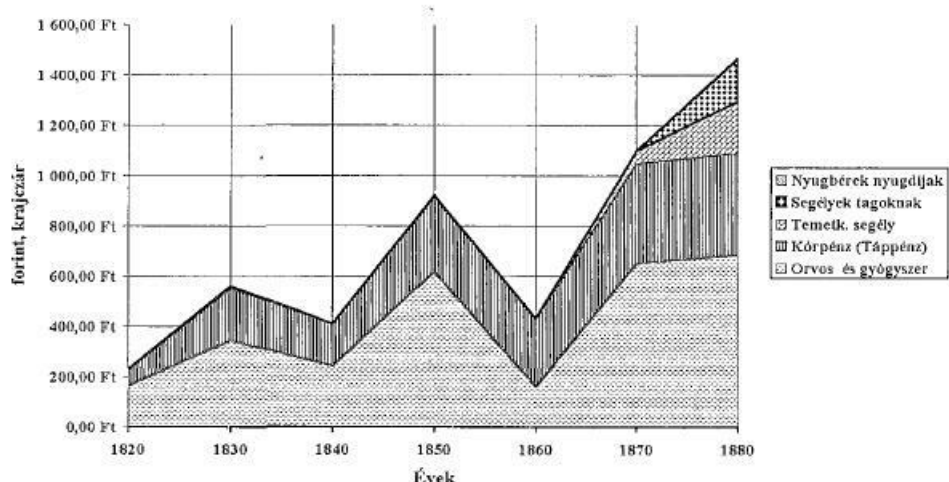
A Kisgaram-Tiszolczi, Zólyom és Gömör megye kincstári bányái-kohói dolgozóit ellátó bányatársaspénztár bevételeinek részleteit az ipari forradalom hatásának vizsgálatánál már bemutattuk.

Ezek a bevételek összesen a 19. században a 11. ábrán mutatják.

A bevételeknél is tapasztaljuk a század utolsó évtizedében a társaspénztári szerkezet döntő változását. Ezért először a kiadások szerkezetét az utolsó két évtized adatai nélkül a 12. ábrán mutatjuk be.

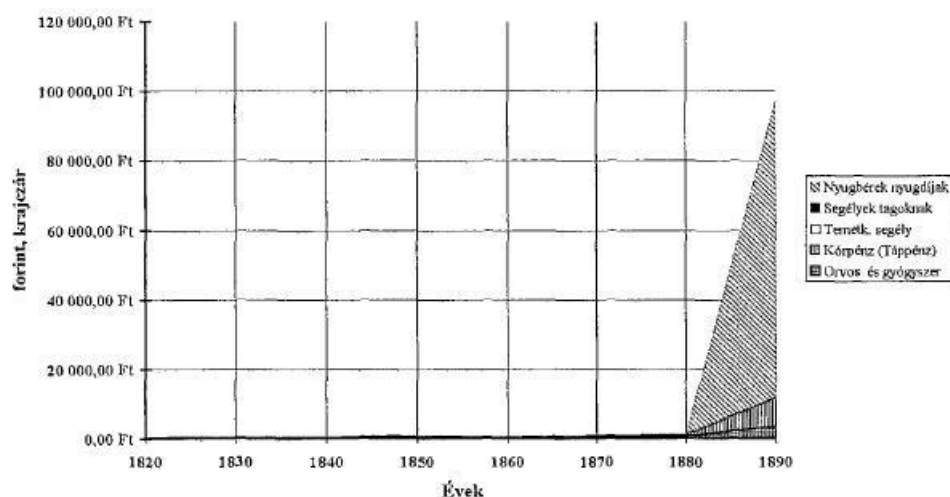
11. ábra. Kisgaram-Tiszolci (kincstári) Bányatárspénztár bevételei 1820–1890 között

12. ábra. Kisgaram-Tiszolci (kincstári) Bányatárspénztár kiadásai 1820–1880 között

Ugyanezek az adatok kevésbé elemezhetőek az utolsó évtizeddel együtt, amíg a „forint, krajcár világ” fennmaradt: tehát a korona bejöveteleig (1900).

Ahhoz, hogy a pénzügyeknél jelentkező 19. század végi eltéréseket megértsük, nézzük meg, hogy a korábban nyugdíjbiztosítással nem foglalkozó társpenztárnál nem ez okozta-e az eltéréseket. Ehhez a tárgyi bányatárspénztár nyugdíjasainak a 19. századi adatait vizsgáltuk meg, miután ismerjük, hogy a 19. század végén jelent meg erőteljesebben a „nyugdíjas állás”, mint kedvező lehetőség, fogalma. Az állami beosztásoknak, állami munkavállalásnak ebben az időben a nyugdíjas állást kiemelten fontos előnyeként tartották számon.

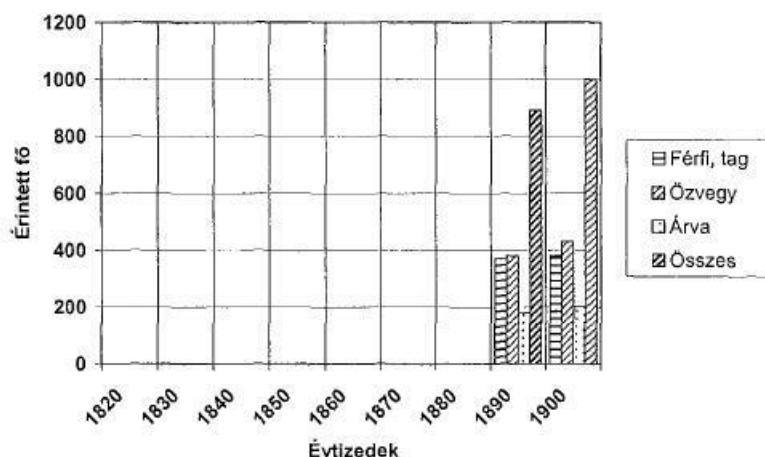

13. ábra. Kisgaram-Tiszolci (kincstári) Bányatárspénztár kiadásai 1820–1890 között

Ezt a követelményt az állami vállalatokra; az államvasutakra, az állami bányászatra és kohászatra is kiterjesztették, és így a munkahelyek társadalmi megbecsültséget, társadalmi presztízt is jelentettek.

Kiemelendő, hogy a bányatárspénztárak a nyugdíjakat a társaspénztári tag özvegyére és árváira is kiterjesztették. Igaz azonban az is, hogy az özvegyi nyugdíj olyan csekély volt, hogy csak abból megélni nem lehetett.

Nyugdíjasokat ennek a társaspénztárnak a létszámában csak a 19. század utolsó évtizedeiben találunk. Ettől kezdve válik a nyugdíjak költsége jelentős arányú kiadássá a társaspénztári elszámolás során. Az alábbi ábra erre mutat rá.

14. ábra. A Zólyom és Gömör megyei (Kisgaram-Tiszolci) Bányatárspénztár nyugdíjasai a 19. században

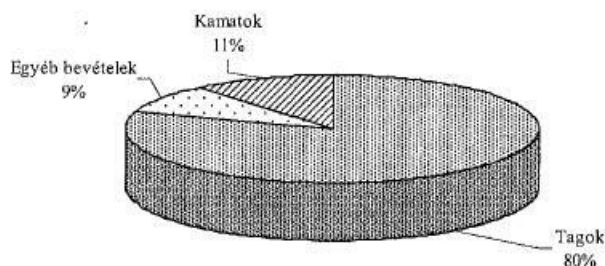
A kincstári társpénztárak fejlődésük során tehát a baleset- és egészségbiztosítás általános elterjedését követően egyre nagyobb mértékben terjesztették ki szolgáltatásaikat a nyugdíjbiztosítás területére is.

A Salgótarján-Rimamurányi Vasmű Rt. Bányatárspénztárának néhány jellemzője

A nagyobb magántőke-üzemek mellett működött társpénztárként mutatjuk be a Salgótarján-Rimamurányi Vasmű Rt. dolgozóit, munkavállalóit, kiszolgáló társpénztárt.

Ennek a társpénztárnak a működése meglehetősen nagy területre: Gömör, Borsod, Abaúj-Torna és Nógrád megyékre terjedt ki. A társadalombiztosítási szervezet több, kisebb bányatárspénztár illetve társláda egyesüléséből jött létre. Ezek közül a legrégebbiek a Murányi Unió, a Rimai Coalitio és a gömői vasmívelők gyárának társládái. Megemlítenénk tartjuk, hogy az 1809-ben alakult Murányi Unió társpénztárán belül kezdetben a gyógyszerellátás is teljesen ingyenes volt, amelyet kezdetben a megalakult új társpénztár is átvett. Ezt később meg kellett szüntetni, mert az ehhez szükséges valamivel nagyobb tagsági díjat nem mindenki tudta vállalni.

Az 1858-ra kialakult nagyobb társpénztár – amely jogutódja volt a többi alapító mellett, mint említettük, a gömői vasmívelők eredetileg céh-társládaként működött korábbi szervezetének is – jelentős vagyonnal is rendelkezett. A 19. század második felében az összes bevételét döntően a tagok befizetései és kisebb mértékben a saját vagyon kamatai jelentették.

15. ábra. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. társpénztára bevételei 1858–1895 között

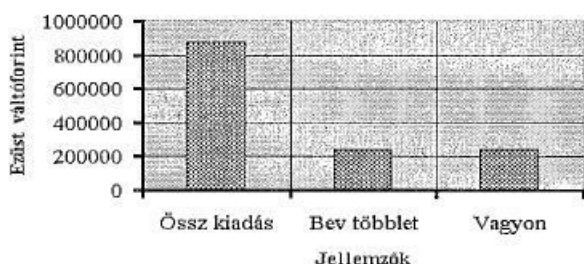
A társpénztár 1882. évben az anyavállalat terjeszkedése miatt újra egyesült, bár a hozott eltérő jogok és eltérő vagyoni helyzet miatt a tagok azonos jogait, szolgáltatásait és kötelezettségeit csak 1902-re sikerült megoldani. Ez ideig két – ózdi és salgótarjáni – részlegük működött. Kifelé azonban egy társpénztárként szerepeltek.

A gyakorlatilag a tagok által fenntartott bányatárspénztár eredményesen gazdálkodott a 16. ábra szerint.

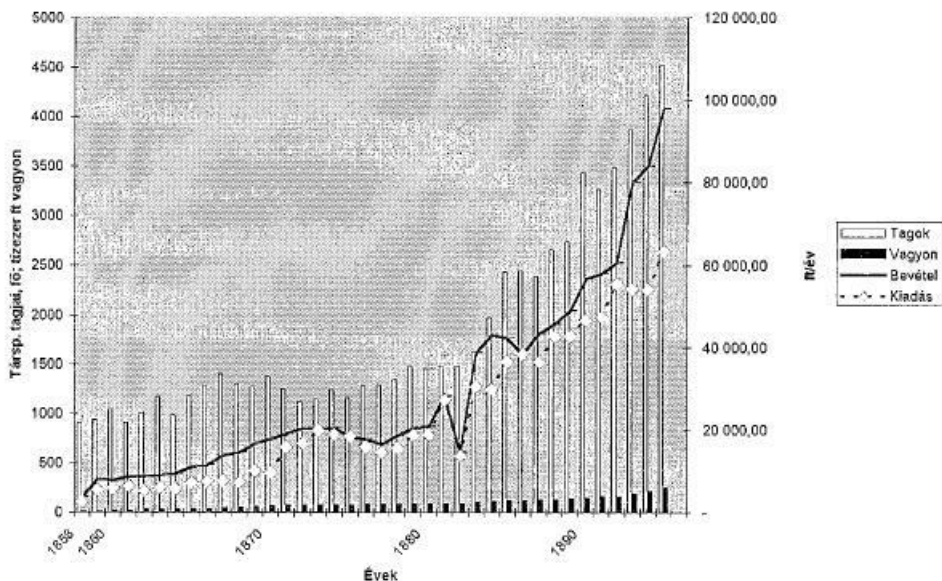
Az adatok időbeni változása is érdekes, különösen azért, mert 1880-tól újabb egyesülésel még növekedett a társpénztár. A létszámnál is jobban növekedett azonban ennek a társpénztárnak a vagyona; ez a társpénztár tudatosan arra törekedett, hogy a nagyobb vagyon nyújtson biztosítékot a folyamatos és hosszú távú, több évtizeden vagy akár évszázados

léptékkel is fenntartható működésre, tagjainak olyan időszakokban is teljes kiszolgálására, amikor valamely okból (pl. gazdasági pangás) a kiadások meghaladják a bevételeket.

A társpénztár bevételeinek, összes kiadásának, létszámának és vagyonának a 19. századi változásait a 17. ábra érzékelteti.

16. ábra. Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Bányatárspenztárának pénzügyi helyzete az 1880–1883-as években

17. ábra. Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. társpenztárának adatai 1858–1895 között

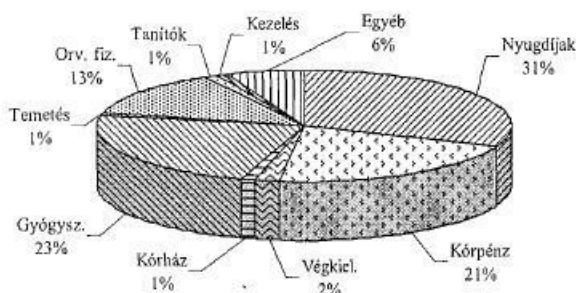
Az ábrából is követhető, hogy a bevételek minden évben meghaladják a kiadásokat, annak ellenére, hogy a létszám – különösen 1882-ig – változó. A társpenztár vagyona viszont folyamatosan, évről-évre növekedett. A kiadások szerkezete ennél a társpenztárnál is rámutat a szolgáltatások sokszínűségére.

Az ábrához szükségesnek tartjuk említeni, hogy a Tanítók illetménye csak 1881 előtt volt e társpenztár költsége. Az orvosok illetménye, a gyógyszerek költsége és természetesen a pénzkezeléssel kapcsolatos „Kezelés”-ként megnevezett kiadások természetesen minden évben állandó költséget jelentettek, mint ahogy a minden évben megjelenő és je-

lentoebb arányt képviselő Kórpénz is. Napjainkban e fogalmat táppénznek keresztelte a biztosítás szaknyelve, bár a régebbi kifejezés pontosabban jelöli meg annak lényegét.

Az itt is jelentős arányú „Nyugdíj” tétele – amely természetesen a nyugbéréket, árva- és özvegyellátási költségeket is magába foglalja – az időszak végén itt is nagyobb arányú.

Megjelenik azonban a „Végkielégítés” költsége és fogalma: akik néhány évig fizették a társpénztári tagsági díjat, de valamely okból nyugdíjképeségük elérése előtt elmentek az anyavállalatból, végkielégítéssel szüntethették meg társpénztári tagságukat. Mind a létszám előző ábrán bemutatott változása, mind a végkielégítéseknek az áttekintett 37 év során 2%-os aránya el nem hanyagolható fluktuációról, munkaerő cseréről is tanúskodik.

18. ábra. Rimamurány-Salgótarjáni Társpénztár kiadásai együtt az 1858–1895-ös években

A bemutatott magáncég melletti társpénztár arról nyújt képet, hogy lehetséges egyrészt állami-tulajdonosi támogatás nélkül is, másrészt előrelátó, hosszú távú gazdálkodásra felkészülten társadalombiztosítási szervezetet fenntartani.

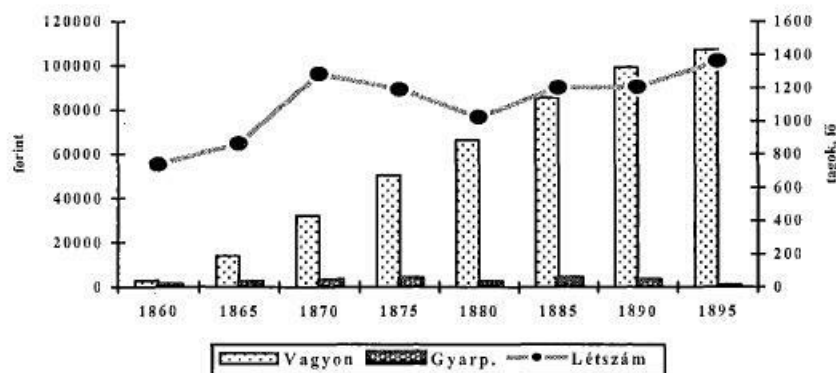
Ennek külső feltétele, hogy az állam és a külső partnerek garantálják az egyes tagok, személyek megszerzett jogainak fennmaradását valamint a szervezet vagyonának sérthetlenségét.

Úgy véljük, ha a magyar állam a 20. század során (részben 1920–1944. között, döntően 1949. után és napjainkban) ezt a két különösebb indoklást nem igénylő feltételt tiszteletben tartotta volna, napjainkban nem kellene minden évben a kórházak, az egészségügy pénzügyi konszolidációjával foglalkozni – nemcsak az államnak, hanem a helyi testületeknek, a különböző köztisztviselőtestületeknek és a magánszemélyeknek is.

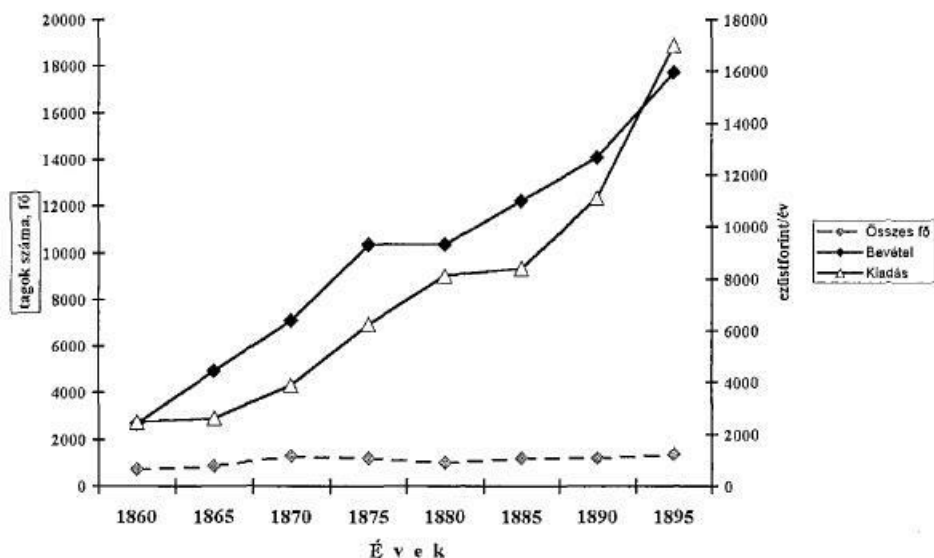
A Dobsina városi Bányatárszláda

Nem a bányüzemekhez rendelt, de minden a városban élő bányász számára a 19. század közepén alakult Dobsinai Városi Társpénztár négy évtizedes létszáma és beteglétszáma valamint nyugdíjas-arányának változása a feladatok időben változó súlyát is érzékelteti (19. ábra).

A Dobsinai Városi Társpénztár mindaddig, amíg a nyugdíjazások költségei a 19. század utolsó évtizedében nem jelentek meg, kedvezően tudott gazdálkodni. Ha a bemutatott adatokat a társpénztári vagyon növekedésével is kiegészítjük, nemcsak a működés, hanem a gyarapodás kedvező jellemzőiről is képet kaphatunk.

19. ábra. Dobsina Bányatárspengztár vagyona és létszáma 1860–1895 között

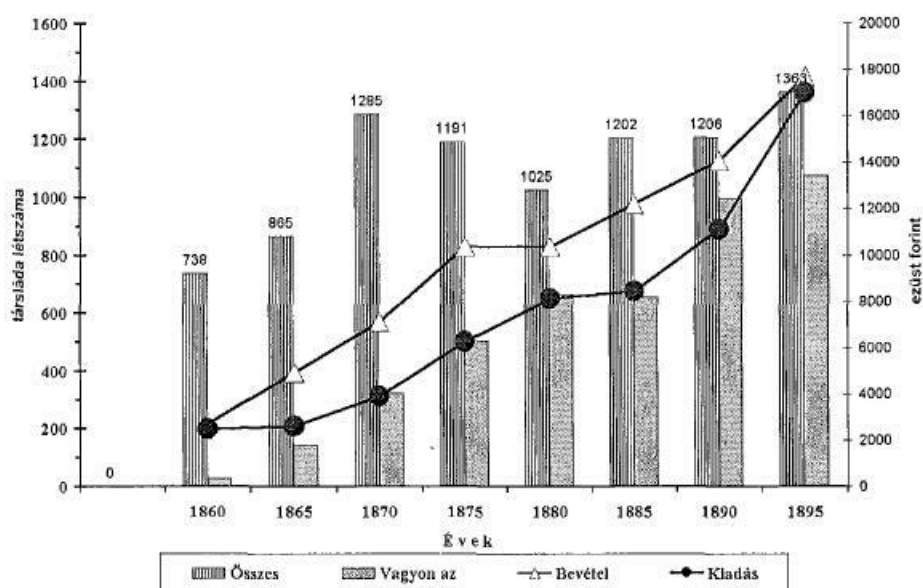

A Dobsinai Városi Társpengztár néhány jellemzőjéről az előző fejezetben már szöltünk.

20. ábra. Dobsina Városi Társpengztár működése 1860–1895 között

A városi társpengztár a magántulajdonú bányák dolgozóit ellátó szervezetek, társládák között azért sajátos helyzetű, mert a város környéki kisebb bányavállalkozások tulajdonosai és dolgozói egyaránt tagjai voltak a társpengztárnak. Amikor egy kis, nem nagy mélységű érlelőhelyet egy-, esetleg két-három bányászcsalád kis tőkével tud hasznosítani, annak a gyakorlati haszna a család szempontjából a kenyérkereseti lehetőség. A legtöbb ilyen kisebb lelőhely ugyan néhány év alatt kimerül. Ekkor azonban valahol újabb kisebb előfordulást kezdenek művelni. Itt tehát a bányászat jogosítottja és a dolgozók

nem válnak el, egy szűkebb bányász csoport, családi vagy családias közösség részét képezik. Ilyen esetekben a társpénztár nemcsak az egészség esetleges romlásának a kockázatát volt hivatott ellensúlyozni, hanem – kimondatlanul is – a bányászat természet viszonyainak váratlan kedvezőtlen változását is részben ellensúlyozni lehetett.

21. ábra. Dobsina Városi Tárláda vagyonának gyarapodása 1860–1895 között

A városi szervezésű bányatárspenztárak, és így a Dobsinai Városi Társpénztár is nemcsak a mai értelmű egészség- és nyugdíjbiztosítási feladatokat vállalták el, hanem egy kissé az üzleti biztosító vállalatok, társaságok funkcióit is kénytelenek voltak betölteni.

Bányatárspenztárak 1900-ban a Magyar Királyság területén¹⁵

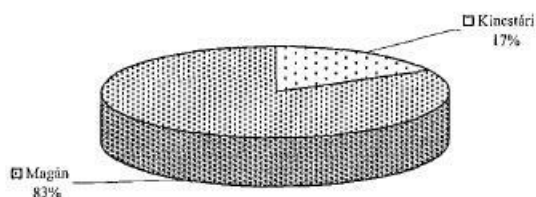
A 19. században a „kiegyezést” követően a magyar ipar és ezen belül a közlekedés erőteljesen növekedett; az ipari forradalom gyakorlatilag ekkor teljesedett ki Hazánkban. Különösen a vasúthálózatnak már Széchenyi István által megálmodott kiépítése követelte meg a vaskohászat és a gépipar erőteljes fejlődését; ezzel együtt a szén- és ércbányászat növekedését.

Természetesen, a bányatárspenztárak száma és létszáma is növekedett. 1900-ban 19 kincstári- és 112 magántárspenztár működött, amelyeknek összes vagyona 20 620 ezer korona értéket tett ki. Az összes bányatárspenztár jellemzői adatait az alábbi diagramok reprezentálják.

¹⁵ Az adatok Wahlner Aladár tanulmányából (10) származnak.

A bányatárspénztárak összes létszáma tehát 83%-ban a magánbányáknál dolgozott, és ott volt biztosított. Ezzel szemben a legnagyobb vagyonú bányatárspénztárak a századfordulón az alábbiak voltak:

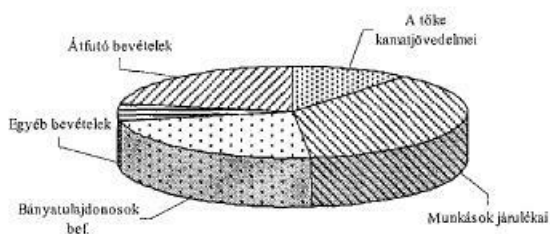
1. Diósgyőri kincstári bányatárspénztár (közel 2 és fél millió korona vagyonnal)
2. Zólyombrezói kincstári bányatárspénztár (1,3 millió vagyonnal)
3. Selmeczbányai egyesített kincstári- és magántárspénztár (1,3 millió korona vagyonnal)
4. Hunyadmegyei vasművek egyesített társpénztára (1,1 millió korona vagyonnal)
5. Szabad Osztrák–Magyar államvasúttársaság társpénztára (1 millió korona vagyonnal)
6. Dunagőzhajózási társpénztár (Pécs) (0,9 millió korona vagyonnal).

22. ábra. Bányatárspénztári létszám 1900. évben, fő

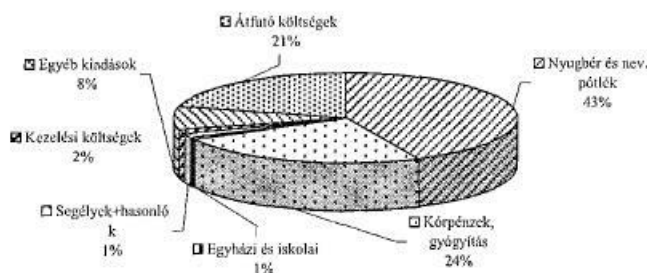
A többi társaság kisebb vagyonnal rendelkezett. Ezeknél a társpénztáraknál a tulajdonosok (elsősorban az államkincstár) folyamatos fokozott anyagi támogatása tette lehetővé a társpénztári vagyon növekedését, és így a társpénztárak biztosabb évenkénti gazdálkodását.

Az összes társpénztár 1900. évi bevételeit az alábbi diagram mutatja be:

23. ábra. Bányatárspénztárak bevételei 1900. évben

A bevételek az alábbi kiadásokra nyújtottak lehetőséget:

24. ábra. A bányatárspénztárak kiadásai 1900. évben

A jellemző adatokat külön a kincstári- és a magánbányák társpénztáaira és együttesen is közöljük:

		Kincstári	Magán	Összlétszám
Bányatárspénztári tag	fő	12737	61619	74356
Átlagos létszám	fő/társ	670	550	567
Egy főre eső társ.-i vagyón	korona/fő	756,76	178,21	277,31
Egy munkás átl. befizetése	korona/fő	49,71	36,01	38,36
Tulajdonos befizetése	korona/fő	59,8	16,63	24,02

A kincstári bányák és kohók mellett működő társpénztárak tehát a „munkások” (a társ-pénztári tagok) 49,71 Kt/év befizetéséhez 59,8 Kt/év, fő támogatást kaptak, míg a magánbányák tulajdonosai átlagosan csak a munkások befizetésének 46%-ával támogatták saját dolgozóik szociális biztonságát. Ennek megfelelően a társpénztári vagyón is a kincstári tulajdonú bányák-kohók mellett működő társpénztáraknál volt jelentősebb. Ez indokolja az előzőekben bemutatott nagyobb vagyónú társpénztárak kialakulását is.

A legnagyobb tőkével rendelkező Diósgyőri Társpénztár ebben az évben határozta el a perecesi-parasznyai bányászok és a Diósgyőr-Vasgyárban dolgozó kohászok számára önálló, társpénztári kórház építését is¹⁶.

A bányatárspénztárak egészen az I. világháború kitöréséig (1914. augusztus) folyamatosan fejlődtek. A világháború és főként annak következményei ezt a társadalombiztosítási formát is megzavarta, átalakította¹⁷. Tapasztalatait azonban szükséges volna napjaink társadalombiztosítási és egészségügyi nehézségei megoldásai érdekében hasznosítani.

Összefoglalás és következtetések

Az előzőekben megkíséreltük röviden összefoglalni a Kárpát-medencében, közelebről a történelmi Magyar Királyság területén legalább hat évszázada ismert bányászati társadalombiztosítás jellemzőit a 20. század elejéig. Megállapítottuk, hogy a bányászat ősi mestersége az ásványelőfordulások változó természeti adottságai miatt és az ebből fakadó nehézségek (pl. vízveszély) leküzdéséhez nemcsak újabb és újabb módszereket, technikai eszközöket kényszerült alkotni és alkalmazni, hanem a korábbi tapasztalatok hasznosítása, fejlesztése érdekében a bányászok közösségét is, társadalmi szervezetét is – ezen belül kultúráját és társadalombiztosítását – folyamatosan fejlesztenie kellett.

Az ásványelőhelyek közvetlen környékén élő bányász közösségek, a történelem előtti időktől egészen a 18. századig általában nagyobb lakott helyektől távolabb, csupán a bányászok és a bányászok közvetlen ellátásához szükséges más szakmájú – de a bányászathoz kötődő – polgárok közösségei társultak. Mind a kissé nagyobb bányaváros-

¹⁶ Lásd e kötetben Zelenákné Dr. Kovács Gabriella–Zelenák Katalin tanulmányát.

¹⁷ Lásd e kötetben prof. Szávai Ferenc Péter írását.

ok, mind a kisebb bányák települései döntő többségben a hegyek szűkebb völgyeiben úgy alakultak ki, hogy a létfeltételeket, minden ellátást a közösségnek kellett megszerveznie.

A történelem során jól lehet követni, hogy a természet újabb és újabb adottságai leküzdésére – az emberi ismeretek, a tudomány fejlődésének messzemenő kihasználásával – hogyan születnek újabb műszaki megoldások. A műszaki megoldások minden esetben az emberi munka hatékonyságának, eredményességének növelésére szükségesek, és minden műszaki alkotás, szerkezet, gép az emberi munka valamelyik (ergonómiai) összetevőjét utánozza, illetve helyettesíti technikai szerkezetekkel. Az emberi munka helyettesítésének a mértékétől függően beszélhetünk csak technikai szintről. A legújabb időkben már az ember információ-feldolgozását segítő – de soha nem helyettesítő – gépi információérzékelő, az emberi döntések előkészítésére szolgáló, információgyűjtő és -átalakító eszközök jellemzik a 3. évezred kezdetét.

A magasabb technikai szint alkalmazásának elkerülhetetlen velejárója az alkalmazók társadalmi elvárásainak a műszaki színvonal növekedésénél nagyobb mértékű növekedése.

A Kárpát-medence bányászatának egyik történelmi sajátossága, hogy azt nagyobb-részt nem rabszolgák művelték, hanem a munkájukhoz szükséges kiváltságokkal szabad emberek. Miután Árpád nemzetsége mintegy családi vagyonként kezelte a bányakincseket, királyi szabadosokként fejleszthették a bányászat kultúráját, amely révén az adott bányász közösség belső szervezését is megtaláljuk. Ezért a bányászati kultúrára gyakorolt hatás közvetlen és jelentős.

A Bach-korszakban az osztrák bányatörvényt rendelik el, ezzel egyidejűleg a kötelező társpénztári tagságot is bevezetik. A bányákról és azok létszámáról azonban csak a 19. század végén – Keleti Károly munkássága alapján – találhatunk országos összefoglaló adatokat.

A 19. századra kialakult bányatárspénztárak feladatai; a baleseti, betegbiztosítási és a bányanyugbér-pénztárak. A társpénztárak kincstári vagy magántulajdonú bányák mellett, esetleg városi társpénztárként szerveződtek.

Úgy vélem, az egykori társpénztárak működését és feladatait jól érzékeltetik a pénzügyi adatokról bemutatott diagramok, görbék. Az ország összes társpénztárának pénzügyi adatait is bemutattam. A 19. század második feléből talált adatok szerint a társpénztárak fenntartásában a munkaadók, a bányavállalatok is, a munkavállalók is részt vállaltak.

Irodalomjegyzék

1. A magyar bányászat évezredes története. OMBKE, Budapest, 1997.
2. A PALLAS NAGY LEXIKONA. XVI. kötet, Budapest, 1897. p. 99–100, 173.
3. A MAGYAR IPAR. Szerk. Dr. Árvay József, Halász Pál Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1941. p. 160–174.
4. Agricola, Georgius: De re metallica libri XII. (Basileae 1556.) – Magyarul: Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról, ford.: Brecht Rezső, szerk. és kiegészítette: Molnár László. Budapest, 1985.
5. Decius, Lodovicus: De Sigismundi Regis temporibus. Krakko, 1521.

6. Magyarok a természettudomány és a technika történetében. OMIKK, Budapest, 1992. p. 529–530.
7. Faller Jenő: Adatok a bányabeli robbantás fejlődéstörténetéhez. BKL. Bányászat, 1961. p. 421–429. és 472–477.
8. Faller Jenő: A magyar bányagépésítés úttörői. Műszaki Könyvkiadó Budapest, 1983.
9. Eisele Gusztáv: Gömör és Borsod vármegyék bányászati és kohászati monográfiája. Joerges Ágost özvegye és fia, Selmezbánya, 1907. p. 493–494, 501–502.
10. Wahlner Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1900. évben. BKL. 1901. p. 415–417.

A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás gazdálkodásának változása az I. világháborút követően

Szávai Ferenc Tibor

Az állami szociálpolitika kialakulása Európában

Az iparosodás kiterjesztésében az államnak stratégiai szerepe volt, az állami bevételek növekedésével idővel lehetőség nyílt a szociálpolitika megteremtésére, az összegyűjtött pénzeszegek visszaforgatására, egyrészt a munkavállalók biztosítására, másrészt a társadalom elesett rétegeinek a támogatására (4).

A szociális kérdés egyben érinti a termelés és fogyasztás szinte valamennyi aspektusát, az anyagi és szellemi, erkölcsi javak elosztásának kérdését, azt hogy a társadalom lényegének megfelelően az egyén számára biztosítsák a megillető életet, amelyet a szociálpolitika eszközeivel lehet elérni (11).

A támogatási rendszerek kötelező, önkéntes befizetéseken alapultak, szolgálták a baleset, betegség esetén a járulékokat, a kórházi ellátást, a munkaképtelenséggel járó támogatást, majd az öregkori nyugdíjellátást, végül a munkanélküli időszakra fizetendő átmeneti támogatást. Végül nem lényegtelen eleme ennek a rendszernek a családtámogatás, a családi pótlék és a szülési támogatás (7).

A kezdeti szakaszban világosan megkülönböztethető a munkásbiztosítás és a társadalombiztosítás rendszere, később azonban nem válik el olyan élesen e két kategória. A munkásbiztosítás területén Németország 1883 és 1889 között létrehozta az első állami betegség-biztosítási, baleseti és nyugdíj, illetve rokkantsági biztosítás rendszerét. A századfordulóra Olaszország, Dánia, Belgium és a Habsburg Ausztria ennek a rendszernek két vagy három elemét megteremtette. Az első világháborúig ez minden európai államnak is sikerült, kivéve Bulgáriát, Finnországot, Görögországot és Spanyolországot. A három biztosítási területnek nem létezett egységes rendszere, de általában a balesetbiztosítást vezették be először, és csak azután a betegségbiztosítást, majd a nyugdíjbiztosítást. A balesetbiztosítást először a bányászok és a matrózok körében alkalmazták. Az első munkanélküli segélypénztárt a 19. század második felében az egyre erősödő szakszervezetek irányították. A belga állam támogatási programja volt a „genti modell”, amelyet 1901-ben vezettek be, és több állam alkalmazta a későbbiekben (1).

A munkásbiztosítás és az állami szociálpolitika kialakításában kétségkívül mintaadó és kiemelkedő szerepe volt a bányai munkások körében kialakult Bruderlade¹-nak (bányatárspénztárnak), amely közös befizetéssel működő intézmény volt, és baleset vagy

¹ Szalai László megállapítása szerint eredetileg Thurzó János a világ egyik legelső társadalombiztosítási szabályzatát 1496-ban alkotta meg. Ezt a bányatárspénztárt nevezték akkor „Kernschaft”-nak.

betegség esetén segítséget nyújtott a munkaképtelen bányászoknak vagy családtagjaiknak (23).

A Magyarországon működő társpénztárakba a bányabirtokosok is kötelesek voltak legalább egynegyedét annak az összegnek befizetni, amelyet munkásaik fizettek be. A magyar kincstár a munkások befizetésével egyenlő összeget juttatott a társpénztárnak. A társpénztárak kezelésére befolyást gyakoroltak a munkások is, akiknek a választmánya a tisztekkel együtt ellenőrizte a kezelést, amelynek főellenőre a bányahatóság (bányakapitányság) volt. Kialakulásuk 16. századi előzményekre vezethető vissza, országos elterjedésük már jelentősen előrehaladt 1894-re, amikor császári rendelettel Magyarországra is kiterjesztették az 1854. évi osztrák bányatörvényt. Anyagi bázisát a munkabérből kötelezően befizetett 4–5% adta, amelyhez a munkáltató is hozzájárult. Ebből az alapból támogatták a balesetet szenvedett bányászokat, családtagjaikat, iskolákat tartottak fenn, illetve fizették a telepeken tevékenykedő papokat (6).

Az első világháború után megváltoztak a társadalombiztosítási prioritások, átalakult a támogatás gyakorlata. Az állami szociálpolitika kialakításában döntő szerepük volt a munkásmozgalmaknak. Az első világháború több milliós háborús áldozatot, sebesültet és rokkantat követelt, ezek és özvegyeik, árváik megsegítésére az egykori Habsburg magánvagyonból az új osztrák állam egy „hadikárosult alapot” hozott létre (25).

A háború mellett 1918/19-ben influenzajárvány ütötte fel a fejét, és tovább nehezítette a helyzetet az addig kevésbé ismert jelenség, az infláció. A nyugat- és észak-európai fejlett országokban a munkásbiztosítás egy általánosan kötelező társadalom- és betegségbiztosítássá alakult át. A két világháború közötti újítás a növekvő népesség hatására a család- és gyermekbiztosítás volt. A legnehezebb és legvitatottabb kérdés a szociálpolitika számára a munkanélküli járadék kérdése, illetve a munkanélküliség kezelése volt, amely különösen extrém nagyságot ért el a két világháború között. A csúcspontra 1932/33 között jutott, Svédországban és Nagy-Britanniában a foglalkoztatottak egynegyede volt állás nélkül. Németországban a nemzetiszocialista kormányzat fegyverkezési programja ezt gyors ütemben enyhítette (32). Nemcsak a nagyfokú munkanélküli szám volt új jelenség, hanem a munka nélkül töltött idő hossza is. A tömeges munkanélküliség traumája nagyon nehezen kezelhető kérdés volt, nem maradt soha politikai következmények nélkül (1).

Szociálpolitika és társadalombiztosítás Magyarországon. Törvényi háttér

Magyarországon az 1875. évi III. törvény foglalkozott elsőként a szociális biztonsággal az egész munkásságra kiterjesztve (27). Ugyanakkor az 1872. és 1884. évi ipartörvény kötelezte az üzemtulajdonosokat a biztonságos és egészséges munkafeltételek biztosítására (6). A fenti törvényi előzmények után, nemzetközi viszonylatban is korán vezették be az ipari munkásság kötelező betegségi biztosítását. Ennek törvényi háttérét jelentette az 1891. évi XIV. törvény. A kötelező balesetbiztosítást 1907-ben vezették be az ipari és kereskedelmi alkalmazottakra vonatkozóan. Még az első világháború előtt bevezették a családi pótlékot, 1913-ban pedig megjelent a nyugdíjbiztosítás. Ez még csak közszolgálati al-

kalmazottakra és hozzátartozókra vonatkozott, majd 1928-tól kiterjesztették a nem állami alkalmazottakra is. A munkanélküli-biztosítás teljesen hiányzott, de ez a rendszer még Nyugat-Európában is alacsony szintű volt a két világháború között (27).

Az első hivatalos munkásvédelmi konferencia 1890. március 15-én ült össze Berlinben. Ezen Németország képviselői mellett Anglia, Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Magyarország (Graenzenstein Béla, Schnierer Gyula, Szerényi József), Norvégia, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svájc és Svédország képviseltette magát. Több csoportot érintően fogalmaztak meg javaslatokat, ennek első csoportja éppen a bányamunkának a szabályozásáról szolt. A gyermekmunkások életkorát állapították meg, illetve azt, hogy a nők földalatti munkára nem alkalmazhatók. Előírták, hogy a bányamunkás biztonságát és egészségét a tudomány minden eszközével meg kell őrizni, ezt az állam ellenőrzi. Hangsúlyozták, hogy a bányamunkások és családtagjaik betegsége, balesete, időleges munkaképtelensége, aggsága esetén és halála bekövetkeztekor a támogatást végző intézményeket az adott országban legalkalmasabb módon kell megszervezni. Az első világháborúig számos eredménye volt a munkásvédelmek nemzetközi szinten, amelyek beépültek a békeszerződésekbe is. 1918 végén a német munkáügyi hivatal vezetésével neves szociálpolitikusok bevonásával huszonhét pontban foglalták össze, hogy a békeszerződéseknek milyen munkásvédelmi követelményeket kell megvalósítani. Ennek egyik érdekes pontja volt a tizenkettedik, amely megállapította a járadékfizetésben a viszonyosság elismerését, ha valaki eltávozna abból az országból, ahonnan a járadékot kapta, igényét nem veszítette el. Ezek jogosságát államközi szerződésekben kellett körvonalazni (11).

Tomka Béla kutatásai igazolják, hogy az első magyarországi társadalombiztosítási törvények német és osztrák mintákra támaszkodtak. Ez megmutatkozott az egyes biztosítási formák megteremtésének kötelező jellegében is, és igazolható az ipari munkásokra vonatkozó betegség- és balesetbiztosításra (1891: XIV; 1907: XIX. tc.), és ezt követte a nyugdíjbiztosítás is (1928. XI. tc.). Eltérést viszont a mezőgazdasági munkások mellett (1900: XVI. tc.; 1902: XIV. tc.) éppen a bányászok körében is működő önkéntes pénztárakban fedezhetünk fel. Előbbiek számára 1938-ban vezették be részlegesen a kötelező nyugdíjbiztosítást (1938: XII tc.). Az önkormányzati elvre épülő betegbiztosítás nagyon szétaprózott rendszert eredményezett, fenntartása költséges volt. 1907-től igyekeztek a rendszert központosítani, különféle pénztárakat egyesítettek. Témánk szempontjából fontos, hogy három típust engedélyeztek, a bányatársapénztárakat, a vállalati és kerületi pénztárakat, és létrehozták az Országos Munkásbeteg-segélyező és Balesetbiztosító Pénztárat, amely országosan egységesen irányította a kerületi és vállalati pénztárak működését (27).

Az 1907: XIX tc. az 1891: XIV törvénycikkkel szemben a korábbi hat helyett csak kettő-, illetve háromféle pénztárat jogosított fel a biztosítási teendők ellátására. A kerületi és vállalati munkásbiztosítás mellett érintetlenül hagyta a bányabetegsegélyező pénztárakat (társládák) működését (11). Az 1907: XIX törvénycikket helyezte hatályon kívül az 1927. évi XXI. törvénycikk, a betegbiztosítási kötelezettségre csupán tisztviselőknél, művezetőknél, kereskedősegedeknek és általában hasonló állásúaknál állapította meg az évi 3600, illetve havi 300 pengőt meg nem haladó jövedelmi határt (11). A további átalakítás ellenére, amikor már az ipari és háztartási alkalmazottak egy betegség- és nyug-

díjbiztosító intézethez tartoztak (OTI), néhány ágazat (vasút, posta, dohányipar, bányászati) megtartotta saját, különálló társadalombiztosító intézményét (27).

Határkönek bizonyult az 1854-ben életbe lépett osztrák bányatörvény, majd az a császári parancs, amely ezt Magyarországra is kiterjesztette. Ennek rendelkezéseit az 1861. évi országbírói értekezlet, valamint az igazságügyi miniszter 1869-ben kiadott rendelete érvényben tartotta. Ez a törvény kötelezte a bányabirtokosokat a bányatárspénztárak létesítésére és az azokhoz való csatlakozásra saját alapszabály megalkotásával (9).

Az 1871. évi XXXI. törvénycikk állította fel a bányabíróságokat, amely a munkaadók és a társpénztár tagjai közötti jogvitákat eldöntötték, a magyar királyi törvényszékek mint bányabíróságok jártak el, felügyeleti és ellenőrzési hatáskörrel a bányakapitányságok rendelkeztek (9). A továbbiakban érdemes különválasztanunk a bányatárspénztárak nyugdíj- és betegbiztosító tevékenységét.

Az 1854-es törvény értelmében minden munkás tagja volt a betegsegélyező osztálynak, viszont a nyugbérosztálynak csak azok az egészséges férfiak, akik a 18–40 éves korosztályhoz tartoztak. A törvény a beteg- és a nyugdíjbiztosítás kérdésében önerejükre utalta a munkavállalókat, míg a bányavállalkozók idevonatkozó kötelezettségeit nem hozta nyilvánosságra. Ezt a hézagot intézkedést több törvény módosította, illetve pótolta. Az 1907. XXI. törvénycikk értelmében a bányák beteg- és nyugbérbiztosító kötelezettségeit továbbra is egyedül a biztosított, a balesetbiztosítási kötelezettséget pedig egyedül a munkáltató viselte. A balesetbiztosítási alap elkülönített elszámolás alá esett. Az 1927. XXI. tc. a beteg- és a baleseti kötelező biztosításnál előírta, hogy a betegbiztosítás költségei a munkavállalót és a munkaadót egyenlő arányban terheljék, míg a balesetbiztosítási kötelezettséget egyedül a munkaadónak kellett viselni. Az 1927. január 1-jén életbe lépett 1925. XXXIV. törvénycikk intézkedett a nyugbéréllátásról a bányatörvény alá eső üzemekben.

A nyugdíjbiztosítás rendszerének megreformálására és központosítására a lehetőséget az 1925. évi XXXIV. törvénycikk teremtette meg. Az országos szabályozás lehetőséget adott a népjóléti és munkaügyi miniszternek az országos szabályozásra. A rendelkezés szerint a bányatárspénztárak nyugbérosztályát felszámolták 1926. december 31-ig, jogaik és kötelezettségeik az Országos Munkásbiztosító Pénztárra, majd 1929-től az Országos Társadalombiztosítási Intézetre szálltak át. Ezzel egyidejűleg hatályukat veszítették a társpénztári alapszabályoknak a nyugbéréllátásra vonatkozó rendeletei.

Sarkalatos elve volt a rendeletnek, hogy minden 15–45 év közötti munkavállaló nyugbérbiztosítás alá esett, és annak költségei a munkaadókat és a munkavállalókat egyenlő arányban terheltek (rokkantsági, özvegyi, árva nyugbér). Az állami felügyeletet a népjóléti és a munkaügyi miniszter gyakorolta és állapította meg az alapszabályokat (13).

A munkásbiztosítás sajátos formája: a bányatárspénztári rendszer helyzete a dualizmus második felében

A munkásbiztosítás bányatárspénztári formájának csaknem teljes hálózata kialakult a dualizmus második szakaszára. Ez a szakasz jelentette a gazdaság megerősödésének, az államháztartási egyensúly helyreállításának a korát, egyre erősödött a belső tőkefelhalmozás, felváltva ezzel a korábban oly fontos osztrák tőke szerepét. Az állami bevételek

növekedése nemcsak a gazdasági egyensúly megteremtését tette lehetővé, hanem a szociális ügyek szervezését, az állami kiadások ilyen arányú növelését is.

A bányatárspénztárak részben kincstári, részben pedig magántulajdonban voltak, így a bányamunkások által befizetett összeget ezek kiegészítették, ezzel növelték a bányatárspénztári vagyon nagyságát. A bányatárspénztár egyszerre látta el az egészségbiztosító és nyugellátó szerepet. Általában a sóbányák bányatárspénztári adatait nem vették figyelembe, illetve ezek esetleges figyelembe vétele bizonyos korrekcióra készítette a statisztikák készítőit. 1896-ra – amely szinte egybeesett az államháztartási egyensúly megteremtésének dátumával – a társpénztári vagyonállomány 46,4%-a esett a kincstári, 53,4% pedig a magántárspénztárakra. Az Osztrák-Magyar Monarchia állami keretében a társpénztárak száma szinte állandósult, kisebb nagyobb eltéréssel, mintegy 130 pénztár működött a magyar koronához tartozó ország területén. 1895 végén a számukat tekintve összesen 128 pénztár működött, ebből 19 kincstári és 109 magánpénztár, ami egyben azt is mutatja, hogy a kincstári pénztárak számukhoz képest lényegesen magasabb tőkeállománnyal rendelkeztek, szemben az alacsonyabb tőkével rendelkező magánpénztárakkal.

1. táblázat

A bányakincstári kerületekre eső bányatárspénztárak száma (28)

Besztercebánya	14
Budapest	29
Nagybánya	24
Oravicza	4
Szepes-Igló	21
Zalatna	25
Zágráb	11
Összesen	128

A társpénztárak működésében természetesen fontos szerepe volt a jogi szabályozásnak, az osztrák bányatörvény kiterjesztésének, illetve az állami szociálpolitika kiépítésében tett kezdeti lépéseknek.

Fontos vizsgálati szempont lehet a tőkekezelés összetétele, amelynek egyik fontos összetevője volt a kamatjövedelem, ez a tétel a kincstári pénztárak esetében jobban jövedelmező volt, mint a magánkézben működők esetében. A munkások összlétszámát vizsgálva 16,9% dolgozott a kincstári és 83,1% a magánvállalatokban. A munkások társpénztári hozzájárulásának kvótáját tekintve a kincstári munkások 6%-át fizették be a fizetésüknek, míg a magánvállalatoké átlagban 4%-át. A bányabirtokosok és bérlők adományai is eltértek egymástól, az államkincstári 63,3% volt, míg a magánvállalatoké 36,7%-a az összes adománynak. Ez utóbbi azért igen érdekes, mert a magánmunkások az összlétszám 83%-át tették ki. A nevezetesebb kiadási tételeket jelentették a nyugberek, nevelési pótlékok, kórpénzek, gyógyítási és temetési költségek. Annak ellenére, hogy évről évre szerény mértékben, de nőtt a társpénztárak vagyonállománya, a dolgozók összlétszámának emelkedése többek között a kiadások jelentős növekedéséhez vezetett, ami egyben folyamatosan csökkentette a vagyonállományt. A problémát az jelentette, hogy az alapszabályokat előzetes számítások nélkül készítették el, és figyelmen kívül

hagyták a magánbiztosítás elveit, illetve hogy alacsony volt a munkavállalói, de a tulajdonosi hozzájárulás is.

Az összes bevételnek 10%-át tették ki a tőkekamatok, a munkások járuléka pedig 34,8%-át, a bányabirtokosok és bérlők adományai 15,3%-át, egyéb bevételek 5,8%-át, átfutó bevételek pedig 34,1%-át. Az évi bevétel felülmúlta az éves kiadást, aminek százalékos arányát az alábbiakban láthatjuk (1896) (28):

2. táblázat

A bányatárspénztárak kiadásai 1896-ban

1	Nyugbér- és nevelési pótlék	42,4
2	Kórpénzek stb.	17,1
3	Egyházi és iskolai kiadások	0,6
4	Segélyek stb.	1,0
5	Kezelési költségek	1,3
6	Egyéb kiadások	5,6
7	Átfutó kiadások	32,0
	Összesen	100,0

A bányatárspénztárak vizsgálatában az 1900-as év indokoltsága azzal a jellegzetességgel is jár, hogy immár az 1893-ban bevezetett korona alapú valutában adta meg az adatokat. A társapénztárak száma 131 volt, a vagyonszaporulat az 1899. évihez képest 6,7%-nak felelt meg. Nöttek a tőkék kamatai, de a munkavállalók és a munkaadók hozzájárulásai is. Lényegesen csökkentek az átfutó bevételek.

A bányavállalatok támogatásában a kincstáriakra esett az összes adomány 42,8%-a, illetve a magánbirtokosokéra 57,2%.

3. táblázat

A kiadások százalékban kifejezve 1900-ban (29):

1	Nyugbér- és nevelési pótlék	43,8
2	Kórpénzek stb.	23,9
3	Egyházi és iskolai kiadások	0,8
4	Segélyek stb.	1,3
5	Kezelési költségek	1,8
6	Egyéb kiadások	8,2
7	Átfutó kiadások	20,9
	Összesen	100,0

A kiadásokban változások voltak abban, hogy 1896-hoz képest emelkedtek a kórpénzek, de a továbbiakban is vezette a kiadási oldalt a nyugellátás és a nevelési pótlék. Lényegesen csökkentek az átfutó kiadások.

Célszerű a további vizsgálatot az utolsó békeév (1913) eredményeire kiterjeszteni. A bánya- és kohómunkások baleseti, nyugdíj- és rokkantsági biztosítását az 1913. évben 27 kincstári és 102 magántárspénztár végezte és közvetítette a magyar szent korona or-

szágaiban. Az év során keletkezett vagyonszaporulat 7,9%-os növekedésnek felelt meg. Kedvezően befolyásolta a társpénztárak vagyoni helyzetét, hogy 1913-ban emelkedtek a munkabérek, illetve hogy a nagyobb társpénztárak esetében növekedett az állandó tagok létszáma. A vagyonszaporulat, illetve a pénztári felesleg csak a kereskedelmi mérlegben mutatkozott, az egész országra vonatkoztatva annak matematikai mérlege viszont több milliós hiányt mutatott, főleg ha az biztosítástechnikai alapon nyugodott volna.

A magántárspénztárak vagyónál azért mutatkozik aránylag nagyobb növekedés, mert a nyugbérteher még viszonylag kisebb volt, másrészt a munkáskeresetek a magánvállalkozások esetében magasabb szinten álltak. A bevételek százalékos alakulása a következőképpen alakult (30):

4. táblázat
A bányatárspénztárak bevételei 1913-ban

A tőkék kamatai	11,71
A munkások járulécai	35,28
A munkaadók járulécai	24,38
Az egyéb jövedelmek	5,20
Az átfutó bevételek	23,43
Összesen	100,00

Az elért kamatláb, a társpénztári tőkék jövedelmezősége 1913-ban nem változott, ez természetes jelenség volt, mert a pénzpiac nem változott. A társpénztárak vagyont fix kamatozású értékpapírokba fektették be.

A magánvállalkozások körében a munkaadók hozzájárulása növekedőben volt, de ez igen csekély ütemű növekedést jelentett. Ebben az évben 16 500 502,33 összbevétellel szemben 12 978 501,88 korona összkiadás esett, ugyanakkor a társpénztárak összvagyonára 1913 elején 44 313 274,41 korona volt.

5. táblázat
A kiadások szerkezeti megoszlása százalékos arányban (1913) (23)

1	Munkások nyugbére	25,13
2	Özvegy nők nyugbére	12,05
3	Árvák nevelési segélye	2,04
4	Betegsegélyezésre	24,39
5	Egyházi és iskolai kiadások	0,26
6	Egyéb segélyek	1,54
7	Kezelési költségek	1,56
8	Egyéb kiadások	5,27
9	Átfutó kiadások	27,77
	Összesen	100,0

1913 végén az összes bányatárspénztár taglétszáma 119 425 fő volt. Ebben az állandó tag 80 293 főt tett ki (30). Végül a kiválasztott 1916-os év gazdaságtörténeti szempontból is érdekes, ekkor a háború éreztette hatását a behívások miatt, amelyek a taglétszámot és a munkás-hozzájárulást, továbbá a munkaadók befizetését is kedvezőtlenül érin-

tették. Az 1916. évben 26 kincstári és 99 magántárspénztár működött, tehát különösebb változás nem fedezhető fel e tekintetben a korábbi pénztári számhoz képest, szinte az egész korszakban 120–130 között mozgott. Az összvagyon növekedési üteme lassult ugyan, az 5,66%-os nagyságnak felelt meg, és az év végén összesen 55 300 409,17 koronát tett ki (31).

A bevételekben legnagyobb százalékkal szerepelt a munkásság hozzájárulása, illetve a munkaadók járulékai. Ezek már szinte közelítették egymást, jelentős tételt jelentettek a tőkeamatok, csökkenőben voltak az átfutó és egyéb bevételek. Az elért kamatláb, a társpénztári tőkék jövedelmezősége emelkedett a háború első két évében, aminek valószínűleg az volt az oka, hogy a vagyon egy részét magasabb kamatozású értékpapírba fektették be (hadikölcsönkötvényekbe). A harmadik háborús évben növekedtek a munkások befizetései az első két évhez képest, de ennél gyorsabb volt a munkaadói járulék növekedése.

6. táblázat

A kincstári és magántárspénztárak vagyoni állapota 1916-ban (31)

	vagyoni állapot	
	az összes társpénztáraknál	
	az 1916. év elején	az 1916. év végén
	Korona	
Besztercebánya	6 842 119,38	7 094 769,82
Budapest	22 499 104,69	24 056 911,85
Nagybánya	1 987 057,18	2 039 126,00
Oravicza	3 310 751,60	3 914 597,32
Szepes-Igló	6 113 909,38	6 350 413,49
Zalatna	10 409 672,07	10 620 282,26
Zágráb	1 173 457,04	1 224 308,43
Összesen	52 338 071,34	55 300 409,17

7. táblázat

A kincstári és magántárspénztárak vagyonának gyarapodása 1916-ban

	a kincstári	a magán	az összes
társpénztáraknál az 1916-os évben			
k o r o n a			
Besztercebánya	+ 131 359,04	+ 211 291,40	+ 252 650,44
Budapest	+ 759 370,50	+ 798 436,66	+ 1 557 807,16
Nagybánya	+ 9 547,31	+ 42 521,51	+ 52 068,82
Oravicza	–	+ 603 845,72	+ 603 845,72
Szepes-Igló	+ 2 449,33	+ 234 054,78	+ 236 504,11
Zalatna	+ 156 486,99	+ 54 123,20	+ 210 610,19
Zágráb	+ 5 631,55	+ 43 219,84	+ 50 851,39
Összesen	+ 1 066 844,72	+ 1 897 493,11	+ 2 964 337,83

+ = vagyonszaporodás, – = vagyonapadás

1916-ban az összevételekből a legnagyobb kiadásokat jelentette a betegsegélyezés, ezt követte a munkások munkabére, amely mintegy negyede volt a bevételeknek, illetve az átfutó kiadások szinte ugyanakkora tételt jelentettek. Fontos és jelentős hányada volt a kiadásoknak az özvegyek nyugbéré, kisebb tételeket jelentettek az árvák nevelési segélye és az egyéb kiadások. Szinte elenyésző nagyságrendű volt az egyházi és iskolai, a segélyezési és kezelési költségek összege.

Az 1916. év végén a teljes taglétszám 113 075 fő, ebből ideiglenes tag összesen 39 319 fő volt.

A bányatárspénztárak vagyonának megállapításakor több tényezőt kell figyelembe venni. Igaz, hogy nagyrészt e vagyont értékpapírokban jegyezték, mégis évente az akkor érvényes valutában adták meg annak aktuális értékét. Míg Európa több országában állandó valutát használtak hosszú időn keresztül, addig Magyarországon, az Osztrák Birodalomban, az Osztrák–Magyar Monarchiában, majd a Magyar Királyságban új valutát vezettek be. Ez az egységes értékvizsgálatot nehezíti, ezért alkalmazni kell az adott valutaátváltási kulcsokat. Mindemellett befolyásolták a vagyontömeg alakulását a háború során kialakuló infláció, illetve az első világháborút követő területi veszteségek.

Ha a bányatárspénztárak vagyongyarapodását 1873–1941 között vesszük vizsgálat alá, ennek fontos változója lesz az aranystandard rendszerre történő átállás és a korona bevezetése. Az aranykorona és a papírkorona arányát 1914-ben lehet 1:1 arányban vizsgálni, azután már lényeges értékcsökkenésről beszélhetünk a papírpénz esetében. Ha tovább szeretnénk vizsgálni a társpénztárak vagyongyarapodását, illetve csökkenését, figyelembe kell venni a valuta értékének változását, illetve az új valuta aranykorona értékét (22).²

Változás a bányatárspénztárak életében, a társadalombiztosítás az első világháború után

A változást jelentő hatások közül az első rögtön az összgazdasági. Lényegesen megváltozott Magyarország gazdasági környezete, majd követte ezt egy jelentős vagyoni- és nemzeti jövedelemvesztés. Ez érintette szinte az összes gazdasági ágazatot, nem kímélte a bányaiipari lehetőségeket sem.

Bányaterületek, kapitányságok kerültek át a környező országokba, elsősorban területátadási szerződések és kötelezettségek miatt, amely veszteségért a békeszerződés szellemében a területet megkapó országoknak kártérítést kellett volna adni, ám szinte mind egyikük vonakodott ezt az előírást teljesíteni (24).³

² 1916-ban már 1:2, 1917-ben 1:3, 1921-ben 1:88, 1922-ben 1:136, 1923-ban 1:460, 1924-ben 1:6700 és 1925-ben 1:17000 arany- és papírkoronaarányt kell figyelembe venni. Ezután újabb valuta bevezetésére került sor. 1927. január 1-én a pengő váltotta fel a koronát, ekkor 1 aranykorona 1,16 pengőért, tehát a számításokhoz ezt az osztót kell használnunk.

³ A területátadást nevezi Szász területei engedménynek (cessio), amely tulajdonképpen a trianoni békeszerződés területátadási rendelkezéseinek felelt meg. Megfogalmazza a kártérítés módját (349–352. old.), illetve az állami javak átszállásával kapcsolatosan kifejti véleményét, miszerint a trianoni békeszerződés idevonatkozó rendelkezései hézagosak, illetve homályosak (358–364. old.).

8. táblázat (10)⁴

A bányatárpénztárak vagyonának alakulása 1873–1941 között (összesítő táblázat)

Év	A tárpénztári vagyon értéke	Számított vagyon
	Forintban	Koronában
1873	5 311 498	10 622 996
1883	7 759 944	15 519 888
1893	9 016 632	18 023 264
		Koronában
1900		*20 619 840
1903		24 393 227
1913		*44 313 274
	Papírkorona	Aranykoronában
1916	*55 300 409	*27 650 205
1917	58 658 000	*19 552 667
1918		
	Papírkorona	Aranykoronában
1921	42 371 000	*481 489
1922	73 083 000	537 375
1923	1 676 000 000	*3 643 478
1924	21 887 000 000	*3 266 716
1925	27 809 000 000	*1 635 824
	Pengő	Aranykoronában
1929	2 966 000	*2 556 897
1928	betegségbiztosítás és a bányanyugbér biztosítási üzletág (együtt)	
1935	5 023 000+10 235 000 = 15 270 000	*13 163 793
1939	6 911 000+13 772 000 = 20 683 000	*17 830 172
1941	9 222 000+20 036 000 = 29 258 000	*25 222 414

* kerekített adatok

Fellner Frigyes a magyar szent korona országában a nemzeti vagyonban a bánya- és kohóművek arányát 4,45%-ra becsülte, míg az osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságok területén 6,14%-ra. Magyarország a trianoni döntés értelmében jelentős, mintegy 67%-os vagyonvesztést szenvedett el (25).

Az osztrák–magyar közös vámterület tulajdonképpen a belső piac szerepét látta el az osztrák és cseh ipar számára (gyors városi fejlődés és városi lakosság felduzzadása). A bomlás után Ausztria és Csehország Magyarországnak vámkülfölddé változott. Ez egyben azt jelentette, hogy a magyar kivitel a világpiacon árszabó szerepévé vált.

Jelentősen megváltozott a mezőgazdaság belső piaca, szerkezete és exportlehetősége. Iparosodottabb terület volt az új, de az alapvető ipari nyersanyagok lelőhelyei kívül es-

⁴ A táblázatban lévő adatok csekély eltérést mutatnak Halkovics László a tárpénztárakra feltüntetett adataitól. 1897-ig korabeli forintot használtak, 1898-tól az adatokat már koronában adták meg. Mivel a források 1921 után nem tüntetik fel a vagyonállomány esetében az aranykorona értéket, így papírkoronában számoltunk, és ezt számítottuk át aranykoronába, ahogy ezt 1927 után a pengő esetében is tettük.

tek az új országhatárokon. A mezőgazdaságnak tehát nemcsak az ország élelmiszerszükségletét kellett fedeznie, hanem az ipari termelés fenntartásához és fejlesztéséhez szükséges nyersanyagok, félkész áruk, gépek és más iparcikkek importját is.

A kettős monarchia felbomlásának egyik fontos következménye volt, hogy megszűnt az Osztrák–Magyar Monarchia vámközössége, helyébe önálló államok önellátó vámpolitikája lépett. Lehetőséget adtak, mintegy átmeneti jelleggel rendelkeztek a békeszerződések – így a trianoni békeszerződés 205-ös cikke –, hogy a Csehszlovák állam, Ausztria és Magyarország öt éven belül döntsene, meg akarják-e tartani vámközösségüket és a fizetési eszközök közösségét, illetve a szorosabb gazdasági együttműködés egyéb formáit. Ez elutasításba ütközött Prágában és Budapesten is, az új államok egy csoportja pedig félt egy lehetséges Duna-völgyi gazdasági integrációtól, amelyben esetleg Bécs vagy Budapest játssza a vezető szerepet (5, 12).

A háború után megrekedtek azok a termelési és értékesítési kapcsolatok, amelyek évszázadok alatt jöttek létre. Az új országhatár nehezen állt át a fellépő hiányok és nehézségek leküzdésére (korábban egy nagyobb gazdasági egység része volt). A számszerű változások mellett a minőségiek is szembetűnők voltak: itt feküdt a gyenge minőségű földek 2/3-ad része (futóhomok és savanyú talaj), ez automatikusan megnövelte a termelés önköltségét. Gyökeresen más volt a vízgazdálkodás lehetősége is. Az új határvonalak a vízmentesítési rendszert bomlasztották szét. Aaptendencia, hogy a szántóterületek megnövekedtek, a 45,5-ről 60,3%-ra. Az erdőterület 25,8-ről 11,4%-ra csökkent, ugyanaz a tendencia jellemezte a rét- és legelőterületeket, az előbbi 9,3-ről 7,2%-ra csökkent, illetve a legelő 11,7-ről 11,1%-ra.

Ha a történelmi ország területének arányaihoz viszonyítunk, akkor azok megváltoztak. Egy korábban kialakult gazdasági egység zsugorodását regisztrálhatjuk, különösen nagymértékben igaz ez a mezőgazdasági művelési ágak közül az erdőterületekre, amely tény 1920. június 4-e után a dualizmus idején eredményesen működő fa-feldolgozóipar további fejlődését tette lehetetlenné. Mindössze 14,5%-a volt a korábbi gazdasági egységnek. Emellett a virágzó régi fakivitel tette tönkre, valamint az újjáépítés feladatait nehezítette meg. A legmagasabb aránya a megmaradt szőlőterületnek volt 68,9%, azonban ez korántsem olyan vigasztaló. A megmaradó szőlőterület mintegy 2/3-a kevésbé exportképes homoki bort termelt (3).

A szállításnak mindig fontos és rendkívüli feladata van a termékek szállításában és elosztásában. Amíg a vasútvonalak hosszának 57,8%-át veszítette el Magyarország, addig a mozdonyoknak 68,7, a személykocsiknak 73,8, a poggyáskocsiknak 78,8, a teherkocsiknak 83%-át. Pedig a népsűrűség nőtt az új Magyarországon. Ugyanakkor a forgalmi csomópontokat általában az új ország határain kívülre helyezték, ami újabb csapást jelentett a közlekedésre. Súlyos volt a szénhiány, a készletek kimerülése. A postahálózat terén Magyarország 42,5%-ot tarthatott meg, a távírdákból pedig 42,1%-ot (3).

A tőkés hitelszervezet a dualizmus idején a századfordulóra már megfelelt egy tőkés gazdaság követelményeinek. Közép-Európában a világon egyedülálló szerepe volt a gazdaság finanszírozásában, különösen az ipari vállalkozások támogatásában. A trianoni Magyarországon az összes hitelintézet 38,7%-a maradhatott, a bankokat és takarékpénztárakat tekintve pedig 37,7%. A trianoni Magyarországon a pénzintézetek aránylag nagyobb tőkeerővel rendelkeztek, mint az elcsatolt területeken működők. Az 1915-ös mérlegkételemek közül a teher oldalon a takarékbetétek 63,3%-a, a záloglevelek 89,9%-a, a

vagyon oldalon pedig a váltótárca 58,7%-a, a jelzálogkölcsonők 80%-a és az értékpapírtárca 75,3%-a esett az új ország területére (26).

A megmaradó magyar terület az élelmezésipar valamennyi területén elől járt. A munkások létszámának szempontjából legnagyobb volt a cukorgyártás, aztán a dohánygyártás, mindkettő 10 000 főt meghaladó létszámmal. A malomiparban 7 122 munkást írtak össze 1917-ben, ekkor a liszttermelés a nagy kereskedelmi malmokból áttevődött a kisebb vāmörló malmokba. Összességében az ipari termelés 55,6%-a, a bankvagyon 77,6%-a maradt az új ország területén (3).

Magyarországon a kereskedelemmel foglalkozók aránya 1890-ben a kereső népességnek 2,7%-a volt. 1900-ban 2,8%, 1910-ben pedig 3,6%-a. A magyar kereskedelem központja Budapest volt, a megmaradó ország belső területén a kereskedők aránya 4,6%-os, az elszakított vidékeken 3,1%-os. A gazdasági egységnek a megbontása már maga után vonzotta az áruk kicserélési rendjének az átalakulását. A kivitelnek elsőrendű forrása volt a mezőgazdaság (3).

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása gyökeresen megváltoztatta a térség hatalmi-politikai viszonyait és a gazdasági fejlődés körülményeit. A háború után Magyarország egyszerűen elvesztette exportlehetőségeit. A háború után növekedtek a sűrűlődsi felületek Európában. A vámhatárok hossza 6–7 ezer kilométerre megnyúlt, a korábbi 13 pénzrendszer helyett 27 önálló pénzrendszer lépett, egyedül az Osztrák–Magyar Monarchia helyén 7 önálló vámterület keletkezett. A kelet-közép-európai országok ugyanakkor 1919 és 1924 között az elzárkózás sajátos eszközeit alkalmazták. A háborús rendszabályokból fennmaradt legkézenfekvőbb lehetőséget a behozatali és kiviteli tilalmak széles körű alkalmazása kínálta. Magyarországon a háború végére a pénzromlás 60%-ot tett ki. Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai közül egyedül Csehszlovákia tudta elkerülni a súlyos és elhúzódó inflációt. A térség leghosszabban elhúzódó pénzügyi válsága Lengyelországban játszódtott le (2).

Jelentős változást eredményeztek a békeszerződések területi rendelkezései a bányáipar számára, ami természetesen befolyásolta a társ pénztárak lehetőségeit is, az hogy az 1910. évben 100 főnél többet foglalkoztató bányáipari vállalkozások száma 133 volt az akkori ország területén (nagyjából ehhez idomult a társ pénztárak száma), ez a szám az új trianoni Magyarország területén csupán 41 maradt. A magyar bányáipar termelési értéke 1910-ben 200 millió korona volt, ennek értéke csupán 41,1% volt a trianoni békeszerződés után. Ebből 84,25 millió termelési érték került Romániához, Csehszlovákiához mintegy 34,27 millió és 1,2 millió a délszláv állam fennhatósága alá (3).

Az első világháború után a bányatárs pénztárak fejlődését a korabeli statisztikák segítségével be lehet mutatni. A Magyar Statisztikai Évkönyv gyakran összefoglaló évek keretében mutatja be a társ pénztárakat, az egyes kiadások gyakran néhány évvel később jelentek meg. Módszertanilag a közgazdasági élet bányászati- és kohászat alfejezetében tárgyalták 1925-ig, azonban 1926-ban és 1927-ben bekerült a szociális viszonyok közé. Ennek összefoglaló tétele között a bányászati, ipari és közlekedési alkalmazottak munkásbiztosítási és betegsegélyezési pénztárai (biztosító intézetei) között szerepel. A lényeges változás az 1928. évben következett be, amikor ettől fogva egységesen a szociális viszonyokon belül a társadalombiztosítás alfejezetben tárgyalták a bányatárs pénztárak működését.

Az első világháború teljes pénzügyi és katonai kimerülést jelentett, s Magyarországon katasztrofálissá vált a szénellátás, ami a gazdasági élet szinte minden területére kihatott. Mindemellett jelentős volt a munkaerőhiány, amelynek következtében a férfi munkaerő helyett gyakran alkalmaztak női, illetve gyermekmunkaerőt. A bányászattal és kohászattal foglalkozó munkások száma 78 115 volt 1911–1915 között. Az 1916. évi csökkenés után 1917-ben 75 422 főre nőtt, de nem érte el a korábbi számot. Utóbbiból 2 469 fő dolgozott a Horvátországi szén- és sóbányákban (14).

A bányatárspénztárak tevékenységéről 1916-ból és 1917-ből is vannak adataink, számszerűen kissé növekedett a vagyonállomány, de ha figyelembe vesszük a korona értékének csökkenését, inkább stagnálás állapítható meg. A társpénztárak száma és taglétszáma hasonló volt a korábbi évekéhez. A bevételek nem jelentős mértékben, de meghaladták a kiadásokat (14).

A fenti statisztikai évkönyvet követő számban már a társpénztárakat érintő fontos változásokról olvashatunk, ami összefügg a terület- és vagyonvesztéssel, a termelési érték kiesésével. Először szembetűnő, hogy a korábbi átlag 120–130 társpénztár helyett az új ország területén csak 28–29 társpénztár működött, s a taglétszám is ennek megfelelően visszaesett 54 117-re 1921-ben, amely örvendetes növekedésnek indult a következő évben, 63 369 főre nőtt. A vagyonállomány az 1921. év végére 42 371 000 koronát tett ki, s ugyan a következő év növekedést mutat (73 083 000), de a korona jelentős értékvesztése és inflációja arra enged következtetni, hogy a vagyonvesztés ezen a területen is bekövetkezett. A bevételek 1921-ben nagyjából egyforma arányban a munkavállalók befizetéseiből, illetve a munkaadók hozzájárulásából származtak, amelyek 1922-ben már a munkavállalók befizetéseire felé billentek el. A kiadások legnagyobb tételeit jelentették a kórpénzek, a gyógykezelési és temetkezési kiadások mindkét vizsgált esztendőben. Jelentős volt továbbá az átfutó-, valamint az egyéb terhek nagyságrendje, s végül ezeket követte a munkások, özvegyek és árvák nyugbjára és kielégítése (15).

1923–1925 között a társpénztárak száma 26-ról 21-re, majd 22-re változott, a tagok létszáma drasztikusan visszaesett, 74 695-ről 32 203-ra. Az 1922. évi vagyonállománynak képest tapasztalunk némi eltérést, ennek oka a bányatárspénztáraknak beteg- és nyugbérosztályokra való szétválasztása. Ugyanakkor a budapesti bányakapitánysághoz tartozó néhány bányavállalat pénztára az 1923. és 1924. évi nyitó mérlegben vagyonát felértékelte, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. a bánya betegsegélyező-pénztáránál az 1922. évben felmerült 6 millió korona hiányt pótolta. A bevétel, kiadás jelentős számszerű növekedést mutat, az év végi vagyonállomány 1924-ben 21 887 millió, 1925-ben 27 809 millió koronát tett ki (16).

1924–1926 között a statisztikák együtt kezelték a betegsegélyező és nyugbérosztály adatait, ugyanakkor 1924-ben a budapesti bányakapitánysághoz tartozó néhány vállalat társpénztára az év végén vagyonát jelentős mértékben felértékelte. A társpénztárak száma 24-re nőtt 1926-ban viszont tovább csökkent a bányatárspénztári tagok száma. 1926-ban ez a létszám 33 543 főt tett ki.

A bevételeknél további tendencia volt a munkások járulékainak dominanciája, ennek mintegy felét tették ki immár a bányabérlők és birtokosok adományai. A kiadásokban első helyen álltak továbbra is a kórpénzek, a gyógykezelési és temetkezési kiadások, ezeket követte a munkások, özvegyek és árvák nyugbjára.

9. táblázat

A bányatárspénztárak bevételei, kiadásai és vagyonállománya 1924–1926 (17)

Év	Társpénztárak száma	Taglétszám	Vagyon az év elején	Bevétel	Kiadás	Vagyon az év végén
			Millió koronában			
1924	21	55 396	1 393	73 053	52 559	21 887
1925	22	32 203	21 701	105 563	99 455	27 809
1926	24	33 543	28 896	101 962	99 097	31 761

A bányászati, ipari, kereskedelmi és közlekedési alkalmazottak munkásbiztosító és betegsegélyező pénztárai 103 pénztárral működtek, ebből 22 volt a bányatárspénztárak száma. Az átlagos taglétszám 47 677 főt tett ki. Mindemellett kerületi pénztárak működtek, a Magyar Államvasutak Pénztára, egyéb közlekedési biztosító intézeteké, vállalati, dohánygyári, magánegyesületi és a bányatárspénztáraké.

1926-ban a bányatárspénztárak vagyonmérlegének eredménye pozitív volt, 768 millió korona, a társpénztári vagyon a többi biztosító és segélyező pénztárhoz hasonlóan készpénzből, a pénzintézeteknél fennálló, valamint hátralékos követelésekből, ingatlanokból, leltárakból és egyéb vagyonból állt. 1926-ban a bányatárspénztárak 347 főt (ebből 57 orvost) alkalmaztak, és 86 egészségügyi intézményt tartottak fenn (17).

1928-tól tehát változás következett be a bányatárspénztárak statisztikai kezelésében, ez természetesen a magyar társadalombiztosítási rendszer kialakulásával és központosításával függött össze. A kérdést továbbra is a szociálpolitikán belül, de immár egyértelműen a társadalombiztosítás keretében tárgyalták. Ennek megfelelően a felállított Országos Társadalombiztosító Intézet keretében működtek a kerületi és vállalati, valamint a debreceni kereskedelmi betegsegélyező pénztárak, valamint az önálló közlekedési biztosító intézetek, a dohányjövedék és Postatakarék Pénztár betegsegélyező szervei, a magánalkalmazottak intézete és a bányatakarékpénztárak.

Az 1929-es statisztika még nem választotta ketté a betegség- és a nyugdírbiztosító üzletágat. A társadalombiztosítási tagpénztárak száma 1930-ban 78 volt, ebből 21 bányatárspénztár. Az Országos Társadalombiztosítási Intézet keretében összesen 44 pénztár, önálló biztosító pénztár 13 működött (18). 1929-ben kezdte működését az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) bányanyugdír-biztosító ágazata. A biztosítottak átlagos száma 93 993 fő volt, a nyugdírben részesülők pedig 10 247 (13).

Különösen érdekes a világgazdasági válság idején vizsgálni a társpénztárak működését, bár a válság általános és speciális hatása csak a következő években jelentkezett leginkább. A biztosító ágazatokat is jelentősen érintette, de különösen a munkanélküli ellátás számára jelentett óriási kihívásokat Európa-szerte. A teljes taglétszám 1929-ben 48 757 főt tett ki, érdekes, hogy a bányatárspénztárak vagyonmérlege pozitív volt, 177 000 pengő, míg az Országos Társadalombiztosító Intézet 13 489 000 pengő hiánnyal zárt. Összességében az önálló biztosítóintézetek és a bányatárspénztárak mutattak pozitív mérleget, de az OTI negatív mérlege összességében az egész társadalombiztosító szervezeti rendszer negatív szaldóját is jelentette. Részletes adatok az OTI vagyonállományáról nem álltak rendelkezésre. A bányatárspénztárak vagyona 2 966 000, az éves teher 2 789 000 pengőt tett ki. A kiadások legnagyobb tételeit jelentették a táppénzek, a gyógyászati és a kórhá-

zi ellátás, valamint az orvosi költségek. A jövedelmek döntő részét a tagsági díjbefizetések tették ki, csekély részét az egyéb jövedelmek és a kamatok (13).

1930-ban a társpénztárak 443 egészségügyi alkalmazottat foglalkoztattak és 97 egészségügyi intézményt tartottak fenn (13). 1936-ban a társpénztárak száma 18 volt, viszont a biztosított taglétszám meghaladta az 1929. évit, 54 153 fő volt (19).

1930-tól már külön lehet vizsgálni az 1935. évi hivatalos statisztikai adatok alapján a betegségbiztosítási és a bányanyugbér biztosítási ágazat eredményeit. A balesetbiztosítás egésze immár pozitív vagyónmérleget mutatott, abban a bányatakarék-pénztárak vagyona 5 023 000, a teher pedig 4 692 000 pengőt tett ki. A vagyónmérleg tehát 330 000 pengő aktívumot mutatott. A táppénzek és kórházi költségek szinte megegyeztek, a gyógyászati ellátás, orvosi költségek álltak ezután legnagyobb kiadásként. Amíg az egész betegségbiztosítási ág 1 937 000 pengő nyereséggel zárt az 1935. évben, addig az a baleseti biztosítási általános betegségbiztosítási és bányanyugbér biztosítási üzletág, az öregségi és rokkantsági, özvegyi és árvasági biztosítási üzletág is negatív vagyónmérleget mutatott. Ebből a balesetbiztosítás bányanyugbér üzletágát nézve 1 298 000 pengő hiánnyal számolt, míg a bányanyugbér biztosítási üzletág 9 000 pengővel. Összességében a biztosítási ágazatok 7 981 000 pengős hiányt mutattak.

A bányatárspénztárak egészségügyi alkalmazottainak létszáma 417 fő volt, és 96 egészségügyi intézményt tartottak fenn (19).

A trianoni, visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai terület figyelembevételével 1940-ben a bányatárspénztárak száma még nem mutatott változást, 18 volt, viszont a taglétszám már lényeges növekedést mutat, összesen 78 528 fő (20).

A trianoni területen működő betegbiztosítási ágazat egésze és minden szervezete, pénztára 1939-ben pozitív mérleggel zárt, ebben a bányatárspénztárak 770 000 pengő többlettel. A biztosító ágazatok pénzügyi eredményeiben a bányabaleset üzletág 1 793 000 pengő hiánnyal zárt, viszont a bányanyugbér biztosítás 10 000 pengő aktívummal. Az általános balesetbiztosítás jelentős negatív szaldója miatt az egész biztosítási ágazat is 4 332 000 pengő hiánnyal zárt. Ezeknek részleteit viszont adatok hiányában tovább nem elemezhetjük.

A bányatárspénztárak immár a trianoni, felvidéki és kárpátaljai területeken 563 alkalmazottat foglalkoztattak, illetve 82 egészségügyi intézményt tartottak fenn (20).

A területi változások hatására, a keleti részekkel bővült országhatárok között jelentősen nőtt az Országos Társadalombiztosító Intézet pénztárainak száma, a bányatárspénztáraké nem változott, továbbra is 18 maradt. A taglétszám 89 421 tagot jelentett (21).

A társadalombiztosítás pénzügyi eredményeit vizsgálva feltűnő a betegségbiztosító és a baleseti és nyugdírbiztosítási ágazatokban, hogy 1941-ben 737 000 pengő aktívummal zártak a bányatárspénztárak a betegségbiztosítási üzletágban, úgy, mint két évvel azelőtt. Az Országos Társadalombiztosító Intézet tevékenysége immár kiterjedt az általános feladatok mellett a háztartási és a mezőgazdasági üzletágra. Jelentősen nőtt a vagyónállomány, de ezzel együtt növekedtek a kiadások is. Mindenesetre fontos, hogy az egész üzletág pozitív mérleggel zárt, hiszen a korábbi években gyakori volt a negatív szaldó.

A bányabaleseti biztosításban az üzletág negatív eredményeket ért el, viszont a bányanyugbér biztosítás 395 000 pengő többlettel zárta az évet, úgy, hogy az egész biztosítási üzletág veszteséges volt.

10. táblázat
Biztosító szervek vagyonmérlege 1941-ben
(betegségbiztosítási ágazat)

	Országos Társadalombiztosító Intézet	Önálló Biztosító Intézetek	Bányatárspénztárak
ezer korona			
Vagyon	117 586	34 303	9 222
Teher	114 067	29 586	8 485
Vagyonmérleg	+ 3 519	+ 4 717	+ 373

11. táblázat
Biztosító szervek vagyonmérlege 1941-ben
(baleseti, bányanyugbér, öregségi, rokkantsági, árvasági biztosítási ágazat)

	Baleseti (bánya) üzemtág	Bányanyugbér	Öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági
ezer korona			
Vagyon	3 676	20 036	529 848
Teher	6 045	19 641	529 848
Vagyonmérleg	- 2 369	+ 395	-

12. táblázat
A bányatárspénztárak vagyona 1930–1945 között (10)

Év	Szám	Tagok száma	Vagyon az év végén
1930	21	48 757	*11 060
1931	21	46 360	14 087
1932	19	46 634	14 578
1933	19	45 780	15 201
1934	18	48 288	15 563
1935	18	49 649	16 278
1936	18	54 153	19 394
1937	18	59 321	20 584
1938	17	63 514	21 478
1939	16	71 588	23 844
1940	18	78 528	27 173
1941	18	83 180	32 934
1942	18	89 421	46 252
1943	24	102 236	-
1944	**	-	-
1945	-	-	-

* 1930-tól a vagyon értéke a következő részekből állt: 1. bányatárspénztárak, 2. a baleseti biztosítási ág bányaiüzletág, 3. a bányanyugbér-biztosítási ág.

** Nincsen adat

A bányatárspénztárak betegségi biztosítás jövedelmi állapotát döntően befolyásolták a korábbi évekhez hasonlóan a befizetett tagdíjak, költségeiben pedig kiemelkedő helyet foglaltak el a továbbiakban is a táppénzek és a kórházi, gyógyfürdő-ellátási és orvosi tettek ki költségek. A vagyonállomány legnagyobb részét a készpénz és az ingatlantulajdon, és a pénzügyi intézményeknél fennálló követelések tették ki.

A bányanyugbér biztosítási üzletág jövedelme még inkább tagdíjbefizetésekből származott, vagyonállományában dominált az ingatlantulajdon és az egyéb vagyon (államkincstári tartozás). A teher tételek döntő részét képezte a kötelező tartalékalap és egyéb tartalékok, amely a teher tételek közel 95%-át jelentette.

1942-ben továbbra is 645 egészségügyi alkalmazottat foglalkoztattak, illetve 75 egészségügyi intézményt tartottak fenn (21).

A két biztosítási ágazat vagyonát vizsgálva, a kiadások, forgalom és vagyonmérleg tükrében megállapítható, hogy a bányanyugbér-biztosítás kétszer olyan nagy pénzügyi alappal dolgozhatott, mint a bányabetegbiztosítás, és a két ágazat 1935–1941 között megduplázta vagyonát. Ezzel párhuzamosan természetesen a terhek is nagyobbak lettek, a kórházi és betegkezelésre fordított összegek, illetve a bányászok nyugdíjainak kifizetése. Az egész korszakban tendencia – igaz, ez Magyarországra is – a nyugellátás dinamikus fejlődése, ezt tükrözte a bányanyugdíj-biztosítás rendszerének fejlődése is. A bővülésben nyilván szerepet játszott a befizetések növekedése, amit a visszacsatolt területek munkavállalói indukálhattak.

A háborús években a statisztikai évkönyvi adatközlés terjedelme csökkent, így szűkült a bányaiparra vonatkozó rész is, ennek egyik oka, hogy bizonyos adatokat titkosítottak. A háború után megjelent összefoglaló statisztikai kötetben (1943–1946 adatai) a tartalom ismét kibővült (10). Mivel a bányatárspénztárak vagyonára további statisztikai forrásokkal 1944, 1945 évre nem rendelkezünk, további elemzésre nem vállalkozhatunk.

Összegzés

A társadalombiztosítási területek Magyarországon kötelező formában kerültek bevezetésre, a balesetbiztosítás 1907-ben, a betegbiztosítás 1891-ben, a nyugdíjbiztosítás 1928-ban, a családi pótlék 1938-ban. A két világháború között a munkanélküli biztosítás nem alakult ki. Az aktív keresők arányában, a balesetbiztosításban résztvevők aránya Magyarországon 1930-ban már 39% volt, 1940-ben pedig 35%. Az egészségbiztosításban a táppénzre jogosultak az aktív keresők arányában, 1930-ban és 1940-ben is 27%-ot képviseltek. Az öregségi nyugdíj-biztosításban a legdinamikusabb a növekedés, 1930-as 16%-ról 1940-re 30%-ra nőtt a biztosítottak aránya. Ebben a folyamatban a bányai munkások társaságai önállóan, majd később az OTI-val együttműködve gondoskodtak a balesetet szenvedett pénztártagokról, betegségük esetén az ápolásukról, orvosi ellátásukról. Mindemellát nyugbért fizettek, s később külön is vált a betegbiztosítási és nyugbértbiztosítási üzletág. Ebben a folyamatban a fenti eredményeket erősítették egy sajátos, de rendkívül veszélyes munkaterületen, így hozzájárultak jelentős mértékben a magyar társadalombiztosítás fejlődéséhez (29).⁵

⁵ A 7., 10, 11, 12. táblázatok.

A társadalombiztosítás, a bányatárspénztárak tevékenységét az első világháború után befolyásolták elsőként a területi változások, a társadalombiztosítás átszervezése, a bal-eseti és nyugdíjügyek szétválasztása. Mindemellett alakította az infláció, a korona értékének jelentős csökkenése, majd az új valuta, a pengő bevezetése. A gazdasági válság, a munkanélküliség, az erre irányuló állami szociálpolitika is módosíthatta tevékenységét. A taglétszám a húszas években hullámzott, azután viszont egyenletes növekedést mutatott. A vagyonmérleg a többi társadalombiztosító szervezetéhez viszonyítva pozitív és megnyugtató volt, a vagyon állaga növekedést mutatott, de a vagyonmérleg alakulásában is voltak stagnáló évek. A korszakban a jövedelmi állapotot döntően a munkavállalók befizetései és a kamatok határozták meg.

A bányatárspénztárak az egészségügyi biztosításban fontos szerepet vállaltak, az alkalmazottak foglalkoztatásával és az intézmények fenntartásával, a betegek költségeinek finanszírozásával. Mindemellett vállalták a nyugbérellátás megszervezését, az özvegyek és árvák támogatását. A bányatárspénztárak jogai és kötelezettségei a nyugdíjbiztosítási területen 1926. december 31-e után más szervezetekre, végül az Országos Társadalombiztosítási Intézetre szálltak át.

Két kivétel volt, a Diósgyőri Állami Vas- és Acélgyár és a Komlói Állami Kőszénbánya, melyek saját alapszabály szerint működtek 1948. december 31-ig, ezt követően a nyugdíjfeladatát is az Országos Társadalombiztosítási Intézetre ruházták át.

Ha rápillantunk 1945 után Nyugat-Európára, itt a társadalombiztosítás alaptípusai történeti és finanszírozási alapon különíthetők el: 1. Támogatott önkéntes biztosítás. Eredetileg (történetileg) a latin és skandináv országok és Svájc. A betegségbiztosítás területén a mai Svájc, a dán, finn, svéd munkanélküliség-biztosítás. 2. Kötelező biztosítás: Eredetileg Németország, Ausztria, Luxemburg. Később az európai országok többsége, így Belgium, Franciaország, Írország, Olaszország is. 3. A minden állampolgárra kiterjedő népbiztosítás: a skandináv országok, később Nagy-Britannia és Hollandia, sőt részben Svájc (8). A gazdasági növekedés kedvező volt a jóléti juttatások fejlesztésére. Erős állami beavatkozás kényszerítő tényezővé vált a szociális, jóléti szolgáltatások rendszerének kiépítésére.

Kelet-Európában a szolidaritásra alapozták a szociális politikát. Alapelv lett az egy-egyes szolgáltatások rendszere. Ez egyben teljes foglalkoztatottságot, családtámogató intézkedéseket, anyasági, gyermekgondozási segélyeket jelentett (1).

A betegségbiztosítás feladata a nyugdíjbiztosítás 1927. évi központosítása után továbbra is a bányatárspénztárakra hárult. A jobb ellátás miatt 1948-ban a társpénztárak a Bányatárspénztárak Szövetségébe tömörültek, ezeket országos hatókörrel 1949-ben tömörítették Országos Bányatárspénztár néven.

Végül az egészségbiztosítási feladatokat 1950. október elsejétől a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ vette át, úgy, mint a nyugdíjbiztosítás feladatait is. Az országos központosító törekvések hatására az önálló munkásbiztosítási funkció megszűnt, ezzel a társadalombiztosítás rendszere egy egészen más fejlődési pályára állt át (9).

Magyarországon a munkanélküli járadékot kötelező formában 1957-ben vezették be, az aktív keresők arányában a 60–70-es években sikerült megközelíteni a nyugat-európai országok biztosítási lefedettségét (29).

Irodalomjegyzék

1. Ambrosius, Gerold-Hubbart, William H.: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im 20. Jahrhundert. C. H. Beck Verlag, München. 1986.
2. Berend T. Iván-Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.
3. Buday Ladislaus von: Ungarn nach dem Friedensschluss. De Gruyter Verlag Berlin, Berlin und Leipzig, 1922.
4. Cameron, Rondo: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Mecenás Könyvkiadó, Budapest, 1994.
5. Corpus Juris Hungarici (Magyar Törvénytár). Budapest, 1922. 1921. évi törvény-cikkek. Jegyzetekkel ellátta: Dr. Térffy Gyula. XXXIII. Törvénycikk. A Trianonban kötött békeszerződés. (Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1921. évi július hó 31. napján kiadott 14. számában.)
6. Fekete Sándor: Szociálpolitika. Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet, Pécs, 2000.
7. Fischer Wolfram, Jan A. van Houtte, Hermann Kellenbenz, Ilja Mieck, Friedrich Vittinghoff. (Hrsg.): Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 5: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. Klett-Cotta Verlag, Stuttgart, 1985.
8. Fischer Wolfram, Jan A. van Houtte, Hermann Kellenbenz, Ilja Mieck, Friedrich Vittinghoff. (Hrsg.): Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 6: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Klett-Cotta Verlag, Stuttgart, 1987.
9. Gönczy Ilona (1995): A bányatárspénztár kialakulása és fejlődése. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 128. évf. 4–5. szám. 153–157.
10. Halkovics László: A magyar bányászat történeti statisztikai adatai. Történeti statisztikai tanulmányok 8. Budapest. 2003.
11. Hilscher Rezső: Bevezetés a szociálpolitikába. Szövétnek Kiadás, Budapest, 1928.
12. Kerekes Lajos: Ausztria hatvan éve 1918–1978. (Karl Rennertől Bruno Kreiskyig) Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
13. Közgazdasági enciklopédia I–IV. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1929. A szerkesztőbizottság elnöke: Szerényi József.
14. Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam. XXIV, XXV, XXVI (1916, 1917, 1918). A Magyar Királyi Kereskedelmi Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. Dr. Szabóky Alajos a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója. 75–78.
15. Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam. XXVII, XXVIII, XXIX, XXX (1919, 1920, 1921, 1922). A Magyar Királyi Kereskedelmi Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1925. 77.
16. Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam. XXXI, XXXI, XXXIII (1923, 1924, 1925). A Magyar Királyi Kereskedelmi Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja

- a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1927. Dr. Kovács Alajos helyettes államtitkár a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal igazgatója. 104.
17. Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam. XXIV (1926). A Magyar Királyi Kereskedelmi Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1928. 90.
 18. Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam. XXXVIII (1930). A Magyar Királyi Kereskedelmi Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1931. 35.
 19. Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam. XLIV (1936). A Magyar Királyi Kereskedelmi Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937. 47.
 20. Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam. XLIII (1940). A Magyar Királyi Kereskedelmi Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1942. 51–59.
 21. Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam. L (1942). A Magyar Királyi Kereskedelmi Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1944. 66–72.
 22. Rádóczy Gyula: A legújabb kori magyar pénzek (1892–1981). Corvina Kiadó. Budapest, 1984.
 23. Szalai László (2005): A bányaegészségügy kezdetei. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 138. évfolyam. 5. szám. 16–19.
 24. Szász István: Az államok közötti utódlás elmélete. Nemzetközi Jogi Tanulmány. Szerzői Kiadás. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1928.
 25. Szávai Ferenc: Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. Az államutódlás vitás kérdései. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2004.
 26. Tomka Béla: A magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947. Aula Kiadó, Budapest, 2000.
 27. Tomka Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Századvég Kiadó, Budapest, 2003.
 28. Wahlner Aladár (1896): Magyarország bányá- és kohóipara 1896. Bányászati- és Kohászati Lapok 1896. 332–338.
 29. Wahlner Aladár (1901): Magyarország bányá- és kohóipara 1900. évben. Bányászati- és Kohászati Lapok XXXIV. évfolyam 17. szám. Budapest. Szerkeszti a Szerkesztőbizottság közreműködésével Litschauer Lajos. 415–417.
 30. Wahlner Aladár (1915): Magyarország bányá- és kohóipara 1913. évben. Bányászati- és Kohászati Lapok XLVIII. évfolyam I. kötet 12. szám. Budapest. Felelős szerkesztő: Litschauer Lajos. 735–743.
 31. Wahlner Aladár (1920): Magyarország bányá- és kohóipara 1916. évben. Bányászati- és Kohászati Lapok LIII. évfolyam I. kötet Különszám. Budapest. Felelős szerkesztő: Litschauer Lajos. 480–481.
 32. Walter, Rolf: Wirtschaftsgeschichte. Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1995.

A bányatárspénztárak működésének bányajogi alapjai és felügyelete Magyarországon

Izsó István–Izsó Luca

A bányászat veszélyes munkakörülményei, a bányamunkásoknak az ásványi nyersanyagok ritka előfordulásából fakadó területi elkülönültsége és ebből következő fokozott egymásra utaltsága, továbbá mély vallásos meggyőződése és hiedelemvilága már nagyon korán kiváltották az összetartás és szolidaritás iránti igényt, melynek hatására a betegség vagy a baleset miatt munkaképtelenné vált, illetve az elaggott bányászok, valamint özvegyeik és árváik önszegélyezésére szolgáló bányatársládák (illetve későbbi elnevezésük szerint a bányatárspénztárak) intézménye fokozatosan a legtöbb magyarországi bányavidéken kialakult. Ha röviden definiálni kívánjuk a bányatárspénztárak tartalmát, feladatát, jelentését, akkor célszerű a Pallas Nagylexikonhoz (37) fordulnunk, amely a következőképpen határozta meg e fogalmat:

„Egy közös pénztár, melybe a teljes munkaerőben levő munkások keresményük egy részét beszedik, és melyből azután baleset bekövetkezésekor, vagy ha a munkás megbetegszik, előregszik, vagy munkára képtelen lesz, megfelelő módon segítséget kap. A társ-pénztárak kezelésébe befolyást gyakorolnak a munkások is, kiknek választmánya a tisztekkel együtt ellenőrzi a kezelést, melynek főellenőre a bányahatóság. Ez hagyja jóvá a társ-pénztári szabályokat, ítélt a panaszos ügyekben, és hozzá terjesztendők az évi számadások.”

A bányász önszegélyezés gondolata, szabályozási rendszere és szervezete, valamint hatósági felügyeletének hatékony működése először a bányászat területén honosodott meg és évszázadokkal előzte meg más szakmák szociális ellátási rendszerének kialakulását.

A jogi szabályozás rendszere

A jogi szabályozás rendszere, illetve fejlődése a bányatársládák vonatkozásában hasonló utat járt be Magyarországon, mint a bányászat egész területén. Kezdetben csak partikulárisan érvényesülő privilégiumokról és helyi jogszokásokról beszélhetünk, amelyek azonban az évszázadok során fokozatosan kikristályosodtak, és további jogszabályokkal nyertek megerősítést. A fejlődés következő lépcsőjeként országosan kötelezővé tették a bányavidékeken a bányatársládák létrehozását, majd a következő lépésben már törvények is szabályozták működésüket. Újabb fejlődés eredményeként a bányatárspénztárak mellett megjelentek az ipar, majd a gazdaság más területein is hasonló jellegű segélypénztárak, amelyekre már részletes jogi szabályozás vonatkozott. Végül megindult a párhuzamosan egymás mellett létező két rendszer jogi szabályozási és szervezeti egységesítése, amely végül is elvezetett az önálló társ-pénztári rendszernek az országos társa-

dalombiztosításba történt teljes beolvadásáig. Mindezek a fejlődési lépcsőfokok időben jól körülhatárolhatók, így a könnyebb átláthatóság érdekében elkülönítetten tárgyalhatók. Fentiek alapján a bányászati önszegélyezés történetét a jogi szabályozás fejlődési szintjei alapján az alábbi korszakokra lehet bontani:

1. Az első időszakban (hozzávetőlegesen a 13. századtól kezdve 1496-ig) még nem beszélhetünk bányatársládák létezéséről, de könyörületi alapon, általában egyházi igazgatás alatt már működtek a bányászati önszegélyezés szervezeti csirái.
2. A második korszak (1496-tól 1786-ig) a helyi és partikuláris jelleggel, klasszikus önkormányzati alapokon, önkéntesen, de királyi jóváhagyással elismerten és bányahatósági ellenőrzéssel szerveződött bányatársládák működésének kora.
3. Az 1786–88-tól az 1854. évi általános bányatörvény hatálybalépéséig terjedő időszak jellemzője, hogy II. József reformjai eredményeképpen központi rendeletekkel mind a kincstári, mind pedig a magán bányaműveknél kötelezővé tették a bányatársládák létrehozását, fenntartását és felügyeletüket egységesen a kerületi bányatörvényszékekre bízták.
4. A következő korszak az 1854-től 1925-ig terjedő időszakban határozható meg, amikor a bányatársládák, társpénztárak szervezetét és működését már törvények szabályozták és erre az időszakra tehető, hogy a gazdaság más területén is megjelentek a segélypénztárak, amelyek azután fokozatosan átvették a bányatárspénztárak több hatáskörét is.
5. 1925-től kezdődött az a periódus, amely fokozatosan egységesítette a társadalombiztosításban addig párhuzamosan létező szervezeti és működési szabályokat.
6. Végül a II. világháború után (1950-től) valósult meg az egységes társadalombiztosítás mai, modern rendszere, amely a bányatárspénztárak egyesítését, a bányahatóságok ezzel kapcsolatos feladatainak törlését, majd a társpénztárak megszüntetését eredményezte.

A bányatárspénztárak jogi szabályozásának alapvető tendenciáit fentiek alapján az *1. táblázatban* foglaltuk össze.

A bányatársládák 1854 előtti szervezetének és működésének, valamint szabályozásának legteljesebb összefoglalását Dr. Mihalovits János soproni egyetemi tanár nyújtotta (14). Az időszakkal foglalkozó későbbi írások is általában ezt a tanulmányt használták forrásmunkaként, ezért e gyakorlatról nem kívántunk eltérni, és az 1.1–1.3. fejezetben leírtakat elsősorban Dr. Mihalovits János tanulmányára alapoztuk. Az 1854. évi általános bányatörvény bevezetésétől kezdődő és a bányatárspénztárak II. világháborút követő megszüntetéséig tartó időszak vonatkozásában azonban már elsősorban a korszak jogszabályainak vizsgálatára koncentráltunk, amelynek forrásaként a Corpus Juris Hungarici CD-ROM változatát (38) használtuk. Célunk volt, hogy a legszűkebbre szabott kommentálás mellett mutassuk be és foglaljuk össze a bányatárspénztárak működését szabályozó és befolyásoló jogszabályok egészét, elsősorban az olvasóra bízva a következtetések levonását.

1. táblázat

A bányatárspénztárak jogi szabályozásának alapvető tendenciái

Év	Jogszabály	Szabályozási tendencia
XVI–XVIII. sz.	II. Lajos 1524 évi leirata	Helyi, illetve partikuláris szabályozás, önkormányzati alapokon álló szervezet és működés
1757.	1757. március 22-i udvari kamarai rendelet	A bányatársládák létrehozásának kívánatossá nyilvánítása
1786.	1786. augusztus 21-i udvari kamarai rendelet	A bányatársládák kötelező létrehozásának és fenntartásának elrendelése
1820.	1820. november 18-i udvari kamarai rendelet	A bányamunkások bányatársláda szervezetbe történő kötelező belépésének elrendelése
1854.	1854. évi Általános Bányatörvény	A bányatárspénztárak szervezetére és működésére vonatkozó szabályok törvényi szintre emelése
1891.	1891. évi XIV. tc.	A betegsegélyezés általános szabályozása, kötelező betegsegélyezési rendszer bevezetése a meglévő bányatárspénztárak önálló szervezeti és működési rendjének módosítása nélkül
1907.	1907. évi XIX. tc.	Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár létrehozásával a működési szabályok egységesítése, a meglévő hagyományos társ pénztári szervezet módosítása nélkül
1925.	1925. évi XXXIV. tc.	A bányanyugbér-biztosítás bányatárspénztáraktól az Országos Munkásbiztosító Pénztárhoz és OTI ¹ -hoz létrejött áthelyezéssel egységes nyugdíjbiztosítási rendszer megvalósítása
1927.	1927. évi XXI. tc.	A balesetbiztosítás rendszerének a bányatárspénztáraktól az Országos Munkásbiztosító Intézethez történő telepítése
1942.	300/1942. B. M. rendelet	Az általános bányanyugbér-biztosítási rendszer bevezetése
1948.	5.980/1948. Korm. sz. r. 9.040/1948. Korm. sz. r.	Bányatárspénztárak Szövetségének, illetve Állami Vállalatok Központi Nyugdíjpénztárának létrehozása
1949.	280/1949. Korm. sz. r.	Bányatárspénztárak egységesítése, Országos Bányatárspénztár létrehozása
1950.	1950. évi 36. sz. tvr.	Az új rendszerű társadalombiztosítás bevezetése a bányatárs-pénztárak végleges megszüntetése

Az önszabályozás módszerei és szabályozásának történelmi fejlődése

Az önszegélyezés szervezeti csíráinak megjelenése Magyarországon

A bányászati önszegélyezés egyes szervezeti megoldásai a 13. századtól kezdve a bányász bér munkás réteg kialakulásával közel egyidejűleg honosodtak meg Európában és a külföldi (elsősorban német anyanyelvű) bányászok letelepülésével Magyarországon egyaránt. Az önszegélyezés legkorábbi megvalósítása a kor legjobban szervezett intézményrendszeréhez kapcsolódva, az egyház igazgatása alatt valláserkölcsi és könyörületi alapokon történt, az adományokat is a templomokban gyűjtötték és őrizték, továbbá az

¹ Országos Társadalombiztosító Intézet

egyes bányavárosokban működő ispotályokat, bányakórházakat² is egyházi személyek irányították. E mellett kezdettől felügyeletet gyakorolt felettük a bányavárosi tanács is, hiszen igen gyakran jelentősen hozzájárult a bányakórházak fenntartásához, másrészt helyi bányahatósági ügyekben jogszolgáltatási feladatokat is ellátott. Az elsősorban bizalmi elvek érvényesítésével kialakult kezdetleges egyházi igazgatási szervezet, illetve a környületi alapon összegyűlt jótékonyági befizetések kezdetben megfelelték az egyes bányavárosokban, bányavidékeken egyénileg, vagy kisebb társas vállalkozásokban működő bányászok igényeinek, azonban a 15–16. századtól már nem voltak elegendők a bányatársulatok és az ezekben nagy létszámban foglalkoztatott bér munkások szükségleteinek kielégítésére. A megújítás iránti igényeket erősítette az is, hogy ekkorra már túlhaladottá vált az egyházi igazgatási szervezethez való spontán kapcsolódás és a céhszervezetet alapul véve már egyre inkább valódi önkormányzati alapokra helyezett, saját szabályrendszerrel rendelkező és a belső igazgatásában a tagok közreműködését is biztosító szervezetrendszer kialakítása volt a cél.

A bányatársulások klasszikus működésének korszaka

A már kialakult szervezethez tételes működési szabályokat társítottak, illetve fokozatosan megfogalmazták a tagok jogigényeit és a szolgáltatások rendszerét is, létrehozva ezzel az első bányatársulások szervezeteit³. A társulások vagyoni kezelését és felhasználását a továbbiakban már nem az egyháznál tisztségeket betöltő személyekre, hanem a társulások autonóm módon megválasztott szerveire és tisztségviselőire bízta, továbbá a társulások feletti jogi felügyeletet sem az egyház, hanem a bányahatóság (helyi szinten a bányamester és a bányavárosi tanács, fellebbezési szinteken pedig a bányabíró, illetve a főkamagróf) gyakorolta.

Az önszervezés elvét megvalósító társulások alapításának fő kiváltó okait jól jellemzi az 1585-ben báró Herberstein Gyula murányi várkapitány által a murányvölgyi vasgyárosok részére kiadott 36 pontból álló szabályzat 14. pontja (6):

„Oly vasgyári munkások, kikről be van bizonyítva, hogy a míg bírtak a gyárosokat híven és becsületesen szolgálták, midőn betegség vagy koruknál fogva a nehéz hámosi munkát tovább végezni nem képesek, folyamodjanak csehmasterükhöz és testvéreikhez segélyért s azok kötelessége leendő őket támogatni és a csehládából segélyben részesíteni.”

Az új alapokon nyugvó társulások intézménye már tisztán világi jellegűvé vált, melynek elsődleges célja a munkássegélyezés, valamint a munkásbiztosítás megvalósítása volt. Ezt már nem karitatív alapon álló rendszertelen önkéntes adományozásokból kívánta fenntartani, hanem a tagok szerződésben (alapszabályban) rögzített mértékű rendszeres befizetéseiből. Ennek megfelelően a társulások segélye sem minősült pusztán adománynak vagy alamizsnának, hanem a tagok szerződésből fakadó és az állam által is elismert jog-

² Bányakórházak (tkp. ispotályok) már nagyon régóta működtek a bányavidékeken. A selmecbányai ispotályt pl. 1224-ben, a besztercebányait 1334-ben, az újbányait 1391-ben alapították (20).

³ Az első alapszabállyal rendelkező magyarországi bányatársulást az alsó-magyarországi bányavidéken Thurzó János körmöci kamaragróf alapította 1496-ban. A társulások alapszabályait II. Lajos Budán 1520 körül kiadott oklevele erősítette meg (20).

igényének számított. Természetesen mindez nem zárta ki a társládai bevételek bizonyos egyházi célokra történő felhasználását. Az 1600. január 18-án kelt selmezbányai társládai rendtartás (Bruederordnung) 1648. április 28-án keltezett függeléke (Additamenta) pl. úgy rendelkezett, hogy ami a szegények, betegek, özvegyek, és árvák segélyezésén felül a társládban marad, azt a bányabíróság a társláda-atyák meghallgatása után nemes célokra („ad pias causas”) fordíthatja.

A bányatársládák működésére országos érvényű, tételes jogi szabályozás 1854 előtt nem született. Még a korszak bányajogi szempontból legáltalánosabbnak és legteljesebbnek számító törvénykönyve (királyi rendelete), az 1573-ban kiadott Miksa-féle Bányaarendtartás (Bergordnung) sem tartalmazott tételes előírásokat a bányatársládákra vonatkozóan. Ennek legfőbb oka valószínűleg abban kereshető, hogy a Bányaarendtartás kiadásakor még csak néhány nagyobb bányatársulatnál működhetett bányatársláda. Ezek egyedi alapszabályaira való tekintettel vélhetően országos szabályozást nem tartottak szükségesnek és elegendőnek látták a szerződéses alapokon történő működés biztosítékaként a legfontosabb felügyeleti jogkörök bányahatósági gyakorlását⁴. A társládák tárgykörébe tartozó Habsburg-házi királyi rendeletek közé talán csak a besztebányai bányakórházzal foglalkozó (Besztebánya városának címzett) 1546. augusztus 11-én és 1558. július 18-án kelt, valamint a kamarai orvosra vonatkozó (az Alsó-Ausztriai Kamarának címzett) 1601. március 31-én kelt királyi rescriptumokat sorolhatjuk (22). Tételes törvényi szabályozás iránti igény a kor jogszokásai szerint nem is nagyon volt, hiszen

„a korai törvények legfeljebb nagy elveket mondtak ki, pl. a bányászok vagy földesurak bányaszabadságát, de hogy ezek az elvek valójában milyen formában, milyen részletszabályok mellett érvényesültek, azt már a körükön fonódó szokások, a kialakuló gyakorlat határozta meg” (25).

A társláda intézménye tehát szokásjogi alapokon alakult ki és elsősorban a szokásjog révén maradt fenn évszázadokon át. A társládák jogi személyisége ugyancsak szokásjogi úton fejlődött ki azzal, hogy a társládák saját alapszabályzatokat alkottak, melyeket a bányabíróság hagyott jóvá, s ez által a társláda szervezete jogintézménnyé, szokásjogi alapon kifejlődött jogi személlyé vált.

Az egyes bányatársládák működésének szabályozására kezdetben csak az alapszabályokat megfogalmazó, módosító vagy kiegészítő bányavárosi statútumok vonatkoztak és csak a későbbiekben – elsősorban a Habsburg központosítási törekvéseknek köszönhetően – bocsátottak ki e tárgykörre is vonatkozó kamarai rendeleteket (az alsó-ausztriai kamarától), valamint udvari kamarai rendeleteket, de általában ezeket is csak partikuláris hatállyal. Mindenesetre a kamara általi szabályozási törekvés első megnyilvánulásként értékelhető, hogy a kincstári bányák esetében az egyes társládák alapszabályait a kamara vagy az e célból kirendelt királyi biztosok fogalmazták meg. Ismert, pl. hogy az 1600. évi selmezbányai társpénztári alapszabályt Rappach Kristóf főkamagróf kezdeményezésére a bányamunkások meghallgatása mellett, a városi hatóság és a bányamester jóváhagyásával az oda delegált udvari bizottság szerkesztette meg, a Bruederordnung 1648. évi függelékét pedig egy Poppel nevű királyi biztos készítette (20).

⁴ A Miksa-féle Bányaarendtartás XXVI. art. I. §-a szerint pl. a bányaműveléssel összefüggésben kötött szerződéseket a bányahatóság a bányakönyvben nyilvántartásba vette.

A kamarai rendeletek hosszú időszakon át csak a kincstár tulajdonában álló vagy általa irányított bányatársulati üzemekre vonatkoztak. Annak legfontosabb elemeit azonban több magánbánya avagy magánbányák egyesülése, szövetsége is irányadónak tekintette, mint pl. a fentebb már említett murányvölgyi vasbányák. A kamara ugyanakkor már korán felismerte, hogy társládák kiegyensúlyozott működése iránt minden bányavidéken alapvető az igény, ezért a nem kincstári kezelésű magánbányákat is társládák alapítására vagy az ott dolgozókat a már létező kincstári társládákhoz történő csatlakozásra ösztönözte, ennek érdekében olykor a magán társládák esetleges kincstári támogatásától sem zárkózott el. Az 1757. március 22-én kelt udvari kamarai rendelet pl. kimondta, hogy a nem kincstári

„bányatársulatoknak szabadságában állott saját társládát létesíteni s nem voltak kényszeríthetők arra, hogy a társládai járulékot a kincstári társládába beszolgáltatassák, viszont ha kérték, utóbbi által a pénz át volt veendő és az illető bányamű munkássága betétjeinek aránya szerint segítségben volt részesítendő” (14).

A bányatársládák kötelező fenntartására vonatkozó szabályozás kezdete

A bányatársládák működése kívánatos voltának felismerése és kincstári támogatása hamar elvezetett a kötelező jelleg meghirdetéséig. A bányatársulati társládák létrehozását és fenntartását az 1786. augusztus 21-én kelt udvari kamarai rendelet már mint kötelezettséget nevesítette, amely körbe 1788-tól a nem kincstári bányaműveket is bevonták. Az 1820. november 18-án kelt udvari kamarai rendelet pedig a munkások társládába történő belépésének kötelezettségét is általánossá tette. A fejlődés következő lépcsőfokát az a kamarai törekvés jelentette, hogy a kincstári bányászat körében minél szélesebb alapokon nyugvó biztosítási szervezetet hozzon létre. Ennek érdekében az egy kincstári bányahelyhez tartozó, de különböző bánya-, kohó-, ércelőkészítő- és fafeldolgozó művekben dolgozó munkásokat közös társládai szervezethez utalta, majd az így létrehozott társládákat – autonómiájuk megtartása mellett – ún. Főtárspénztárakban (Hauptbruderslade) tömörítette (14). Az egyes társládák tagjai által befizetett járulékok a Főtárspénztárba kerültek, amely az összjövedelmet a befizetések arányában osztotta vissza. E szervezeti rendszer megszilárdulását követően az egyes társládai szabályzatokat is bányakerületenként egységesítették. A 18. században alakult ki az a nemzetközi jelleget öltő rendező elv, hogy a monarchia valamennyi császári és királyi bányaművének társládája egymással viszonyosságba kerüljön, ami abban nyilvánult meg, hogy az egyik társládánál befizetett társpénztári járulékot szükség esetén egy másik társládánál is elismerték és figyelembe vették.

A jogi szabályozás következő fejlődési szintjének ismertetését megelőzően célszerűnek látszik a történelmi eseményektől időlegesen eltérni és röviden bemutatni a klasszikus önkormányzati rendszerben működő társládák jellemző belső szervezetét, továbbá bevételeinek és szolgáltatásainak (kiadásainak) rendszerét.

A bányatársulások szervezete és felügyelete

Az ország különböző vidékein alakult társulások szervezete és működése általában jelentős eltéréseket mutatott, csupán a kincstári bányák társulási működtek egységes elvek szerint, mert a 16–17. századtól ezek rendtartását a császári udvar központilag szabályozta. A bányatársulások szervezetét és működését szemléletesen mutatja be a selmeci társulási szabályok alábbi részlete (14):

„A bányamunkások elődei már réges-régen tekintve azon bánya- és kohómunkásokat, kik fiatal koruk óta a bányákban és kohókban dolgoztak és az ottan beszívott ártalmas levegőtől, valamint a fáradságos és veszélyes munka, vagy sérülés következtében öregségükben betegesek és kenyerüket meg nem kereshetik, elhatározták, hogy ezek javára minden bányá- és kohómunkás hetenként az ő béréből egy pfenninget adományozzon, hogy ebből a szükséget szenvedőknek segítséget adni lehessen. Ez adományok pénztára a társulási, a bányamester lakásában őrzendő; a munkások kívánták ugyan e pénztárt saját kezelésükbe venni, de ez meg nem engedtetett; hogy azonban e pénzek kellőleg kezeltesse és ez iránt a munkások megnyugtatta legyenek, határoztatik, hogy a munkások minden évben a tisztek közül hármat vagy négyet és a munkások közül is hármat vagy négyet válasszanak és egy társulási írnokot is nevezzenek ki a bányabíró jóváhagyásával, a ki a bevételeket és kiadásokat könyvelje, és a számadásokat rendben tartsa, melyek minden évben az év elején, vagy Gyertyaszentelő-Boldogasszony ünnepén, a városi tanácsnak és a bányabírónak bemutatandók megerősítés végett. A társuláshoz mind a két félnek külön kulcsa legyen, hogy azt egyik a másik nélkül fel ne nyithassa. Ha a társulások (Brüdermeister) között egyik vagy másik rosszul viselné magát, feljelentendők a bányabírónál, hogy a városi tanács segítségével kellően megbüntettessenek. A munkásoknak nem szabad lármázni, rendetlenkedni, kihágásokat tenni, vagy a városi tanácsnak és a bányabírónak engedetlenkedni, hanem kötelesek ezeknek rendeleteihez alkalmazkodni, különben ők is megbüntetendők úgy, mint a társulások.

A bányabíró ne kezelje a társulási pénzeket, nem is tartozik azokról számadást tenni, hanem a társulások kötelesek a bányabíró lakásában levő társulási pénztárt a bányabíró jelenlétében kezelni, és a kezeléssel számot adni. A kiadásnál különös tekintettel kell lenni a szegény öreg, beteg bányá-, kohó- vagy zúzó munkásokra, kik már képtelenek a keresetre, vagy a bányában megsérültek; továbbá a szegény asszonyokra, özvegyekre; és ha egy szegény társ vagyontalanul elhalt, s nem volna miből fedezni a temetési költségeket.

Végre, ha az évi leszámolások alkalmával némi költségek előfordulnának, azok lehetőleg elkerülendők, és legalább annyira mérséklendők, hogy azokon a legénység meg ne botránkozzék, az étkezésből és ivásból vendégeskedés és iszákosság ne keletkezzék, és a legénység pénze, mely a szegények felségelésére adományoztatott, el ne pazaroltassék.”

A bányatársulások szervezete tehát az alábbiak szerint foglalható össze:

- a szervezet legfőbb testülete a társulási-atyákból (brudervater, brudermeister) álló, jogi személyiséggel felruházott közgyűlés volt, melyet fele részben a munkásokból, fele részben a bányatisztekből a tagok választottak egy év időtartamra;

- a társláda bányajogban jártas, számadásokat, vezető jegyzőjét ugyancsak évente választották;
- a társláda feletti felügyeleti jogkört a bányamester gyakorolta, ő erősítette meg a választott tisztségviselőket és a társládát is általában az ő házában őrizték;
- további felügyeleti jogkört gyakorolt magasabb szinten a bányavárosi magisztrátus, a főkamaragróf és az udvari kamara.

Ezt a szervezeti-igazgatási rendszert II. József 1788. október 6-án kelt királyi leirata átalakította, amely a bányavárosok bányajoghatóságát és a bányamesteri hivatalokat megszüntette, a társládák feletti felügyeleti jogkört pedig – a társládák autonómiájának érintetlenül hagyásával – az újonnan felállított kerületi királyi bányatörvényszékekre testálta. Egyidejűleg a kincstári bányászat területén megnövelte az állam társládákra vonatkozó befolyását az igazgatás és ellenőrzés terén azzal is, hogy felügyeletüket a főbányahivatalok hatáskörébe utalta és a kerületi bányatörvényszékek csak ezek nevében eljárva látták el feladatkörüket. Az államkincstár a számvevőségeken keresztül ellenőrizte a bányatársládák vagyonának kezelését és tapasztalatairól az 1777. június 19-i udvari kamarai bizottsági rendelet szerint évente jelentést tett a főbányahivatalnak (14).

A bányatársládák bevételei

Az 1683. évi dobsinai bánya- és hámorrend 11. pontja a tagok által fizetendő járulékról a következőképpen rendelkezett (6):

„Minden bánya és gyárimunkás, valamint szénégető (a tanoncok kivételével) tartozik havonként a társládába 12 denárt befizetni.

Ha a befizetést a meghatározott időben nem teljesíti, szabadságában áll a járulékot az évnegyed végén egyszerre leróni; ha azonban valaki a befizetést szándékosan elmulasztja, akkor köteles lesz az esedékes összegnek kétszeresét lefizetni, esetleg ily eljárás a kizárást is maga után vonhatja.

Ezen pénzből olyan szegény társakat kell segélyezni, kiket bányában, hámorban vagy a szénhelyen véletlen baleset ért, vagy ha egyikük meghal, úgy a nyújtott segély a temetési költségek fedezésére szolgáljon.”

Az 1743. évi szabályzat szerint a bányászok 1,5, a többi munkás pedig 1 dénárt volt köteles a közös társládába hetenként befizetni. 1804-ben az öreg bányász 6, a fiatal 3 krajcár segélyben részesült naponként, ha beteg volt és emellett a gyógyszereket is ingyen kapta. 1808-ban felemelték a segélyezés összegét és bevezették az ingyenes orvosi kezelést is, ez azonban a társpénztár örökös pénzzavarát eredményezte mindaddig, amíg 1859-ben létre nem hozták a Dobsina Városi Társaság pénztárát (6).

A társláda bevételeit összefoglalva az alábbi jövedelmek alkották:

- a) a tagok járuléakai;
- b) a bányabirtokos (munkaadó) hozzájárulásai;
- c) a szabad kuxák (freikuxen) jövedelme;
- d) bányatársulat által a kincstárnak fizetett adó társládát megillető hányada;

- e) különleges társpénztári díjak és szolgáltatások;
 - f) a bányamű körében elkövetett szabályszegések miatt kirótt bírságok összege;
 - g) az élelmezéssel foglalkozó szervezetek jövedelméből a társládát megillető hányad;
 - h) a társláda háramlási joga.
- a) A társláda-tag által hetente befizetett járulék (büchse ngeld, brudergeld) általában keresményének 2-3%-át tette ki. Ezt az összeget akkor sem követelhetette vissza, ha időközben bármely okból munkaviszonya vagy társláda tagsága megszűnt.
- b) A tagok által fizetett járulékokkal arányos hozzájárulás származott a bányabirtokostól is, különösen a kincstár hozzájárulásai voltak jelentősek a tulajdonában álló bányaműveknél működő társládák esetében. A társláda pénzügyi nehézségek esetén további kamarai hozzájárulásokra és kölcsönökre is számíthatott. Ugyancsak a kincstári hozzájárulások körébe tartozott a beteg munkások ellátását szolgáló ingyenes orvosi szolgálat fenntartása is. Egy Selmechányára vonatkozó 1601. március 31-én kelt főhercegi rescriptum szerint a kincstári orvosok a bányatisztek ingyenes gyógykezelését is kötelesek voltak ellátni. További hozzájárulást fogalmazott meg az 1779. június 4-én kelt udvari kamarai rendelet, amely általános érvénnyel rendelkezett arra, hogy a járók részére adott gyógyszerek teljes költségét a kamara pénztára fedezi. A gyógyszerek ingyenes biztosítása azonban csak a munkásra vonatkozott és nem terjedt ki a feleségre és gyermekekre (1790. március 12-én kelt udvari kamarai rendelet). Minden társláda csak abban a kedvezményben részesült, hogy a gyógyszert a katonai gyógyszertárból a katonai tarifa szerint (40%-os kedvezménnyel) szerezhesse be, de pl. a borbélytól, felcsertől vásárolt gyógyszer teljes árát meg kellett fizetnie. Az 1785. február 15-én kelt udvari kamarai rendelet ugyancsak általános érvénnyel erősíti meg azt a gyakorlatban már korábban is megvalósult elvet, hogy a munkások és özvegyeik províziójának (járadékszerű támogatásának) fele a kincstárt terheli és a társzpénztár csak a különbözet megfizetésére kötelezett.
- c) Különleges hozzájárulást jelentett a szabad kuxák (freikuxen) jövedelme, amely abból állt, hogy a bányatársulat művelési jogosultságából 2 kuxát⁵ rendszerint az egyház, az iskola, a kórház és a szegények támogatására ajánlott fel oly módon, hogy a művelés költségei (samtkosten) a társulatot terhelték, de a bányarészekre eső jövedelem (ausbeute) a fenti, részben társzpénztári célokra volt fordítható.
- d) Ugyancsak rendszeres társládai bevételeket eredményezett a bányatársulat adójának társládát megillető hányada, ugyanis a kincstár a bányatársulatot a társzpénztár javára szóloán is megadóztatta.
- e) A különleges díjak közül a beiktatási, a házassági és a csak néhány helyen alkalmazott tanonc-felszabadítási díjakat lehet megemlíteni. Az újonnan alkalmazott bányamunkás általában első keresményének 25%-át volt köteles befizetni, a házassági engedélyért pedig rendszerint 1 forintot kellett a munkásnak megfizetnie. Az 1778. évi

⁵ A bányatársulatok rendszerint 128 kuxával (eszmei szövetheteti vagyonrésszel, bányarészvénnel) alakultak és a társulat tagjai részeik arányában viselték a költségeket, illetve részesedtek a bevételekből (Paulinyi Oszkár meghatározása alapján).

rónaszéki statútum szerint a sóvágóvá felszabadított tanoncnak 2 forintot kellett a társláda pénztárába befizetnie. További bevételt jelenthetett bizonyos bányavidékeken a vājárok által beszolgáltatott „frauen-erz”, Besztercebányán pl. minden vājár hente egy teknő ércet szolgáltatott be, amelynek beváltási árát elsősorban a beteg és rokkant bányamunkások (keuchler) között osztották szét (20).

- f) A társládát illeték mindazok a bírságok, amelyeket a társpénztári kötelezettségek késedelmes teljesítése vagy az üzem körében elkövetett vétségek miatt róttak ki. Az 1581. évi felsőbányai társládai statútum szerint, ha valamely bányamunkás a heti járulékot az esedékesség napjától számított 12 hét után sem szolgáltatta be, úgy „25 pénz” fizetésére kötelezték. Az 1778. évi rónaszéki statútum pedig úgy rendelkezett, hogy az üzem körében elkövetett vétségekért a fegyelmi bizottság által kiszabott bírságok összegének 1/3-a a társládát illette.
- g) A 18. századtól – különböző vállalkozások keretében, de önálló üzleti nyereségre törekedés igénye nélkül – már a bányamunkások tömegszükségleteinek fedezéséről is a bányatársláda gondoskodott, pl. a szomolnoki társláda élelmiszerek árusításával is foglalkozott, a körmöci társpénztár pedig mészárszéket tartott fenn (15).
- h) A társláda háramlási jogát az 1581. évi felsőbányai statútum a következőképpen definiálta:

„Amely legénynek holta történik itt mi közöttünk, aki mivélünk céhes volt és schonnét semmi bizonyos atyafia nem támad, tehát annak valami portékája maradt, vagy ruhája vagy pénze vagy valami adóssága valahol, a Céhre maradt.”

A háramlási jogban nem csak a hátramaradt vagyon, hanem az esetleges terhek is benne foglaltattak.

A bányatársládák kiadásai és szolgáltatásai

A társláda kiadásai általában a következők voltak:

- a) a munkások támogatása betegség esetén, továbbá a balesetben megsérült munkások betegsegélye;
 - b) a munkaképtelen bányamunkások végkielégítése és nyugbéré (províziója);
 - c) az özvegyek és árvák juttatásai;
 - d) a nevelési járulék;
 - e) a temetkezési segély;
 - f) a kezelési költségek.
- a) Betegség esetén a társládai tagok segélyezése az ú.n. betegpénz (betegsegély) kifizetésre, továbbá az ingyenes orvosi kezelésre és ingyenes gyógyszerellátásra terjedt ki. Már az 1581. évi felsőbányai társládai statútum úgy rendelkezett, hogy „a beteg embernek egy-egy heti betegségre a Céh pénzéből 33 pénzt visznek a betegekhez látogatók”, a 1778. évi rónaszéki szabályzat szerint viszont a társláda csak akkor fizetett betegsegélyt, ha a munkás két hétnél hosszabb ideig gyengélkedik és a bányatiszt, a bíró, valamint a borbély is a kifizetésre jogosultnak és érdemesnek találja. Az 1795. június 5-én kelt és a selmeci főkamagrófhhoz intézett udvari kamarai rendelet, vala-

mint a kincstári társládák alapszabályai szerint (14) a rövidebb tartamú betegségek esetében a beteg eltartásáról az a munkáscsapat gondoskodott, amelyhez a beteg tartozott. Betegsegély csak a legalább négy héten át bizonyíthatóan betegségben szenvedő munkásnak járt. Ha a munkás balesetben sérült meg, akkor általában az előzőnél magasabb összegű betegsegélyre volt jogosult, de ha a sérülés önhibájából következett be, akkor sem betegsegélyre, sem egyéb járandóságra nem tarthatott igényt. A vasasi bányamunkások által 1803-ban létrehozott társláda szabályzata szerint a gyógyszereket és gyógyászati eszközöket felerészben a bányamű, felerészben pedig a társláda fizette a gyógyszerértári számla alapján. Ha a beteg kórházi ápolásra szorult, a betegsegély egészét a kórház kapta, sőt a társláda fedezte a betegsegély összegét meghaladó többlet költségeket is (9).

- b) A rokkantság vagy öregség következtében keresetképtelenné vált bányamunkások segélyezéséről – a társláda anyagi helyzetéhez mérten – a társláda vezetőségének eseti döntése határozott. A rászorultság elismeréseként értékelhető az a szokás is, hogy a betegség vagy öregség miatt önmaga eltartására képtelen bányamunkás maga helyett más, munkabíró egyént állíthatott az üzembe, aki neki a munkahely átengedéséért bérének bizonyos hányadát szolgáltatta. A besztecebányai bányagondnokhoz címzett 1580. április 21-én kelt kamarai rendelet pl. a következőképpen rendelkezett (14):

„A herrendrundi egész vājarság kéri, hogy miután ősi idők óta szokásos, hogy ha egy vājār a kemény munkában egészségét tönkre teszi s nyomorékká (keuchler) válik, helyette egy fiatal vājār, aki a munkában járatos, állíttassék s utóbbinak egy vagy két évig csak 75 dénár, a többi 25 pedig az öreg vājárnak heti eltartására adassék, ami azonban újabb időben be lett szüntetve, kéri tehát hogy ez újból megengedtessek s neki a befizetett Būxengeldből az egyháztól segély nyújtsassék. Ám e szokás a visszaélések miatt már 1565-ben be lett szüntetve s föl sem élesztjük többé, hanem megengedjük, hogy miután a Būxengeld a mai drágaság mellett a megélhetésre kevés, hogy abból az özvegyeknek és árváknak most ne adjanak: – a 25 dénárt, amit a vājárok a keuchlereknek önként akarnak átengedni, a társládába helyezzek s ez azután a szükséghez képest a szegényeknek megfelelő segítségképp ki fog osztatni.”

A segélyezésre vonatkozó tételes normatív szabályozás csak a 18. század közepétől ismert a kincstári bányászatban és ekkor már megkülönböztették egymástól a provízió (nyugbér) – a folyamatos járadékszerű támogatás – illetve az egyszeri végkielégítés jogintézményét. A kincstári üzemekben a nyugbér felét a kincstár, míg másik felét a társláda viselte, azonban mindaddig, amíg a részlegesen munkaképtelenné vált munkást bármilyen foglalkoztatási körben alkalmazni lehetett, addig sem nyugbérre, sem pedig végkielégítésre nem tarthatott igényt. A magánbányászat területén – különösen, ahol közös bányatársládákat hoztak létre – az egyes bányatársulatok nem voltak érdekeltek az öreg, illetve csökkent munkaképességű bányamunkások foglalkoztatásában, ezért jóval nagyobb létszámú nyugbérést kellett a társládának ellátnia. Az 1769. április 29-i keltezésű udvari kamarai rendelet szerint a kincstári bányaműveknél nyugbér ellátásra állandó munkaképtelenség esetében is csak a megszakitás nélkül legalább 8 év szolgálati idővel rendelkező társláda tag válhatott jogosulttá. Kíváncsi csak az képezett, ha a munkaképtelenné válás üzemi szerencsétlenség következménye volt. A munkás szolgálati idejébe azonban ekkor már beszámították a monarchia más

kincstári bányáüzemeinél töltött éveket is, feltéve, hogy a munkás ott is társládai járulékot fizetett és ezt igazolni is tudta. Nem részesülhettek viszont nyugbérben az 1786. november 29-én és az 1787. június 13-án kelt udvari kamarai rendeletek szerint (14) azok a mezőgazdasági úrbéreszek, akik csak időnként dolgoztak a bányaművekben. Utóbbi rendelet mindezt a következőképpen indokolta:

„Miótan az erdélyi sóbányák legtöbb munkása házzal bíró belföldi lakos és saját mezőgazdasága van, ezek közül azoknak, akiknek saját gazdaságukból elegendő jövedelmük van s emellett magukat fenntartani képesek, provízió nem adható...”

A provízió mértékét kezdetben eseti döntésekkel határozták meg, később pedig a szolgálati idő, a járulékfizetési időtartam és a munkakörhöz mérten meghatározott konkrét összegekben került megállapításra. Így pl. az 1784. október 13-i udvari kamarai rendelet a nyugbér mértékéhez megkülönbözteti a 8–12, 12–20 és a 20 évet meghaladó szolgálati időt. Később ezt tovább bontották és legmagasabb fokozatként a 40 éven felüli szolgálati időt határozták meg. Az 1789. január 30-i udvari kamarai rendelet az első ismert dokumentum, amely a 40 éves szolgálati időt betöltött jubiláló munkások részére munkaképtelenség esetén az utolsó bérüknek megfelelő összeget biztosította nyugbérként. Ugyanezen rendelet előírta azt is, hogy a szolgálati idő pontos megállapítása érdekében minden bánya- és sóhivatalnál anyakönyveket kell feltekinteni és az 1789-et megelőző időszakra vonatkozóan az üzemvezető bizonyítványával vagy hitelt érdemlő tanukkal kell igazolni a szolgálati időket. Meg kell említeni, hogy a szolgálati idő meghatározására már korábbi rendelkezés is utalt. A Miksa-féle bányarendtartás XLVI. art. 12. §-a pl. a bányamunkások bányahatósági felesketését rendelte el. Később az eskütételi kötelezettség ugyan általában megszűnt, de a kincstári bányáknál – tekintettel a társládai nyugbérek kiszámításának alapját képező szolgálati időre – a munkások felesketését még az 1829. szeptember 14-én kiadott udvari kamarai rendelet is fenntartotta (15). Aki – az üzemi baleset esetét kivéve – 8 évet el nem érő szolgálati idővel vált munkaképtelenné, az 1780. december 9-én kelt udvari kamarai rendelet szerint csak végkielégítést kaphatott, amely a legalacsonyabb nyugbér egy évi összegének felelt meg.

- c) A bányatársládák bizonyos esetekben az özvegyek és az árvák ellátásáról is gondoskodtak. Ennek legkorábbi dokumentumaként az 1581. évi felsőbányai társládai szabályzat V. pontja az alábbi jogigényt fogalmazta meg (15):

„Akit az Isten közülünk elveszen a bányászok közül, akinek felesége vagy gyermeke marad, helyébe beállhasson, akinek kedve van hozzá.”

Máshol azt is szabályozták, hogy „aki elhunyt vájár özvegyével kötött házasságot, a társpénztár jóváhagyásával igényt tarthatott a néhai férj munkahelyére” (16). Az 1766. január 27-én kelt udvari kamarai rendelet a munkaképtelen özvegyek részére ugyancsak províziót biztosított, feltéve, hogy elhunyt férjük legalább 8 évi szolgálati idővel rendelkezett vagy munka közben szenvedett halálos balesetet. Később az özvegyi nyugbér helyébe a végkielégítés lépett, provízió az 1772. június 27-i udvari kamarai rendelet szerint csak abban az esetben illette meg az özvegyet, ha az elhunyt után legalább három gyermek maradt. A nyugbérre és végkielégítésre vonatkozó szabályozás gyakorta változott. Általános hatállyal csak az 1820. október 28-i udvari

kamarai rendelet mondta ki, hogy az özvegy végkielégítésként az üzemi baleset következtében elhunyt bányamunkás egy évi províziójának 50%-ára tarthat igényt, míg províziója a férj nyughérének felét teszi ki. Ha az özvegy újból megházasodott, akkor a házasság tartama alatt provízióra nem tarthatott igényt, kivéve, ha a második házasság révén vagyonhoz nem jutott és második férje után nem járt neki nyughér vagy ennek összege korábbi járandóságánál kisebb volt. Később ezt az 1823. június 22-én kelt udvari kamarai rendelet úgy módosította, hogy az újból férjhez menő özvegy választhatott, hogy fenntartja újbóli özvegyisége esetére szülői is nyughérjogosultságát vagy arról lemondva províziója 3 évi összegének megfelelő végkielégítésben részesül. A kamarai rendeletek külön szabályozták az árvák ellátását, akik az özvegyi nyugdíjjal azonos összegű provízióra voltak jogosultak. A províziót az 1799. április 7-én kelt udvari kamarai rendelet előírása értelmében a leánygyermek 12. és a fiúgyermek 14. életévének betöltéséig folyósították, kivéve a nyomorék árvákat, akiket a nyughér életük végéig megilletett. Az árvák nyughérének 2/3-át a kincstár viselte és csak 1/3 rész hárult a társládára.

- d) Általános szabályként az özvegyi nyughér magába foglalta a gyermekek eltartásának ellenértékét is. A társláda csak abban az esetben fizetett külön nevelési járulékot az özvegy részére, ha a családban háromnál több gyermek volt. A nevelési járulék az árvák províziójánál meghatározott életkorig járt és fele részben a kincstárt vagy magán bányatársulatot, másik fele részében pedig a társládát terhelte.
- e) A társládák kezdettől fogva közreműködtek a temetkezési költségek vállalásában és a társláda alapszabályok rendelkeztek a temetéseken való részvételről és közreműködésről is. Az 1581. évi felsőbányai társládai statútum erről pl. úgy rendelkezett, hogy

„vagyon olyan rendelése a Céhnek, ha valamelyiket az Isten közlünk ki veszi a világból, vagy pedig gyermekét és a meghalt Atyánk fiának avagy gyermekének temetésére el nem menend, a harangszót hallván, amikor tőlünk eltakaríttatik, azt a személyt a Céh végzése szerint megbüntetik, t.i. 25 pénzzel”.

A társládák ingyenesen kölcsönözték a tagok részére a ravatalozáshoz szükséges szemfedőt, a társláda tagok pedig kötelesek voltak az elhunyt holttestét a sírhoz szállítani. Az egyéb költségekre a hozzátartozóknak a társláda általában meghatározott összegű segílyt is folyósított. A körmöci pénzverőnél a temetkezési segíly meghatározott hányadát a kincstár fedezte, abban az esetben, ha az elhunyt legalább egy évig fizette a társládai járulékot. A kincstári részesedés aránya a járulékfizetés idejének arányában növekedett.

Néhány helyen a temetkezési segílyen kívül külön koporsópénz is járt a társládából, amelynek összegét az elhunyt letöltött szolgálati ideje határozta meg.

- f) A társládai kezelési költségek körébe tartozott a társláda jegyzőjének fizetése, a társláda-atyák tiszteletdíja, de a társláda felügyeletét ellátó bányamestert is évente ajándékokkal (verehrung) jutalmazták. A tisztségviselők választásakor, illetve a választmányi gyűléseken és egyéb kiemelkedő alkalmakkor szokás volt a társláda költségén összejöveleteket is tartani.

Külön költségvetelt jelentettek az egyházi és kulturális célokra szolgáló kiadások. A plébános és a tanító általában a társládától kaptak fizetést, de a társláda viselte a paplak és az iskolai épület fenntartási költségeit is. A selmeci társládai statútum 1648. évi

függeléke a bányamestert kegyes célokra (ad pias causas) történő adományozásokra is felhatalmazta, melyekről a társláda bevételeinek rendes szolgáltatások kifizetésén túl fennmaradt részéből a társláda-atyák bevonásával dönthetett (14).

A bányatárspénztárak jogi szabályozása 1854-től 1925-ig

A bányatársládák igazgatási-szabályozási kérdései már 1854 előtt is a bányajogalkotás legfontosabb szabályozási területét képezték. Az 1854. évi általános bányatörvény jelentős mértékben már nem tért el a korábbi szabályozási alapelvektől, az addig elsősorban királyi privilégiumokon és rendeleteken alapuló társpénztári jogintézmény egészét azonban törvényi alapokra emelte. Az 1854. évi általános bányatörvény – megismételve a II. József idején született rendelkezéseket – minden bányabirtokos kötelezettségévé tette, hogy bányaművénel a munkások, valamint azok özvegyei, és árvái gyámloltására társpénztárt állíttasson fel. Ez történhetett oly módon, hogy az egyes bányaműveknél önálló társpénztárakat hoztak létre, de oly módon is, hogy több bányamű egyesített társpénztárt hozott létre a bányahatóság előzetes jóváhagyását követően.⁶ A társpénztár felállításáig minden munkáltatót kötelezett arra, hogy betegség vagy baleset esetén a munkavállalók részére az általános törvényekben (ilyen volt pl. a későbbi cselédtörvény és ipartörvény⁷) meghatározott juttatásokat adjon.⁸ Az egyes bányaműveknél foglalkoztatottakat a törvény kötelezte arra, hogy munkaviszonyának kezdetétől létesítsen társpénztári tagsági jogviszonyt.⁹ A társpénztárak működéséhez minden bányaműnél társpénztári alapszabályt kellett alkotni, amelyet a bányahatósághoz jóváhagyásra be kellett terjeszteni.

A törvény az újonnan megalkotandó társpénztári alapszabályok fő részeit és tartalmi követelményeit az alábbiak szerint határozta meg:¹⁰

- a) a társpénztári tagok adatait tartalmazó társpénztári anyakönyvek szerkesztésének és vezetésének szabályai, valamint a tagfelvétellel kapcsolatos feltételek és előírások;
- b) a tagi járulékokra és befizetésük módjára vonatkozó rendelkezések;
- c) a társpénztár által folyósított segélyek mértékére és fizetésük módjára vonatkozó szabályozás;
- d) a segélyek iránti igényérvényesítés feltételei és az érvényesítés módja;
- e) a társpénztár vagyonkezelésére vonatkozó szabályok, valamint az igazgatási és számviteli előírások és az ellenőrzés követelményei;
- f) a társpénztári tagoknak a vagyonkezeléssel kapcsolatos jogosítványai;
- g) az egymással egyesült társpénztárak egymáshoz való viszonyaira vonatkozó előírások;
- h) a társpénztár vagyonával kapcsolatos intézkedések a bányamű megszűnésének esetére.

⁶ Az 1854. évi általános bányatörvény (Ábt.) 210. §-a.

⁷ Az 1884. évi XVII. törvénycikk.

⁸ Ábt. 214. §-a.

⁹ Ábt. 211. §-a.

¹⁰ Ábt. 212. §-a.

A Kúria 1904. június 28-án hozott G. 330. számú határozata szerint (4)

„az általános bányatörvény 21., 213. §-ai alapján törvényszerűen alakult társpénztár részére törvényszerűen meghozott alapszabályok rendelkezései az illető bányabirtokosra, a tagokra és magára a társpénztárra nézve kétségtelenül szerződés erejével bírnak és így azokra nézve alkotják az alkalmazandó anyagi jogszabályt”.

A törvény arra is rendelkezett, hogy a törvény hatálybalépésekor már létező társpénztárak alapszabályait a fenti előírásoknak megfelelően kell módosítani és ennek vizsgálata a bányahatóság feladatát képezte. A törvény hatálybalépése idején az egyes magyarországi bányakerületekben számos társpénztár működött (30, 32):

- a) az alsó-magyarországi bányakerületben: 9 társpénztár (Selmecbánya, Kőrmöcbánya, Besztercebánya, Újbánya, Rohoncz, Tiszolc, Bazin, továbbá Horvátországban Szamobor és Radoboj székhellyel);
- b) a felső-magyarországi bányakerületben: 8 társpénztár (Szomolnok, Igló, Dobsina, Diósgyőr, Phönix-huta, Rimabrezó, Murány és Pohorella székhellyel);
- c) a bánsági bányakerületben: 5 társpénztár (Oravica, Boksán, Resica, Ruszkahegy és Rézbánya székhellyel);
- d) a nagybányai bányakerületben: 2 társpénztár (Nagybánya és Ó-radna székhellyel).

A bányatárspénztárak tagjai számos törvényi kedvezményben részesültek, pl. a bányamunkások, valamint özvegyeinek nyug- és kegydíjai mentesültek a jövedelem- és keresetadó alól¹¹. A bányatörvény azonban nem gondoskodott az ország területén elszórtan működő társpénztárak egységes rendszerbe foglalásáról. Az egyes társpénztárak közötti, a munkahely változtatásból adódóan, a már befizetett járulékok átadása általában kizárt volt, jogfolytonosság csak a kincstári bányák között állt fenn. Az állami bányatárspénztárak alapszabályainak értelmében ugyanis az ország területén az állami bányaművek társpénztárai egyetlen közös társpénztárt alkottak, de vagyoniukat külön-külön kezelték. Az alapszabályok rendelkezése szerint (9), amennyiben az

„adózó tag egyik műtől a másikba lép át, és utóbbi társpénztárba további befizetését teljesíti, az előbbi társpénztárnál szerzett joga nem enyészik el, hanem a közösség elvénél fogva átmegy az utóbbi társpénztárba”.

A bányatörvény kógens előírásai ellenére sok bányamű vállalkozója elmulasztotta a társpénztár létrehozását vagy a törvényben meghatározott tartalmú alapszabály alkotását, amely a későbbiekben sok problémát okozott és végeredményben alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy a bányatárspénztárak fokozatosan elvesztették hatásköreiket.

Ennek az időszaknak a jellemzője ugyanakkor, hogy a munkássegélyezés gondolata a bányászaton és kohászáton kívül is megjelent. Az Általános Munkásbetegsegélyező és Rokkant Pénztár (röviden: Általános Pénztár) 1870. április 3-án alakult meg, 19 taggal. Kezdetben a Pest-Budai Munkásképző Egylet egyik alosztályaként működött, csak 1871-ben vált önállóvá. Az alapítók célja egyrészt egy olyan beteg- és rokkantsegélyező pénztár létrehozása, amelyben a munkás élethosszig van biztosítva betegség és rokkant-

¹¹ Az 1868. évi XXVI. tc. 5. § n. pontja, 1870. évi XLIX. tc. 2. § k. pontja és az 1875. évi XXIX. tc. 5. § e. pontja alapján.

ság esetére akkor is, ha munkanélküli, bármilyen gyárban dolgozik, bárhol lakik az országban, másrészt a munkások maguk is képesek önállóan fenntartani és vezetni. Bevételei a tagok befizetett járulékaik voltak, az alapításkor a belügyminiszter is hozzájárult a költségekhez. Az alacsony bérű munkások által befizetett összegekből nem tudtak elegendőt tenni a rokkantpénztári feladatoknak, ezért ezt a funkciót törölni kellett az alapszabályból. Az Általános Pénztár arra törekedett, hogy minél előbb országos szervezetté váljon, ezért vidéki településeken fiókpénztárakat hoztak létre. Ezt a szervezetet tekintik az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság elődjének.

Az 1876. évi XIV. törvénycikk foglalta össze a közegészségügy rendezésére vonatkozó legfontosabb szabályokat. Ezek közül a bányatárspénztárakra is kiható rendelkezésként kell megemlíteni, hogy a törvény hatálybalépését követően köz- és magánkórházak, illetve gyógyintézetek már csak belügyminiszteri engedéllyel voltak létesíthetők. A közkórházi jelleggel felruházott kórház vagy gyógyintézet – ha a helyi szükségleteken túlmenően idegen betegek fogadására is rendelkezett kapacitással – köteles volt minden jelentkező beteget megkülönböztetés nélkül ellátni¹². E rendelkezések természetesen vonatkoztak a bányatárspénztárak által fenntartott bányakórházakra is.

A bányatörvény hatálya alá tartozó üzemeken kívül a munkások betegség esetére szóló biztosításáról Magyarországon elsőnek az 1884. évi XVII. törvénycikk, az ún. ipartörvény rendelkezett. A törvénycikk felhívta az ipartestületeket segélypénztárak létesítésére, de nem tette teljes körűen kötelezővé azok létrehozását, ezért a biztosítás csupán önkéntes elhatározáson alapulhatott. Az ipari munkások önkéntes társuláson és a kölcsönös támogatás elvén alapuló segélyegyletei létrehozásában így változatlanul a céhszervezetnél kifejlődött érdekvédelmi munkának volt jelentős szerepe.

Az 1885. évi XI. törvénycikk külön szabályozást vezetett be az állami tisztviselők, altsztek és szolgák nyugdíjazásáról. A törvénycikk tartalmazott rendelkezéseket a bányatárspénztáraknál foglalkoztatott hivatalnokokra vonatkozóan, de ezek az előírások a bányatárspénztárakra nem voltak közvetlen kihatással. A törvénycikkhez fűzött miniszteri indokolás mindezt azzal magyarázta, hogy

„külön érvényben hagyatnak a bányatársulásokra vonatkozó szabályok, mert a bányatársulásokba adózó munkások nyugellátása a külön társuláspénztárak által van biztosítva, az azokba adózók az állam magánvállalatainál s nem az adminisztráció körében levén alkalmazva, szorosabb értelemben vett állami alkalmazottaknak nem tekinthetők, ezen kívül különleges helyzetük igen sok különleges intézkedést tesz szükségessé, végre nyugellátásuk módosítása a magán-bányatársulásokra is elmaradhatatlan visszahatással lenne, a kincstári bányatársulások több helyen összefüggésben állnak a magánbányatársulásokkal, sőt a közös állami és magánvállalatoknál a társulások helyzete is e közös viszonyoknak felel meg.”

A kiegyezést követően – mint a fentiek szerint látható – több jogszabály érintette a bányatárspénztárak működésének egyes területeit, mégis a törvényi szabályozás hiányosságaira volt visszavezethető, hogy a betegsegélyezés és nyugalombéllátás ugyanabból a pénztárból történt. Ez a két önálló feladat a kitűzött célok veszélyeztetése nélkül – elsősorban a szűkös anyagi források miatt – gyakran nem volt hiánytalanul ellátható.

¹² Lásd a hivatkozott törvénycikk 56–58. §-át.

A betegsegélyezés terén többek között éppen ezért jelentett jelentős változást az ipari és gyári alkalmazottak betegség esetén való segélyezéséről szóló 1891. évi XIV. törvény cikk hatálybalépése, amely általános jelleggel elrendelte, hogy

„betegsegélyző pénztárhoz kell tartozniuk, nemre, korra és honpolgárságra való tekintet nélkül mindazoknak, a kik a magyar korona országai területén...

- a) valamely az ipartörvény alá eső foglalkozásnál;
- b) bányákban és kohókban vagy a bányatermékeket feldolgozó egyéb művekben úgyszintén kőfejtő, homok, kavics- és agyagtermelő telepeknél;
- c) nagyobb építkezéseknél;
- d) a vasúti üzemeknél és ezek gyáraiban és műhelyeiben, a postánál, távirdáknál és távbeszélőknel;
- e) hajózásnál és a hajóépítésnél, valamint a fuvarozásnál és szállítmányozásnál, rak-táraknál és a kereskedelmi pincészetnél voltak alkalmazva és az alkalmazás idő-tartama legalább 8 napra terjedt”.

Az addig gyakorlatilag szinte kizárólag a bányászat és kohászat területén létező szabá-lyozást tehát általános jellegű szabályozás váltotta fel.

A betegsegélyező pénztárak a következő szolgáltatásokat voltak kötelesek nyújtani tagjaiknak:

- a) ingyen orvosi segélyt valamely a pénztár igazgatósága által kijelölt s orvosi gya-korlatra jogosult orvos által legfeljebb 20 hét időtartamra, továbbá szülés esetén ingyenes szülészeti támogatást és gyógykezelést;
- b) gyógyszereket és a szükséges gyógyászati segédeszközöket 20 héten át ingyen;
- c) táppénzt az esetre, ha a betegség keresőképtelenséggel járt s 3 napnál tovább tar-tott, a táppénz mértéke pedig a járulék kiszámításának alapjául vett összeg felét tette ki;
- d) gyermekágyi-segélyt mely a megbetegedés vagy a szülés napjától négy hétig járt és mértéke a táppénzzel volt egyenlő;
- e) halálkozás esetén temetkezési segélyt a járulék kiszámításának alapjául vett összeg 20-szoros értékéig.

A törvény a betegsegélyző pénztárak neveit az alábbiak szerint határozta meg¹³:

- 1. kerületi betegsegélyző pénztárak;
- 2. vállalatoknál és gyáraknál alkalmazottak betegsegélyző pénztárai, ideértve a közleke-dési vállalatok betegsegélyző pénztárait is;
- 3. építési vállalatoknál alkalmazottak betegsegélyző pénztárai;
- 4. ipartestületi betegsegélyző pénztárak;
- 5. bányatársulások és
- 6. magánegyesülések útján létesített betegsegélyző pénztárak.

A kereskedelmi miniszter 1892. jan. 29-én kelt 2343/1892. sz. rendeletével állapította meg ezek székhelyeit és területeit az országot 98 kerületre osztva. Az általános szabályozás

¹³ Az 1891. évi XIV. tc. 28. §-a.

jelentőségét jól szemlélteti a törvényhez fűzött miniszteri indokolás¹⁴, amely szerint az 1885. évi iparstatisztika alapján a magyar korona területén

„...az összes ipari munkások számának csak 40%-a van betegség esetére biztosítva, a miből következik, hogy bár újabban e tekintetben is társadalmi téren haladás észlelhető, mégis tagadhatatlan tény, hogy az ipari munkások egy nagy része, úgyszintén családjuk betegség és keresetképtelenség esetében az inség veszélyének van kitéve, hogy tehát a betegsegélyezési ügynek törvényes rendezése hazai viszonyaink között is szükség és mindinkább sürgőssé válik.” Az indokolás utalt arra, hogy hazánkban „a munkásoknak betegség esetében való segélyezése a maga egészében törvény útján” még nem került szabályozásra, de nyomatékosította, hogy ha „figyelembe vesszük azt, hogy az országbírói értekezet alapján érvényében fenntartott osztrák bányatörvény szerint a bányászati iparnál alkalmazott munkások a bánya-társuladák útján betegség esetében is részesülnek némi segélyben, azt látjuk, hogy a betegség esetében való segélyezés tekintetében törvényes intézkedések már nálunk is fennállanak, ezek azonban alkalmosszerűen s bizonyos rendszeresség nélkül jöttek létre, úgy, hogy a betegsegélyezési ügynek szerves rendezése már ezen szempontból is kívánatossá válik”.

A miniszteri indokolás fontos adatokat is közölt a bányatársuladékokkal kapcsolatban, amelyek képet nyújtanak azok szerepéről és súlyáról:

„...ami a bányászati iparnál alkalmazottak segélyezési ügyét illeti, az régibb keletű s ennél fogva nagyobb terjedelmű is. A bányamunkával járó nagyobb veszély, s a bányászat elszigetelt helyzete szükségessé tette, hogy a kormány a segélyezés ügyét ezen iparágnál tételes intézkedésekkel szabályozza. – Ezen nagyobb részben már régibb kormányi intézkedések alapján keletkeztek az úgynevezett bányatársuladékok, melyek, habár a humanitásnak jelentékeny szolgálatot tesznek, mindazonáltal mai szervezetükben a munkás-segélyezés és ellátás fokozottabb igényeinek már alig felelnek meg. A magyar korona területén fennálló társuladékok vagyoni állapota 1887. év végével 9,027,209 forint 22 krt tett, mely vagyonból 2,411.093 forint 68 kr., vagyis az összes vagyon 26,8%-a a kincstári bányatársuladékokra és 6,616.110 forint 54 kr. a magán-bányavállalatoknál fennálló társuladékokra esik. Az utóbbi összeg tehát az összes vagyonnak 73,2%-át teszi. A 2, 005. 484 forint 84 kr-nyi összbevételel szemben a kiadások a fennebbi évben 1,776.201 forint 63 1/2 kr-ra rúgtak, úgy, hogy az összes pénztári vagyon az 1887. év folyamán 229.282 forint 20 1/2 kr-ral szaporodott. A bányatársuladékok azonban mai szervezetük szerint nemcsak a betegség esetében való segélyezéssel foglalkoznak, hanem működésük nevezetesebb ága a nyugdíjazás, illetve a rokkantak ellátása. Ugyanis az összes bevételeknek az egyes kiadásokra fordított összegét százalékokban kifejezve azt találjuk, hogy a bevételeknek 44,41%-a fordított a munkások, – ezek özvegyei és árvái nyugdíjazására, 18,60% kórpénzekre, gyógykezelési és temetkezési kiadásokra, 1,65% egyházi és iskolai célokra, 0,95% segélyezésekre és egyéb a munkások javára történt kiadásokra, 1,973% kezelési költségekre és 4,35% vegyes természetű kiadásokra.

¹⁴ Az egyes jogszabályokhoz fűzött indokolások idézett szövegének forrása itt és a továbbiakban a Corpus Juris Hungarici CD-ROM kiadása (38).

A nálunk fennálló társpénztárak által nyújtott kedvezmények rendszerint a következők: gyógykezelés, ingyen gyógyszerek, kórpénz és pedig az évi bérnek 1/3–1/2 része, némely helyen 60%, nyugbér, özvegyek és árvák ellátása vagy végkielégítése és temetkezési költség. A legújabban beszerzett adatok szerint a bányászati iparnál alkalmazott 40.369 bányamunkás közül semmiféle társpénztárhoz nem tartozik 1.523, vagyis az összes számnak 3,7%-a; ezek tehát betegség vagy szerencsétlenség esetében csakis azon kedvezményekre számíthatnak, melyeket a munkaadó beteg munkása irányában törvény szerint nyújtani köteles. Csakis betegség esetére biztosítva van 10.539, tehát az összességnek 26,4%-a. Betegség és munkaképtelenség esetére biztosítva van 28.307 munkás, az összes számnak 69,9%-a. Minden egyes tagra ez összes társpénztári vagyonból 209 forint 91 kr. esik. Noha e társpénztárak a bányatörvény határozmányai alá eső bányászati ipar tehát csakis a bánya- és kohó-munkások számára állítottak fel; – a bányatulajdonosok nagy része és nevezetesen maga a kincstár is, midőn a bányákból, illetve kohókból nyert egyes anyagnak feldolgozására gyáripárt rendezett be, az ezen gyárakban alkalmazott munkásait is a bányászok számára felállított társádládákba való belépésre kötelezte, a mi, az eddig fennállott viszonyokat tekintve, csak helyeselfelhető intézkedés volt, mert a segélyezési ügy nem lévén rendezve, mindenesetre haladás, volt, ha az ily gyárak munkásairól legalább oly módon történt gondoskodás, hogy a bányaiiparnál már létező szervezetbe azok is bevonattak s így a bányatársádládák jótéteményeiben szintén részesültek. Vas- és acélgyáraink egy tekintélyes részében tehát a munkások betegsegélyezéséről nyugdíj-, özvegy- és árva-ellátásáról ez idő szerint a társádládák útján van gondoskodva. Azon gyárak száma, melyek ily társpénztárral bírnak: az 50-et meghaladja, az azokban foglalkozó ipari gyári munkások száma 27.650 és az ily társádládák tőkéje meghaladja az 1,634.000 forintot.”

A törvény egyéb előírásait – így a betegsegélyezés köréről, a tagok járulékairól és a fizetési kötelezettségről, valamint a munkáltató bejelentési kötelezettségéről szóló rendelkezéseket – a bányatörvény alapján létesített társádládák esetében csak abban az esetben kellett alkalmazni, ha „az általa gyakorolt betegsegélyezést a bányászati és kohászati iparban alkalmazottakon és hozzátartozóikon kívül másokra is kiterjeszti, illetve tagjaiul másokat is felvesz”. Kötelező előírást jelentett ugyanakkor, hogy a bányatárspénztáraknak is be kellett állniuk legalább az e törvényben meghatározott „*járulékok legmagasabb és a szolgáltatás legkisebb*” szintjére. A miniszteri indokolás ehhez a következő magyarázatot fűzte hozzá:

„A fennálló bányatörvény értelmében minden bányauzem mellett társádláda szervezendő, melyhez részben az üzem, részben a munkások hozzájárulni tartoznak és melybe a kivetett bíróságok és pénzbüntetések is folynak. Ezen bányatársádládákat a jelen törvényjavaslat mint fennállókat és a betegsegélyezés keretébe tartozókat elismeri és ezekre nézve a bányatörvénynek és az ezzel kapcsolatos kormányrendeletnek szabályait mérvadóknak tekinti. A bányatársádládák századok előtt keletkeztek és nemcsak betegsegélyezésről, hanem nyugdíjazásról, temetésről, özvegyek és árvák ellátásáról és baleset-biztosításról gondoskodnak és ennél fogva a munkástól sokkal nagyobb (egész 6%-ig) terjedő hozzájárulást, a munkaadótól pedig ugyanazon összeggel való befizetést igényelnek. Midőn későbbben a bánya- és kohó-vállalkozók egy nagy része és nevezetesen a kincstár valóságos gyáripárt kezdett üzni, az ezen iparágakban alkalmazott, tulajdonképpen nem is bánya- vagy kohó-munkásokat is a bányászok számára alkotott társpénztárakba való belépésre kötelezte. Ily vállalatokra nézve a törvényjavaslat azon

megszorítást tartalmazza, hogy azok a járulékok legmagasabb és a szolgáltatás legkisebb mérvére nézve a jelen törvényjavaslat intézkedéseihez alkalmazkodni kötelesek. Ez által elérték egyrészt az, hogy a bányatársláda kötelékében megmaradó, de más iparban foglalkoztatott munkás a törvényben előírt segélyben részesül, másrészt pedig, hogy más munkaadó, mint a bányatulajdonos ily munkása részére nagyobb, mint ezen törvény szerinti járulék fizetésére nem szoríttatik. Ha tehát a bánya-társláda, mely esetleg a törvényesnél nagyobb szolgáltatásokat, pl. nyugdíjt nyújt, ennek fejében nagyobb járulékot kíván szedni, azon munkásokra nézve, kik nem a bányapárnál dolgoznak, azonban mégis tagjai a társládának, tartozik a járulékot elkülöníteni és csupán a betegsegélyre eső rész után szedheti a munkaadótól a törvény által megállapított járulékot, fennhagyatván a munkásnak, hogy másféle biztosítás fejében járó illetékeket sajátjából fizessen be, vagy a munkaadónak, hogy munkásai érdekében eltérő egyezségre lépjen a társládával.”

Az 1891. évi XIV. törvénycikk megalkotásával Magyarország a földrészen harmadikként – a német és osztrák törvények után – csatlakozott a kötelező társadalombiztosítás rendszerét bevezető országokhoz, életbe léptetve a kötelező betegségi biztosítás rendszerét, amely azonos színvonalú volt a bányatárspénztárak szolgáltatásaival. Ez a törvény mérföldkőnek tekinthető a magyar társadalombiztosítás történetében, mert európai színvonalon szabályozta a betegségbiztosítást egy iparosodó társadalomban. A törvény rendelkezései szerint biztosításra kötelezettek voltak az 1884. évi ipartörvény alá tartozó foglalkozásokban dolgozók nemre, korra és állampolgárságra tekintet nélkül. Nem terjedt ki a törvény hatálya ugyanakkor az állami intézmények, törvényhatóságok, községek és állami vállalatok alkalmazottaira, valamint a mezőgazdasági munkásokra. Önkéntesen azonban bárki csatlakozhatott, biztosíthatta magát.

A törvény szellemében működő pénztárakat önkormányzati szervek irányították, a székhelyük szerint illetékes iparhatóság felügyelte és ellenőrizte, illetőleg a belkereskedeleminyügyi miniszter felügyelete alatt álltak. A pénztárak bevételi forrásai a belépésre kötelezett tagok járulékaik voltak, melynek egyharmad részét a munkaadó volt köteles a sajátjából fedezni, kétharmad részét pedig a tag béréből vonták le. Kiadásait képezték az ingyenes orvosi segély a pénztár igazgatósága által kijelölt orvos által (legfeljebb egyfolytában húsz héten át), a szülési segély, továbbá gyógyszerek, gyógyászati segédeszközök, táppénz azon esetre, ha a betegség keresőképtelenséggel jár és három napnál hosszabb ideig tart (legfeljebb húsz héten át), a temetkezési segély és a gyermekágyi segély. A járulékokat csak a pénztár tagjainak segélyezésére, tartalékalap gyűjtésére és fenntartására, esetleg pénzügyi szövetségi tartalékalaphoz való hozzájárulásra, a pénztár kezelési költségeinek fedezetére lehetett felhasználni. A járulékhátralékok közigazgatási úton, adók módján voltak behajthatók törvényi felhatalmazás alapján.

Az 1898. évi XXI. törvénycikk országos betegápolási alapot hozott létre és egyidejűleg országos betegápolási pótdótot vetett ki a kórházi és más gyógyintézeti betegápolási költségek biztosítása és a költségviselés egységesítése érdekében. A törvény annyiban érintette a bányatárspénztárakat, hogy előírásai szerint a társpénztárak (és a betegsegélyező pénztárak) kórházi és gyógyintézeti ápolási költségeket csupán az esetben voltak kötelesek fizetni, ha belegegyezésüket adták beteg tagjaik kórházi ápolásához. A társ-pénztári tag a pénztár terhére, ennek előzetes engedélye nélkül csak kivételesen (előre nem látott, vagy véletlen baleset, illetve súlyos betegség esetén) részesülhetett kórházi

ápolásban, de ilyen esetekben a kórház köteles volt az illetékes társpénztárt azonnal értesíteni. A törvény a betegápolási költségek viselését 20 hétig terjedően tette a társpénztár köteleességévé, ha a kórházi ápoláshoz beleegyezését adta, ugyanakkor beleegyezés hiányában legfeljebb 30 napi ápolás költségei terhelték.

Az 1891. évi XIV. törvénycikk helyébe később az 1907. évi XIX. törvénycikk lépett, amely egyrészt módosította a fenti törvénycikk előírásait, másrészt kiegészítette azt az ipari munkások balesetbiztosítására vonatkozó szabályozással. Nem vitatható, hogy az 1891. évi XIV. törvénycikk megalkotásával a magyar törvényhozás az első szociálpolitikai jellegű jogintézményt alkotta meg és a törvénnyel megteremtette az alapot a munkásbiztosítási intézménynek további kiépítésére is. A gyakorlat azonban csakhamar megmutatta, hogy az 1891-ben alakított szervezet a betegség esetére való biztosítás szükségleteinek és igényeinek nem felel meg. A törvényhozás ugyanis gyakorlati tapasztalatok hiányában a betegség esetére való biztosítás intézményének a megszervezésénél a Németországban meghonosított és Ausztriában is elfogadott biztosítási szervezetet vette alapul. Ez a biztosítási szervezet lényegileg abban állt, hogy a betegség esetére való biztosítást területi alapon szervezett kerületi betegsegélyező pénztárak intézték. Ezzel szemben azonban a munkásoknak módjuk nyílt arra is, hogy szakma szerint külön ipartestületi, gyári és vállalati betegsegélyező pénztárakat létesítsenek, sőt lehetőség volt magánegyesületi betegsegélyező pénztárak létesítésére is. Ez a szervezeti megoldás a biztosításba bevonható és a biztosítás szükségleteinek fedezésére szolgáló anyagi erők teljes szétforgácsolásával járt. A betegsegélyező pénztárak túlnyomó része állandóan anyagi zavarokkal küzdött, tartalékalapot sem volt képes létrehozni és jelentős tartozásokat halmozott fel. A törvény módosítás új alapelveként fogalmazta meg a központosított országos biztosító szervezet megteremtésének igényét, amely a betegbiztosításon túlmenően egy szervezetbe vont a balesetbiztosítás szakterületét is. A törvényhez fűzött miniszteri indokolás szerint:

„A munkásbiztosítás terén ugyanis a betegség, baleset, rokkantság és aggkor esetére való biztosítás tekintetében a szervezet szempontjából különbséget tenni egyáltalában nem indokolt. E biztosításnál csak egy érdekről, egy célról lehet szó és ez az, hogy a munkásokról keresetképtelenség esetére szövetkezeti alapon gondoskodni kell. Hogy a keresetképtelenség betegség, baleset vagy rokkantság, illetve aggkor következtében áll-e elő, ennek a körülménynek a biztosítási szervezet megállapítására befolyása nincs, úgy hogy csekélyebb ipari népesség mellett a keresetképtelenség minden esetére való biztosítására célszerűen csak egy intézmény szervezhető. Ez azzal a nem kicsinyelhető eredménnyel is jár, hogy a biztosítási szervezeteknek egységes megállapítása a kezelési költségeket is lényegesen csökkenti és a munkaadó teendőit is tetemesen egyszerűsíti.”

Ezen elvek alkalmazásával az 1907. évi XIX. törvénycikk a betegség és baleset esetére való biztosítást egységesen a kerületi betegsegélyező pénztárakra bízta, továbbá központi szervként létrehozta az Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztárt. A törvény a bányák és kohók mellett – most már a munkaviszony teljes időtartamára vonatkozó betegség- és balesetbiztosítási kötelezettség tekintetében – hatályát kiterjesztette a sóművekre és a kő- és földanyagok törésével, illetve feldolgozásával foglalkozó üzemekre is. A bányatörvény hatálya alá tartozó bánya- és kohóüzemek alkalmazottaira azonban a korábbi jogszabályi előírások változatlan formában maradtak meg. A miniszteri

indokolás azzal érvelt, hogy küszöbön áll az új bányatörvény megalkotása¹⁵, amelyben a bányamunkások biztosítási kérdéseit külön szabályozzák. Az 1907. évi XIX. törvény-cikk tehát egységesítette a betegség- és balesetbiztosítás szabályait és szervezetrendszerét, de ezt nem alkalmazta a bánya- és kohóipar területén, ahol változatlan formában tartotta fenn a társulások-társpénztárak hagyományos szervezetét.

Az új és részletes jogi szabályozás természetes módon vetette fel a meglévő bányatárspénztárak átszervezésére irányuló törekvéseket és elképzeléseket. Ennek egyik eklatáns példaként említhető meg, hogy az 1896. szeptember 25–26-án Budapesten megrendezett „Ezredévi bányászati, kohászati és geológiai kongresszus” egyik témaköre volt Mega Samu előadásában a magyarországi bányatárspénztárak újjászervezésére vonatkozó javaslatok előterjesztése¹⁶. A társpénztárak átalakulása azonban csak sokkal hosszabb idő alatt és sok esetben csak bányahatósági kényszerintézkedések következtében történt meg. A társpénztárak a betegség és baleset esetére való biztosítást ugyanis gyakran nem terjesztették ki a fennhatóságuk alá tartozó bányászati, kohászati és az ezekhez kapcsolódó egyéb ipari üzemek mindazon dolgozóira, akikre az 1907. évi XIX. tc. biztosítási kötelezettséget írt elő. Sok esetben nem lehetett megállapítani, hogy egy adott dolgozó azért nem tartozott a társpénztárhoz, mert az országos pénztárnak volt biztosításra kötelezett tagja vagy egyáltalán nem volt biztosítva. A Pénzügyminisztérium ezért, 2033/1910. sz. körrendeletében deklarálta (23), hogy a jogszabályi előírásoknak

„csak azon társpénztárak felelnek meg, amelyek biztosítási körükbe nemcsak a betegség, hanem a baleset, valamint rokkantság és aggkor folytán bekövetkező munkaképtelenség esetére való biztosítást is felveszik”.

A körrendelet elrendelte, hogy minden társpénztár köteles tagsági körét a hatáskörébe vont bánya- és kohóüzemeknél foglalkoztatott minden munkavállalóra kiterjeszteni, akik az 1907. évi XIX. tc. szerint betegség és baleset esetére való biztosítási kötelezettség alá esnek. A körrendelet a tagsági kör kiterjesztésének mértékét a következőképpen szabályozta:

„tekintettel azon körülményre, hogy a bányatárspénztárak által betegség és baleset esetén nyújtandó segélyezés mérve még mindig nincsen törvényesen szabályozva, az újonnan alakuló, illetőleg a már fennálló társpénztárak biztosítási körüket a bányatörvény hatálya alá nem tartozó üzemek alkalmazottaira csak azon esetben terjeszthetik ki, ha a bányászati, illetőleg kohászati és a biztosítási körbe vonandó más üzem között az alanyi és tárgyi kapcsolat teljes mértékben meg van, vagyis a két üzemnek, illetőleg üzemkörnél alkalmazottaknak egy szervezet keretében való biztosítását a viszonyok indokolták teszik.”

Azon társpénztár esetében, amely az előírásoknak nem felelt meg, a bányahatóság figyelmeztette a bányavállalkozót és határidő kitűzésével kötelezte őt új alapszabálynak jóváhagyás végett történő beterjesztésére. Ha a bányavállalkozó a figyelemfelhívásban foglaltakat határidőre nem teljesítette, a bányakapitányság a társpénztár működését hivatalból megszüntette és a társpénztár tagjait az illetékes kerületi pénztárnál jelentették be.

¹⁵ Önálló bányatörvény – az 1960. évi III. törvény – hatálybalépésére csak 1961. július 1-jén került sor.

¹⁶ A Petrik-féle Magyar Könyvészet (1712–1920) c. mű CD-ROM kiadása szerint az előadás szövege 1896-ban megjelent a Kormos Műintézet nyomtatásában Budapesten.

A körrendelethez a Pénzügyminisztérium 45605/1911. számú leiratában (23) értelmező rendelkezéseket is fűzött:

„1. A bányatárspénztárak által tagjainak nyújtandó balesetkártalanítás módjáról a bányatörvény kifejezetten nem intézkedik, tekintettel azonban a kifejlődött törvényes gyakorlatra ... a társ pénztárak baleset esetére úgy a munkásoknak, mint az özvegyeknek és árváknak nem egyszer s mindenkorra szóló végkielégítést, hanem ... évjáradékot kötelesek biztosítani, illetőleg nyújtani.

2. A társ pénztár által nyújtandó segélyezés mérve törvényhozásilag megállapítva nem lévén, annak ... szabályozása ... a társ pénztár önkormányzati jogkörébe tartozik...”

E részletszabályozásra elsősorban azért volt szükség, mert a balesetbiztosítási törvény a társ pénztárak szervezetének, illetve a kártérítés mértékének és módjának kérdését – viszszaulva a bányatörvényre – érintetlenül hagyta, ugyanakkor a bányatörvény egyáltalán nem tartalmazott erre vonatkozó részletes előírásokat. Ebből következően más volt a biztosítás szervezete, módja és a kártalanítás mértéke is a társ pénztárnál, mint az országos pénztárnál. A balesetbiztosítási törvény az egyes munkaadókat elvileg mentesítette a balesetért való kártérítési kötelezettség alól, de ennek ellentételezésként a törvény szerint valamennyi munkaadónak az országos pénztár részére történő biztosítási díjat kellett fizetniük. Ez a megoldás azonban nem volt alkalmazható a társ pénztárak esetében, mert a törvény a bányavállalkozókat anyagilag nem kényszerítette a kártérítési kötelezettségük illetően megváltására, maradt tehát az egyes társ pénztárak saját bevételeiből származó segélyezés sok esetben szerény lehetősége. A gyakorlatban tehát a törvényi szabályozás lényeges hibája mutatkozott meg abban is, hogy csak a munkavállalókat kötelezte társadalombiztosításra, de a munkaadókat nem. Ezeket a hiányosságokat ugyanakkor miniszteri rendeletekkel nem lehetett pótolni.

Az értelmezési problémákat jól szemlélteti egy korabeli bírósági ítélet (23). A Kúria 3.185/1909. számú ítéletében az 1907. évi XIX. törvénycikk előírásaira alapozva ki mondta, hogy

„úgy az országos pénztár, mint a bányatörvény alapján létesített társládák által biztosítottakra egyaránt vonatkozik” a törvény baleseti kártérítésre vonatkozó előírása. Az indokolásban a törvény szerint „a bányatársládák szervezetét, a segélyezés mérvét, a járulékok nagyságát, a kezelés módjait és a felügyeletet a bányatörvény és az érvényben lévő kormányrendeletek szabályozzák s a bányatársládák a rendelkezésekben megállapított szervezete érintetlenül marad”, ezért a bányatársládák nem voltak kötelesek „a betegség és baleset esetére való biztosítás céljából tagjaikat az országos munkásbetegsegélyező és balesetbiztosító pénztárba bejelenteni”. De „a törvénynek nem lehet célja az, hogy a bányatársládák által biztosítottaknak munkaadóit kedvezőtlenebb elbánásban részesítse, mint az országos pénztár által biztosítottaknak munkaadóit.”

Mindez azért volt lényeges, mert más volt a biztosítás szervezete, a biztosítás módja, de más a kártalanítás mértéke is a társ pénztárnál, mint az országos pénztárnál, így nem volt közömbös, hogy egy bányamunkás a társ pénztárban vagy az országos pénztárban volt-e biztosítva.

A pénzügyminisztériumi körrendelet és az azt kiegészítő egyéb utasítások, rendelkezések hatására megélénkült a bányakapitányságok bányatárspénztárakkal kapcsolatos hatósági tevékenysége, amelynek eredményeképpen számos bányavállalkozónál hoztak létre bányatárspénztárakat, a meglévő társpénztárak pedig felülvizsgálták és módosították alapszabályukat.

A bányatárspénztárak ebből a korból származó alapszabályainak jellemző részei a következők voltak¹⁷:

1. A társpénztár megnevezése és székhelye és létrehozásának célja (a célok között került rögzítésre, hogy a társpénztár beteg- és temetkezési segélyt, nyugbért, illetve végkielégítést, nevelési pótlékot, baleseti segélyt és egyéb rendkívüli segélyt kíván nyújtani a járulékfizetés ellenében tagjainak, illetve azok özvegyeinek és árváinak).
2. A társpénztári tagokra és a társpénztári anyakönyvre vonatkozó szabályok (az anyakönyv tartalmazta valamennyi tag és hozzátartozói legfontosabb adatait), a tagok jogai és kötelezettségei.
3. Az alapszabály rögzítette az 1. pontban ismertetett célok elérésére szolgáló társpénztári szervezeti megosztást (osztályokat), amelyek általában külön vagyonkezelést megvalósító, de közös igazgatás alatt álló betegpénztár, nyugbérpénztár és balesetbiztosítási pénztár felállításában realizálódtak.
4. Az alapszabály a tagokat teljes jogosultakra és kevésbé jogosultakra osztotta fel (előbbieket valamennyi osztályban való biztosításra jogosultak voltak, utóbbiak viszont csak betegség és baleset esetére).
5. Az alapszabály rögzítette a tagsági idő kezdetére és végére vonatkozó előírásokat.
6. Az egyes osztályokon belül részletezte a bevételek körét és az adott osztály által nyújtott szolgáltatásokat, valamint az igényjogosultságra vonatkozó szabályokat. A betegpénztár jellemző szolgáltatásai voltak, pl. az ingyenes orvosi kezelés, a gyermekágyi segély és a táppénz fizetése. A nyugbérpénztár szolgáltatásai a nyugbérék (öregségi és özvegyi) és végkielégítések fizetésén túlmenően kiterjedtek az árvák nevelési járulékainak, a kegydíjaknak és a temetkezési járulékoknak a fizetésére, de esetenként előléptetési, illetve nőstülési díjakat is fizettek. Végül a balesetbiztosítási pénztár jellemző szolgáltatásai a baleseti nyugbér és a balesetkártalanítás voltak).
7. Az alapszabály következő része általában a társpénztár pénzkezelési szabályaival, tartalékalapjának képzésével, a tőkeelhelyezés rendjével és a könyvvizsgálásra és adminisztrációra vonatkozó rendelkezésekkel foglalkozott.
8. Utolsó fejezetként szabályozta a társpénztár igazgatási szervezetét, amely a társpénztár elnökeiből, a választmányból és a közgyűlésből, valamint a több telephellyel rendelkező cégek esetében helyi bizottságokból állt, részletezte a társpénztári orvosra vonatkozó szabályokat, továbbá összefoglalta a társpénztár feletti bányahatósági felügyelet gyakorlásának rendjét.

Az egyes társpénztári alapszabályok között a bánya- és kohóművek nagysága, gazdasági súlya és a foglalkoztatottak száma alapján természetesen jelentős eltérések voltak, a fenti

¹⁷ Az alapszabályok jellemzőit a Miskolci Bányakapitányság irattárában megtalálható, e korból származó alábbi alapszabályokból állítottuk össze: a Borsodi Bányatársulat Rudabányai Társpénztárának 1914-ben jóváhagyott alapszabálya; a Borsodi Szénbányák Rt. Sajókazinci Társpénztárának 1913-ban jóváhagyott alapszabálya; a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Társpénztári Intézetének 1913-ban jóváhagyott alapszabálya.

felsorolás csak a leg részletesebb társpénztári alapszabályokban foglalt legfontosabb szabályozási köröket igyekezett összefoglalni.

Az I. világháborút követő forradalmi események terméke volt a Forradalmi Kormányzótanács XXI. K. T. E. számú rendelete a munkások betegség- és baleset-biztosításának kiépítéséről. E zaklatott politikai és társadalmi időszakban további rövid élettartamú kiegészítő szabályozást adott a kötelező balesetbiztosítás kiterjesztéséről szóló 5.400/1919. M. E. sz. rendelet, valamint a bányamunkások betegségi és baleseti biztosításáról szóló 1.758/1922. M. E. sz. rendelet is. Ezek a jogszabályok a bányatárspénztárak érdemi működésére kihatással nem voltak.

A korszak végén a munkásbiztosítási bíráskodásról szóló 1921. évi XXXI. törvény-cikk megváltoztatta a bányatárspénztári ügyeket elbíró bíróági szervezetét azzal, hogy „a bányabetegségélyező pénztárak (társládák) és tagjaik betegségi, baleseti és rokkantsági biztosítási ügyeiben az ezek székhelye szerint illetékes királyi járásbíróság mint munkásbiztosítási bíróság”-ot jelölje ki eljáró bírósággént. A munkásbiztosítási bíróságok ülnökeit fele részben a bányavállalat jelölje ki, fele részben pedig a társpénztár közgyűlésének biztosításra kötelezett tagjai választották. A törvény részletesen szabályozta a munkásbiztosítási bíróságok hatáskörét is.

További változást hozott az 1922. évi 1.758. számú M.E. rendelet, amely a társpénztárak alapszabályainak jóváhagyását a továbbiakban a Népjóléti és Munkügyi Miniszter jogkörévé tette¹⁸. Az új jóváhagyási rendnek megfelelően a társpénztáraknak a Népjóléti és Munkügyi Miniszter egyes leiratai¹⁹ értelmében felül kellett vizsgálniuk a társpénztári alapszabályokat és szükség szerint módosítani kellett azokat. Az alapszabály-módosítások elsősorban a társpénztárak szervezetére (elnök, közgyűlés, választmány) vonatkoztak. Sokkal részletesebb ügyrendet állapítottak meg a társpénztár szervezeti egységei működésére és ellenőrzésére vonatkozóan. Az ellenőrzési feladatok ellátására pedig felügyelő bizottságokat hoztak létre. Rögzítették továbbá, hogy a választmány határozatai ellen – amennyiben azok nem a munkásbiztosítási bíróságnál megfellebbezhető ügyekre vonatkoztak – a továbbiakban a Népjóléti és Munkügyi Miniszterhez intézett panasznak volt helye²⁰.

Az egységes biztosítási rendszer fokozatos bevezetéséhez vezető változások 1925 után

Az 1925 után megvalósított társadalombiztosítási reformokat sajátos kettősség jellemezte: bár nyilvánvalóak voltak a társadalombiztosítás minden területén az egységes szabályozás irányába ható jogalkotói törekvések, mégis a bányatárspénztárak szervezeti önállóságát e reformok kevésbé érintették. Az I. világháborút követően a népegészségügyi ellátással kapcsolatosan megnövekedett igények, valamint az e tárgykörben megvalósult fejlettebb külföldi példák a betegbiztosítási és nyugdíjrendszer teljes átalakítását tették

¹⁸ Az 1922. évi 1.758. számú M. E. rendelet 10. §-a.

¹⁹ Ilyen volt pl. a Népjóléti és Munkügyi miniszter 113.329/1924. III. sz. 1925. május 30-án kelt leirata, amely utasította a Borsodi Bányatársulat Társpénztárát az alapszabály módosítására.

²⁰ Forrásként a Borsodi Bányatársulat Rudabányai Társpénztára 1925. évi alapszabály függeléke, a Borsodi Szénbányák Rt. Rudolfslepi Társpénztára 1926. évi alapszabály függelékai, a Bárárd Radvánszky-féle Sajókazai Kőszénbányák Vállalat Társpénztára 1926. évi alapszabály függeléke szolgált.

szükségessé. A 20-as évekre ugyanis már súlyos gondot jelentett, hogy – az értelmezést elősegítő minisztériumi rendeletekkel és állásfoglalásokkal kiegészített – számos jogszabály sem volt képes feloldani a bányatárspénztárak elszigetelt partikuláris rendszere és az általános nyugdíjellátási kötelezettség közötti ellentéteket. Súlyosbította a helyzetet, hogy a trianoni békeszerződés aláírásával a korabeli magyarországi bányászat nagy része – természetesen teljes szervezetükkel, így a társpénztárakkal is – az utódállamok területén maradtak, ezért a jelentősen megváltozott körülmények alapján is reformra szorult a bányatárspénztárak rendszere.

Az ellentétek feloldására a bányatörvény alá eső üzemekben és az ezekkel kapcsolatos ipari üzemekben foglalkoztatott munkásoknak és altszteknek, valamint ezek családtagjainak egységes nyugbérbiztosításáról szóló 1925. évi XXXIV. törvényeikk jelentett megoldást. A törvényhez fűzött miniszteri indoklás az alábbiakat emelte ki:

„A bányatörvény alapján működő társpénztárak keretében a munkások és az altsztek, valamint ezek családtagjai a betegségi segélyezésen felül nyugbérellátásban is részesülnek. Ez a kötelezően megállapított nyugbérbiztosítás azonban a gyakorlatban úgyszólván teljesen hatálytalanná válik annak következtében, hogy mindegyik társpénztár külön-külön, önállóan látja el a nyugbérbiztosítás feladatait. Ez a rendszer már magában is ellenkezik az ily biztosítás észszerű követelményeivel, mert egy-egy társpénztár taglétszámának csekélyisége csaknem kizárja annak lehetőségét, hogy a nyugbérbiztosítás ily szűk körben a kellő szolgáltatásokra megalapozottan végezhesse működését. Ebből következik, hogy az egyes társpénztárak szolgáltatásai távolról sem útlik meg a szükséges mértéket és szolgáltatásainak ez az elmaradása a mindenkor tapasztaltnál is érzékenyebben jelentkezik a jelenlegi nehéz gazdasági viszonyok s különösen a pénzérték nagymértvű csökkenése következtében. Ehhez járul, hogy eme csekély szolgáltatások sincsenek kellően biztosítva, annak következtében, hogy a társpénztárak egymástól teljesen külön állnak és közöttük viszonyossági kapcsolat nincs. Ennek következtében ugyanis az a biztosított, aki a szolgálati viszonyból kilép és más bányászati szolgálatába lép, a nyugbérbiztosítást teljesítő társpénztárnál szerzett összes jogait, sőt rendszerint még saját befizetéseit is elveszti és a nyugbérjogosultságra beszámítás alá eső szolgálati időt új munkaadójánál újból kell megkezdenie. Kétségtelen tehát, hogy e bajokon, amelyek a bányamunkásság körében érthető elégedetlenség okozói, elsősorban a bányamunkások nyugbérbiztosításának országos szervezésével kell sürgősen segíteni, nehogy a szolgálati hely változása továbbra is jogfosztó hatással legyen. E szervezés keretében kell majd gondoskodni arról is, hogy a nyugbérek a mai viszonyok szerint indokolt mértéket elérjék.”

A törvény felhatalmazta a népjóléti és munkaügyi minisztert, hogy a bányatörvény alá eső üzemekben és az ezekkel kapcsolatos ipari üzemekben foglalkoztatott munkavállalóknak és családtagjaiknak nyugbérbiztosítását a törvényhozás rendelkezéséig rendelettel, egységesen országos jellegű biztosítás keretében szabályozza, oly módon, hogy a biztosítással kapcsolatos feladatokat – a feladatkörébe tartozó egyéb biztosítási ágaktól elkülönítve, – a biztosítottaknak és munkaadóiknak külön önkormányzatban gyakorolt egyenlő jogú részvételével az Országos Munkásbiztosító Pénztár lássa el. A miniszteri indoklás szerint

„az ügyintézésnek az Országos Munkásbiztosító Pénztárra bízása abban a megfontolásban leli magyarázatát, hogy az új biztosítási ágazat szilárd megalapozása érdekében áll, ha ebbe a meglevő és a gyakorlatban kipróbált országos jellegű intézménybe kapcsolódhatnak bele,

amely a bányamunkásokra nézve ezidőszert már a baleset esetére való biztosítást is ellátja... A különböző szociális biztosítási intézményeknek a külföldön is egyre tért hódító központosítása és egységesítése ugyancsak ennek az intézkedésnek célszerűsége mellett szól.”

A törvény felhatalmazása alapján születtek meg az N. M. M. 1926. évi 4.400/eln. sz. és az azt módosító 6.100/1928. sz., valamint 600/1929. sz. rendeletei, amelyek a bányatörvény hatálya alá tartozó bánya- és kohóüzemek, valamint melléküzemeik tekintetében és mindazon egyéb üzemek vonatkozásában, amelyeknek munkavállalói a nyugdírbiztosítást ellátó társpengztár tagjai, a rendeletben szabályozott nyugdírbiztosítási rendszert tették kötelező erejűvé. Az alaprendelet a biztosításra kötelezetteket, meghatározott nyugdírbiztosítási alapösszeg hozzárendelésével négy csoportba sorolta²¹. Az egyes csoportok az alábbi beosztásokra terjedtek ki:

1. az önálló műszaki munkakört betöltő altisztek és segédaltisztek (pl. bányamester, főaknász, művezető), illetve a biztosításra kötelezett tisztviselők;
2. az 1. csoportba nem sorolható, de állandó altiszti (segédaltiszti) feladatkört ellátó alkalmazottak (pl. aknász, felvigyázó);
3. a lömesterek, vájárok, segédvájárok, a képesített iparosok és szakmunkások;
4. végül mindazon munkavállalók, akiket az előző csoportokba nem lehetett besorolni.

A rendeletben szabályozott nyugdírbiztosítás alapján a biztosítottak az alábbi szolgáltatásokban részesülhettek²²:

1. rokkantsági nyugdír;
2. özvegyi nyugdír (az özvegy ismételt férjhezmeneteléig);
3. árvanyugdír (a gyermek 16 éves életkoráig).

A nyugdírbiztosítás szolgáltatásai 10 évi biztosítási jogviszony megléte (várakozási idő) esetén voltak igénybe vehetők. Ha a biztosított a várakozási idő letelte előtt meghalt, családtagjai részére az özvegyi és árvanyugdír egy évi összege járt végkielégítésként²³. A nyugdírbiztosítási járulék összegét a biztosított és a munkaadó egyenlő arányban viselte²⁴. A jogszabály utolsó része az országos biztosítási rendszer kezelésére létrehozott Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) bányanyugdírbiztosító ágára vonatkozó előírásokat tartalmazta. Ezek közül a legfontosabb, hogy az N. M. M. 1926. évi 4.400/eln. sz. rendelet hatálya alá vont társpengztárak nyugdírbiztosító osztályai (ágai) – a rendelet hatálya csupán a diósgyőri m. kir. állami vas- és acélgyár és a komlói m. kir. kincstári kőszénbánya társpengztáira nem terjedt ki – 1926. december 31-ig önálló működésüket megszüntették, jogaik és kötelezettségeik az Országos Társadalombiztosító Intézet bányanyugdírbiztosító ágára szálltak át²⁵. A rendelet hatálybalépésével (1927. január 1.) egyidejűleg – a már említett két kincstári üzem kivételével – a bányatárspengztárak alapszabályainak nyugdírbiztosításra vonatkozó rendelkezései hatályukat veszítették²⁶.

²¹ Az N. M. M. 1926. évi 4.400/eln. sz. rendelet 3. §-a.

²² A rendelet 5. §-a.

²³ A rendelet 6. és 28. §-a.

²⁴ A rendelet 44. §-a.

²⁵ A rendelet 62. §-a.

²⁶ A rendelet 71. §-a.

Az Országos Társadalombiztosító Intézet alapszabályát a N.M.M. 1929. évi 1.700. sz. rendelete állapította meg. Az alapszabály szerint az Országos Társadalombiztosító Intézet jogi személyiséggel rendelkező olyan testület, amely „a betegségi, a baleseti, az öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági, továbbá a bányanyugbér biztosítást” a hatályos jogszabályok előírásai értelmében önkormányzati alapon látja el. Az Intézeten belül a bányanyugbér-biztosítási eljárásokkal önálló választmány, illetve bányanyugbér-megállapító bizottság foglalkozott.

A fentiekből is kitűnik, hogy a népjóléti és munkaügyi miniszteri rendelet az Országos Társadalombiztosító Intézetről részletesen rendelkezett, melynek bányanyugbér-biztosító ágához rendelte egységesen (két kivétellel) valamennyi társpénztár nyugbérbiztosítási feladatát. Ezzel a bányászat és kohászat, valamint a kapcsolódó tevékenységek vonatkozásában is megvalósult az egységes országos keretekben szabályozott nyugdíjrendszer. Mindez nem jelentette azt, hogy az 1925. évi XXXIV. törvénycikkben megnevezett Országos Munkásbiztosító Pénztár ne működött volna e néven tovább. Az 5400/1919. M. E. számú rendelet alapján létrehozott Országos Munkásbiztosító Pénztár az 1907. évi XIX. törvénycikkben a betegségi és a baleseti kötelező biztosítás feladatainak ellátására létesített Országos Munkásbetegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár jogutódjaként működött. Az 1927. évi XXI. törvénycikk nevét megváltoztatta Országos Munkásbiztosító Intézetre, végül az 1928. évi XL. tc. előírása alapján változott elnevezése Országos Társadalombiztosító Intézetre.

A m. kir. népjóléti és munkaügyi miniszter a N.M.M. 31.000/1925. sz. rendeletében szabályozta a bányatárspénztáraknál felmerülő balesetbiztosítási ügykezelési, orvosi és gyógyszerköltségek megtérítésének rendjét. A rendelet szerint

„az Országos Munkásbiztosító Pénztár a bányatárspénztárt fenntartó vállalatnak, illetőleg – amennyiben az ügykezeléssel járó költségeket a társpénztár viseli – a társpénztárnak a balesetbiztosítási ügykezelési költségek fejében a bánya- és kohóüzletág terhére számadási évenként utólag megtérítést fizet”.

A megtérítést a kifizetett segélyek és baleseti kártalanítási költségek arányában állapították meg. Ugyancsak megtérítés járt a tíz hét után felmerülő orvosi és gyógyszerköltségek után a baleseti számlát terhelő táppénzek arányában.

Az egységesítés érdekében a következő fontos lépés a betegségi és baleseti kötelező biztosításról szóló 1927. évi XXI. törvénycikk megalkotása volt, amely az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset esetére való biztosításáról szóló 1907. évi XIX. törvénycikket váltotta fel. Az új szabályozás indokainak megismeréséhez ismételten a törvényjavaslathoz fűzött indokoláshoz célszerű fordulni. Az indokolás szerint az 1907. évi XIX. törvény által szabályozott szervezet két fontos területen szorult megújításra.

„Az egyik a munkaadóknak és a biztosítottaknak úgynevezett paritásos részvétele az önkormányzatban, amely a betegségi és a baleseti biztosítási ágnak közös szervezetben egysítése folytán nemcsak a két érdekeltég egyenlő teherviselésével fenntartott betegségi biztosításban, hanem ezen felül a kizárólag munkaadói költségen élő balesetbiztosításban is éreztette hatását. A paritás ugyanis csak névleges volt, tényleg azonban papirosrendelkezés maradt, mert a biztosítottak az úgy iránt tanúsított nagyobb érdeklődésük és erős szerve-

zetségük következtében az önkormányzatban befolyásukat belterjesebb módon és egységesebben érvényesítették...”

Az előrebocsátott fejlődési irányzattal szemben az állami felügyelet nélkülözte azokat a hathatós eszközöket, amelyek az egyetemes közérdek követelményeit megóvhatták volna. Ebben a vonatkozásban jelentkezett ugyanis a biztosítási szervezet másik nagy foglalkozása, ti. az, hogy a törvény a munkásbiztosítás állami felügyeletét bírói függetlenséggel ellátott hatóságra, az Állami Munkásbiztosítási Hivatalra ruházta. Márpedig alapjában elhibázott szervezés volt az, amely szem elől tévesztve a bírói megítélést kívánó jogvitás ügyek és a célszerűség követelményének érvényesítésére hivatott állami felügyelet teljesen különböző jellegét, mindkettő részére közös szervként az említett hivatalt létesítette. Tetszetős volt ugyan az az elgondolás, hogy a felügyelet pártatlansága érdekében azt a kormányhatalom utasításaitól független bíróság gyakorolja. Másfelől azonban a gyakorlatban ki nem egyenlíthető ellenmondás rejtett abban a törvényes rendelkezésben, amely e független hatóságot a jog szabályainak érvényesítésén felül azzal a feladattal is felruházta, hogy az önkormányzatnak a pénztár céljával és rendeltetésével ellenkező határozatait megsemmisítse. Tudatában volt tehát a törvényhozó annak, hogy a munkásbiztosítás felett gyakorolt felügyelet nem szorítkozhatik a jog szabályainak merev alkalmazására, hanem annak nagy, egyetemes célszerűségi szempontokat is kell érvényesítenie. Mindamellet magá hiúsította meg ennek a követelményének érvényesülését azzal, hogy annak foganatosítását ily feladat betöltésére hivatással nem bíró, erre alkalmatlan bírói joghatóságra ruházta. A törvény éppen ily érzékeny ponton hagyta figyelmen kívül a bírói és a közigazgatási joghatóságnak szétválasztására vonatkozó alkotmányjogi alapelvet, ezzel a kormányzati és közigazgatási feladatok egyik jelentékeny csoportját kiemelve a kormány érdemi rendelkezésének köréből és annak politikai felelőssége alól.”

A jogalkotó a fentiek figyelembevételével jutott arra az indokolásban megfogalmazott álláspontra, hogy

„az önkormányzat reformja tekintetében pedig a közvélemény csaknem teljességében a mellett foglalt állást, hogy a munkásbiztosítási tisztviselők alkalmazása kivétessék a munkásbiztosítási önkormányzat jogköréből és hogy az intézmény ügyvitelét állami tisztviselők lássák el”.

A törvény hatálybalépésével egyidejűleg tehát az addig önkormányzati alapokon működő munkásbiztosítási szervezet állami felügyeleti intézményrendszerre alakult át.

A törvény jelentősen kiterjesztette a kötelező érvénnyel a betegség- és balesetbiztosítás rendszerébe vontak körét, továbbra is fenntartotta viszont a törvény hatálybalépésekor az Országos Munkásbiztosító Intézet keretén kívül már önállóan működő dohánygyári betegsegélyező pénztárakat és a bányatárspénztárakat²⁷. A miniszteri indokolás szerint ugyanakkor

„az Országos Munkásbiztosító Intézeten kívül álló önálló intézetek kizárólag a betegségi biztosítás feladatai szempontjából jelentkeznek önálló intézetekként, míg a balesetbiztosítás törvényes feladatainak ellátására kizárólag az Országos Munkásbiztosító Intézet hiva-

²⁷ Az 1927. évi XXI. tc. 93. §-a.

tott, még pedig ama biztosítottak tekintetében is, akik betegségük esetére az említett külön intézeteknél vannak biztosítva.”

A törvény tehát a bányatárspénztárakat, a továbbiakban csak mint különálló betegségi biztosító intézeteket tartotta fenn, így a társpenztárakhoz tartozó munkavállalók és bányanyugbérések betegségi biztosítását részben a társpenztárak, részben pedig az Országos Társadalombiztosító Intézet, illetve Országos Munkásbiztosító Intézet rendezte. Miután a bányatárspenztárak különálló betegségi biztosító intézetekként működtek, az alapszabályuk betegségi biztosításra vonatkozó rendelkezései – a törvény által megszabott kereteken belül – eltérhettek az általános szabályoktól. A törvény rögzítette ugyanakkor, hogy a törvény hatálybalépése után bányatárspenztárt mint különálló betegségi biztosító intézetet alapítani már nem lehet és a bányatörvény hatálya alá eső üzem részére a továbbiakban csak az Országos Munkásbiztosító Intézet helyi szerveként működő vállalati pénztár szervezhető²⁸. A bányatárspenztárak különállásának egyik legszembe-tűnőbb következménye az volt, hogy a társpenztárakat az Országos Társadalombiztosító Intézet közgyűlésében a továbbiakban csak kiküldötteik képviselhették, akik azonban csak a balesetbiztosításra vonatkozó ügyek megtárgyalásában és az e körbe tartozó közgyűlési választásokban vehettek részt.

Az Országos Társadalombiztosító Intézet a balesetbiztosítási költségek fedezéséről egymástól különálló két üzletágon belül – az általános üzletágban és a bányüzletágban – gondoskodott. Utóbbi körbe tartoztak a bányatörvény hatálya alá tartozó bányák, kohók és segédműveik, valamint az ezekkel kapcsolatos és a bányatörvény hatálya alá nem tartozó azon egyéb üzemek is, amelyek 1919. január 1-jén már működtek. Az Országos Társadalombiztosító Intézet bányanyugbérbiztosítási ágának szervezetét és eljárását a N.M.M. 1929. évi 1.300. sz. rendelete szabályozta. Az 1927. évi XXI. törvénycikk hatálybalépésével a nyugbérbiztosítás mellett a balesetbiztosítás is kikerült a bányatárspenztárak feladatköréből, és a továbbiakban csak a betegségi biztosítási feladatokat látták el. A törvény hatálybalépését követően ugyanakkor fejlett népegészségügyi rendszer alakult ki azzal, hogy az Országos Társadalombiztosító Intézet csaknem teljes egészében ellátta az öregségi és nyugdíjbiztosítás feladatkörét. Az 1927. évi XXI. tv. törvény lerakta az állami szociális és egészségügyi gondoskodás alapjait. Egy olyan modern szervezetet hozott létre, amely az akkori Kelet-közép Európában egyedül volt.

Az 1927. évi XXI. törvénycikk felhatalmazása alapján lépett hatályba 1928. január 1-jétől a bányanyugbérések betegségi biztosítási kötelezettségéről szóló 4.459/1927. N.M.M. sz. rendelet, majd az azt módosító 3.885/1929. sz. rendelet. A rendelet szerint általános szabályként a bányanyugbérések nem a társpenztár kötelékébe, hanem annak a kerületi munkásbiztosító pénztárnak a fennhatóságába tartoztak, amelynek területén lakóhelyük volt. Azok a nyugbérések viszont, akik munkavállalóként utóljára társpenztári tagok voltak, és lakcímük sem változott, továbbá gyógykezelésükről a társpenztár továbbra is gondoskodni tudott, a bányatárspenztár biztosításra kötelezett tagjai körébe sorolta a rendelet. Ugyanez a rendező elv vonatkozott az özvegyekre és árvákra is.

Az egységes szabályozás megteremtése érdekében megtett következő lépés az öregség, rokkantság, özvegyiség és árvaság esetére vonatkozó kötelező biztosításról szóló

²⁸ Az 1927. évi XXI. tc. 177. §-a.

1928. évi XL. törvénycikk megalkotása volt. A törvény a címben foglalt körben egységes eljárási rendet alkotott, de kiemelte a törvényben meghatározott biztosítási kötelezettség alól a bányanyugbér-biztosítási kötelezettség alatt álló munkavállalók körét²⁹. Ezzel a törvényi szabályozás a bányatörvény hatálya alá eső üzemek szempontjából jelentőségét veszítette. A törvényhez fűzött miniszteri indokolás szerint a biztosítási kötelezettség azért nem vonatkozik a bányanyugbér-biztosítási kötelezettség hatálya alatt álló munkavállalókra, mert

„több külállamnak rendszerétől eltérően, hazánkban a bányanyugbérbiztosítás nem pótlóbiztosítás, hanem különbiztosítás. A 4400/eln. 1926. N. M. M. számú rendelet szabályozza a bányász-munkavállalók és hozzátartozóik nyugbérbiztosításának kérdését. Ha az általánosabb jellegű öregség, rokkantság, özvegység és árvaság esetére szóló biztosítás javaslatának és a bányanyugbérbiztosításra vonatkozó jogszabályoknak rendelkezéseit egybevetjük, nem zárkozhatunk el annak feltételezése elől, hogy a mutakozó eltéréseknek áthidalása a bányanyugbérbiztosítás esetleges revízióját fogja kívánatossá tenni.”

Már a miniszteri indokolás is felvetette tehát, hogy a két biztosítási ágazatra vonatkozó szabályokat mielőbb összhangba kell hozni.

A törvény az öregség, rokkantság, özvegység és árvaság esetére szóló biztosítás ügyintézését a betegségi biztosítással azonos szervezethez utalta. A jelentékeny ügyviteli költségmegtakarítással járó szervezeti egységesítés előfeltétele volt ugyanakkor, hogy mindkét biztosítási ágazat működésének köre lehetőleg ugyanazokra a munkavállalói csoportokra terjedjen ki. A törvény hatálybalépésével az Országos Munkásbiztosító Intézet neve az 1927. évi XXI. törvénycikkben említett Országos Társadalombiztosító Intézetre változott³⁰, amellyel a két külön név alatt működő intézet egysége megvalósult.

A N. M. M. 1929. évi 4.500. sz. rendelete közzétette a bányatárspénztárak mintaalapszabályát is. A mintaalapszabály fő részei a következők voltak:

1. a bányatárspénztár adatai (neve, székhelye, pecsétjének leírása, ügykezelési nyelve);
2. a társpénztár feladata, jogállása és képvisellete;
3. betegségi biztosításra kötelezett tagok köre;
4. az önkéntes biztosítás lehetőségei;
5. a járulék- és segélyfizetés mértékét meghatározó betegségi biztosítási napibérosztályok meghatározása;
6. a betegségi biztosítási járulékok napibérosztályok szerinti besorolása;
7. a járulékok befizetésére vonatkozó szabályozás;
8. a betegségi biztosítás segélyeinek köre (táppénz, terhességi segély, gyermekágyi segély, szoptatási segély, haláleseti segély, gyógyászati segédeszköz térítés, gyógyfürdő kezelés térítés);
9. a bányatárspénztár önkormányzati szervei (a közgyűlés és a választmány) és hatáskörük;
10. a társpénztár elnökének jogai és kötelezettségei;
11. a bányatárspénztár orvosaira vonatkozó rendelkezések;
12. egyes és záró rendelkezések.

²⁹ Az 1928. évi XL. tc. 10. § 9. pontja.

³⁰ Az 1928. évi XL. tc. 101. §-a.

Időközben megjelent a bányanyugbér-biztosítási bíráskodásról szóló I. M. 1927. évi 16.300. sz. rendelet, amely néhány eltéréssel a munkásbiztosítási bíráskodásról szóló 1921. évi XXXI. évi tc. szabályainak megfelelő alkalmazásáról rendelkezett a bányanyugbér-biztosítás körében felmerült peres és nem peres eljárásokban egyaránt.

Az Országos Társadalombiztosítási Intézet betegségi biztosítási ága pénzügyi helyzetének rendezése érdekében alkották meg az 1930. évi XXVII. törvénycikket. A törvényhez fűzött miniszteri indokolás megállapította, hogy

„a társadalombiztosításnak az 1925:XXXIV. az 1927:XXI. és az 1928:XL. törvénycikkkel megvalósított reformja, illetőleg a bányanyugbérbiztosítással és az öregségi és rokkantsági biztosítással kiépítése – amennyire ez eddig megítélhető – általában az egész vonalon bevált... Tudvalevő, hogy a mi társadalombiztosítási rendszerünknek egyik legnagyobb és külföldi szakértők által is kiemelt előnye az, hogy általában azonos a biztosítási ágak köre és így ugyanazok a foglalkozások és ezeken a foglalkozásokon belül ugyanazok a személyek vannak minden biztosítási ágon a biztosításra kötelezve. Más szóval: az, aki betegségi biztosításra kötelezett, rendszerint baleset, úgyszintén öregség és rokkantság, illetőleg hozzátartozói javára özvegyesség és árvaság esetére is biztosított. Ez a rendszer lehetővé teszi, hogy bizonyos kivételes csoportoktól eltekintve, általában ugyanegy intézmény látja el valamennyi ág feladatait, sőt ennél is továbbmenve, egyfelől a betegségi, másfelől az öregségi és rokkantsági biztosítás költségfedezése is a járuléknak egységes előírása és beszedése útján történik. Ezentúl azonban a két biztosítási ág javára egységesen beszedett járulékot el kell különíteni, mert mindkét biztosítási ágnek külön-külön, az őt megillető jövedelemmel kell törvényszerű feladatainak teljesítéséről gondoskodnia. A két biztosítási ág tehát külön-külön, önállóan számolja el bevételeit és költségeit, amely bevételek más, mint a törvényben meghatározott célokra fel nem használhatók...”

Az Országos Társadalombiztosító Intézet abba a helyzetbe jutott, hogy e járulékbévételeket az 1929. és 1930. év folyamán bizonyos mértékben igénybe kellett vennie,

„Ha kutatjuk az okot, amely a nevezett Intézetet arra indította, hogy az öregségi biztosítás járulékbévételeinek egy részét a betegségi biztosítás céljaira felhasználja, ezt megtalálhatjuk abban, hogy a betegségi biztosítási ág az 1929. üzletét hiánnyal zárta és a veszteséges üzletvitel mellett kialakult kényszerhelyzetében legközelebbi segítségként kínálkozott, hogy az egységesen beszedett társadalombiztosítási járuléknak az öregségi ágat illető részét a mutatózó szükséghez képest felhasználja.”

A pénzügyi egyensúly helyreállítása érdekében ezt követően a jogszabályokat számos ponton módosították és kiegészítették. A nagyszámú új jogszabály (elsősorban az 1925. évi XXXIV. tc., az 1927. évi XXI. tc. és az 1928. évi XL. tc.), illetve a jogszabálymódosítások következtében az általános bányatörvény társaspénztárakra vonatkozó 210–214. §-ában és a kapcsolódó Végrehajtási szabályok 103. §-ában foglalt előírások gyakorlatilag végérvényesen kiüresedtek. A korabeli szerzők mindennek okát elsődlegesen arra vezették vissza, hogy nem minden bányauzem mellett alakult társaspénztár, és a megalkult társaspénztárak sem tölthették be teljesen hivatásukat. Ezért a bányauzemek munkavállalóinak betegség, baleset és aggkori ellátás esetére történő biztosítását a felsorolt törvények útján kellett szabályozni (1). Mindenesetre érdekes tény, hogy a bányatörvény fenti rendelkezéseinek tételes hatályon kívül helyezésére e jogszabályok nem rendelkeztek.

A Országos Társadalombiztosítási Intézet pénzügyi nehézségei gyakorlatilag egybeestek a gazdasági világválsággal, amelynek kedvezőtlen hatásai jelentősen befolyásolták az államháztartási bevételeket. Az államháztartás egyensúlyának fenntartása érdekében a kormányzat szükségesnek ítélte a személyi járandóságok csökkentését, továbbá a nyugdíjszabályok felülvizsgálatát és módosítását. Mindezek érdekében az 1931. évi XXVI. törvénycikk és az azt módosító törvénycikkek felhatalmazást adtak a kormány részére, hogy a hatályban lévő jogszabályokat felülvizsgálja, módosítsa vagy kiegészítse, illetve a szükséges átmeneti szabályokat megállapítsa. A felhatalmazás arra is vonatkozott, hogy a kormány szükség esetén a hatályos törvényi előírásoktól is eltérő rendelkezéseket hozhatott, illetőleg rendeleti úton szabályozhatott olyan kérdéseket, amelyek a törvényhozás tárgykörébe tartoztak. Bár a felhatalmazásokat csak néhány év időtartamra szánták, a későbbi háborús események miatt gyakorlatilag a II. világháború végéig érvényben maradtak, és ennek köszönhetően ebben az időszakban a társadalombiztosítás területén a továbbiakban már nem került sor törvényalkotásra. Az említett törvényi felhatalmazás alapján született meg az 1928. évi XL. törvénycikkben elismert vállalati nyugdíjpénztárak jogviszonyainak és más hasonló jogviszonyoknak újabb szabályozásáról szóló 6.700/1933. M. E. sz. rendelet. A rendelet a nyugdíjpénztárak alapszabályaiban foglaltaktól eltérően a tag javadalmazását csökkentette, a nyugdíjak és nyugdíj természetű járandóságok összegét leszállította.

Ugyancsak az 1931. évi XXVI. törvénycikkre történő visszahivatkozással bocsátották ki a társadalombiztosításra vonatkozó egyes rendelkezések módosításáról és kiegészítéséről szóló 6.500/1935. M. E. sz. rendeletet, amely az 1925. évi XXXIV. törvénycikk, az 1927. évi XXI. törvénycikk, az 1928. évi XL. törvénycikk, valamint az 1930. évi XXVII. törvénycikk előírásait módosította, illetve egészítette ki. A rendelet többek között felhatalmazta a belügyminisztert arra, hogy a betegségi biztosítási járulékok kulcsát az egyes alapszabályok módosításával egyoldalúan felemelhesse, továbbá a szolgáltatások igénybevételét meghatározott időtartamhoz köthesse³¹. A rendelet egyetemlegesen kötelezte a munkaadók igazgatóit, ügyvezetőit stb. a betegségi biztosítási járulékokért, pótjárulékokért a munkaadót terhelő megtérítések teljesítésére is³². A rendelet a bányatárspénztárakra vonatkozó szabályokat úgy módosította, hogy a továbbiakban a bányatárspénztárak alkalmazottait is biztosításra kötelezett tagoknak minősítette³³.

Bár a bányatárspénztárak működésének jogi szabályozási rendszerére közvetlen kihatással nem volt, de a jogszabályok tényszerű ismertetéséhez hozzátartoznak az 1938. november 2-án kihirdetett I. Bécsi döntés és az 1940. augusztus 30-i II. Bécsi döntés értelmében visszacsatolt területekre vonatkozó jogszabályalkotás társadalombiztosítással foglalkozó előírásai. Ezek közül az 1941. évi 200. M.E. rendelet a társadalombiztosítási jogszabályoknak a visszacsatolt keleti és erdélyi területeken 1941. január 1-től történő hatálybalépítéséről rendelkezett. A jogszabályok hatálybalépésével egyidejűleg a biztosító intézetek alapszabályainak érvényességét is kiterjesztette. A rendelet felhatalmazta továbbá a belügyminisztert, hogy a visszacsatolt területen bányatárspénztár alakítására adjon engedélyt. Hasonló rendelkezéseket tartalmazott az öregségi, rokkantsági (bánya-

³¹ A 6.500/1935. M. E. sz. rendelet 10. § (3) bekezdése és 15. §-a.

³² A hivatkozott rendelet 14. § (1) bekezdése.

³³ A hivatkozott rendelet 25. §-a.

nyugbér-) biztosításnak a visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területeken történő rendezéséről szóló 1941. évi 300. M. E. rendelet, továbbá az 56.800/1941. Ip. M. rendelet is, valamint a visszacsatolt délvidéki területek szempontjából a 40.700/1943. Ip. M. rendelet. A 3.250/1943. M. E. rendelet az előzőeket kiegészítve arra is felhatalmazta a belügyminisztert, hogy egyes kincstári bányauzemek részére közös bányatárspénztár alapítását engedélyezze.

Fentiek alapján a 295.280/1941. B. M. rendelet a csucsomi m. kir. ércbánya és az aranyidai m. kir. érckutató kirendeltség munkavállalóinak nyugbérbiztosítását a csucsomi bányatárspénztárhoz utalta, a 298.400/1941. B. M. rendelet pedig további bányatárspénztárak alapítását tette lehetővé a visszacsatolt területeken. Hasonló megoldásként utalta az aknaszlatinai m. kir. sóbányahivatal üzemében foglalkoztatottak nyugbérbiztosítását a 302.500/1941. B. M. rendelet az aknaszlatinai bányatárs-pénztárhoz. Az 1941. évi 8.900. M. E. rendelet a bányatörvény hatálya alá tartozó és az ezekhez kapcsolódó ipari üzemekben foglalkoztatottak és családtagjai számára a nyugbérbiztosítás járulék-tartalék hiányának fedezése érdekében bányanyugbérfelár bevezetését rendelte el, amely a bányavállalatokat terhelte. A rendelet felhatalmazása alapján a 302.700/1941. B. M. rendelet előírta, hogy valamennyi bányavállalkozó évente köteles tételesen bejelenteni az általa kitermelt bányatermékek mennyiségét és értékét, amely alapján az évenként megállapított bányanyugbérfelár összegét arányosan terheltek rájuk. A rendelet melléklete részletes bevallási űrlapot és kitöltési útmutatót tartalmazott.

Az 1925. évi XXXIV. törvénycikkben foglalt felhatalmazás alapján, de meg lehetőséssel a 300/1942. B.M. rendelet szabályozta a bányatörvény hatálya alá tartozó üzemekben és az ezekhez kapcsolódó ipari üzemekben foglalkoztatottak, illetve családtagjaik nyugbérbiztosítását. A rendelet nemre, korra és állampolgárságra való megkülönböztetés nélkül minden munkavállalóra kiterjesztette hatályát, továbbá a bányanyugbér biztosítási kötelezettséget kiterjesztette mindazokra, akik a 4.400/1926. N.M.M. eln. számú rendelet hatálybalépésekor bányatárspénztári tagok voltak. Bányanyugbér-biztosításra csupán a tisztviselők, az átmenetileg foglalkoztatott személyek, az elismert vállalati nyugdíjpénztári tagok, valamint a különálló társpénztárral nem rendelkező kincstári üzemek altisztjei nem voltak kötelezve. A rendelet szabályozta a járulékfizetések alapjául szolgáló napibérosztályok besorolását, a biztosítási járulékok mértékét.

A rendelet szerint a biztosítottat az alábbi biztosítási szolgáltatások illették meg³⁴:

- a) öregségi nyugbér,
- b) rokkantsági nyugbér,
- c) árvanyugbér,
- d) özvegyi nyugbér,
- e) továbbá ún. gyógyítási szolgáltatások.

A bányanyugbér-biztosítást változatlanul az Országos Társadalombiztosító Intézet látta el. Ez alól kivételt képeztek a kincstári üzemek, ahol azok bányatárspénztárai látták el e feladatokat³⁵. A bányatárspénztárak kiküldöttei részt vettek az Országos Társadalombiz-

³⁴ A 300/1942. B. M. rendelet 25. §-a.

³⁵ A hivatkozott rendelet 79. § (2) bekezdése és 80. § (2) bekezdése.

tosító Intézet közgyűlésének, választmányának és bányanyugbér megállapító bizottságának munkájában.

A 300/1942. B. M. rendelet megalkotását követően több kiegészítő rendelet (pl. az 500/1943. M.E. rendelet vagy a 270.600/1943. B.M. rendelet) pótlólagosan szabályozta a bányanyugbér biztosítás helyi kérdéseit a visszacsatolt területeken is. A rendelet legnagyobb jelentősége, hogy hatálybalépésével (1942. április 5.) vált teljessé és egységesé az 1925. évi XXXIV. törvénycikkben és a 4.400/1926. N.M.M. eln. számú rendeletben meghatározott nyugdíjrendszer. Sajnálatos, hogy mindez a háborús viszonyok miatt a gyakorlati megvalósíthatóság tekintetében már túl későn következett be.

A szocialista állam társadalombiztosítási rendszerének megteremtése

Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 208. M.E. számú rendeletében átmeneti jelleggel szabályozta az Országos Társadalombiztosító Intézet kerületi pénztárai működését. A rendelet utasítást adott a kerületi pénztárak működésének haladéktalan újraindítására, a járulékok behajtása érdekében teendő intézkedések megtételére és az 1927. évi XXI. törvénycikkben foglalt szolgáltatások közül elsősorban a táppénz és a szülési segélyek folyósítására. A rendelet nem tartalmazott ugyanakkor rendelkezéseket a bányatárs-pénztárakra vonatkozóan.

Az üzemi bizottságok létrehozásáról szóló 50.100/1945. IpM számú rendelet elrendelte, hogy

„minden olyan ipari, bánya- és kohóvállalatnál, valamint a közhasználatú villamosműnél (továbbiakban vállalat), amennyiben rendszerint legalább 50 alkalmazottat foglalkoztatnak, üzemi bizottságok alakuljanak. Ha a vállalatnak több telepe van, minden olyan telepen, ahol rendszerint legalább 50 alkalmazottat foglalkoztatnak, külön-külön kell üzemi bizottságot alakítani”.

Az üzemi bizottságok hatásköre kiterjedt az üzem munkaviszonyt illető összes ügyeire, az alkalmazottaknak a munkaviszonyból folyó jogainak érvényesítésére, az üzembiztonsági, egészségügyi berendezésekre, kulturális és jóléti intézményekre, a balesetek elleni védekezésre.

A szénbányászat államosításáról szóló 1946. évi XIII. törvénycikk utasította a népjóléti minisztert,

„hogy a jelen törvény alapján állami tulajdonba vett üzemekben és az állam egyéb bányaüzemeiben foglalkoztatott munkavállalók társadalombiztosítási jogviszonyát és az ezzel, valamint a bányatárs-pénztárakkal és az elismert vállalati pénztárakkal kapcsolatos kérdéseket az iparügyi miniszterrel egyetértésben a munkavállalók szerzett jogainak sérelme nélkül rendelettel szabályozza. A rendelet az 1927:XXI. és az 1928:XL. törvénycikkben, valamint az ezeket módosító és kiegészítő, úgyszintén a mindezek alapján kiadott rendeletekben foglalt rendelkezések alól kivételeket tehet és a szóban lévő rendelkezéseket módosíthatja.”³⁶

³⁶ Az 1946. évi XIII. törvénycikk 24. §-a.

A fenti rendelkezéshez a következő indokolást fűzték:

„Az államosítással kapcsolatban felmerülő társadalombiztosítási és nyugdíjintézeti kérdések rendkívül bonyolultak. Az egyes szénbányavállalatoknál ezidőszere 23 vállalati társ-pénztár működik, köztük a diósgyőri és a komlói önálló kincstári társ-pénztár is. E társ-pénztárak tagjai közé tartozik az elválasztásra kerülő üzemek munkásainak és alkalmazottainak nagy része, viszont az elismert vállalati nyugdíjpénztárak tagjai között vannak azok a tisztviselők is, akiket a szénbányászat államosításával az állam a vállalatoktól átvesz. Ezeknek a szempontoknak az összeegyeztetésére ad a rendelkezés felhatalmazást, azonban eleve kiköti a szerzett jogok sértetlenségét.”

Hasonló módon rendezték a bauxitbányászat és az alumíniumipar államosításáról szóló 1948. évi XIII. törvénycikkben és az egyes ipari vállalatok állami tulajdonba vételéről szóló 1948. évi XXV. törvénycikkben érintett munkavállalói kör társadalombiztosítási kérdései is.

Az államosítást követően hamarosan sor került a bányatárs-pénztárak felszámolására is. Első lépésben az 5.980/1948. Korm. sz. rendelet megalakította az önálló jogi személyiséggel felruházott Bányatárs-pénztárak Szövetségét, amelynek valamennyi társ-pénztár kötelező jelleggel tagja lett. A következő lépésben a 9.040/1948. Korm. sz. rendelet létrehozta az Állami Vállalatok Központi Nyugdíjpénztárát. A rendelet 1948. szeptember havi hatállyal megszüntetett valamennyi elismert vagy el nem ismert nyugdíjpénztárt. Az e rendelet végrehajtására kiadott 103.000/1949. (V. 26.) N. M. számú rendelet szerint minden érintett munkavállalónak nyilatkozat kitöltésével kellett érvényesítenie jogait, a nyilatkozat elmaradása ugyanis a korábbi nyugdíjpénztári tagsággal szerzett jogok elvesztését eredményezte. Végül a 280/1949. Korm. sz. rendelet a még működő bányatárs-pénztárakat egységesítette, az 1927. évi XXI. törvénycikk alapján működő társ-pénztárak feladatkörét 1949. március 1-jétől az Országos Bányatárs-pénztár vette át. Az Országos Bányatárs-pénztár helyi szerveiként – ún. Kerületi Bányatárs-pénztárként – a legjelentősebb bányatárs-pénztárak működtek tovább. Az alig néhány hónapja megalakított Bányatárs-pénztárak Szövetségének önálló jogi személyiségét a rendelet 1949. február 28-i hatállyal megszüntette, egyidejűleg minden vagyonuk, joguk, követelésük, jogosítványuk és kötelezettségük az Országos Bányatárs-pénztárra szállt át.³⁷

A kormányrendelet felhatalmazása alapján 3.500/64–5/1949. (XII. 29.) N. M. számú rendelet az Országos Bányatárs-pénztárnál betegségi biztosításra kötelezett munkavállalók a diósgyőri és ózdi bányatárs-pénztáraknál, valamint a salgótarjáni kirendeltségénél tagságban álló csoportjainak biztosítását 1950. január 1-jétől az Országos Társadalombiztosítási Intézet feladatkörébe utalta. A rendelet a diósgyőri és ózdi kerületi bányatárs-pénztárak, valamint salgótarjáni kirendeltségük vagyonát és ügyvitelét az Országos Társadalombiztosítási Intézethez rendelte³⁸. Az OTI tulajdonába kerültek a felsorolt társ-pénztárakhoz tartozó egészségügyi intézmények és azok berendezései. Az Országos Bányatárs-pénztár tulajdonában mindössze a bányatelepeken működő orvosi rendelők maradtak. Ezzel egyidejűleg megszűnt az Országos Bányatárs-pénztár önkormányzatában a vasipari érdekeltségi képviselet.

³⁷ A 280/1949. Korm. sz. rendelet 6. § (2) bekezdése.

³⁸ A 3.500/64–5/1949. (XII. 29.) N. M. számú rendelet 3. §-a.

Utolsó lépésként az 1950. évi 36. sz. törvényerejű rendelet vezette be a társadalombiztosítás új irányítási rendszerét Magyarországon és a 190/1950. (VII. 15.) MT. sz. rendelet állította fel az Országos Nyugdíjintézetet. A széttagolt társadalombiztosítási intézmények egyesítése végül e jogszabályok alapján valósult meg. Az állam az egységesített társadalombiztosítás irányítását a Szakszervezetek Országos Tanácsára bízta. Mindezeknek a jogszabályoknak a részletes ismertetése már nem tartozik az általunk vizsgált témakörbe, így attól eltekintünk. Összegzésként talán annyit célszerű rögzíteni, hogy 1948 után a szocialista államrendszer általános elvének és gyakorlatának megfelelően az egészségügyben is megszűntek az utolsó pluralista elemek. A társaspénztárak és egyéb biztosítók, valamint segélypénztárak vagyonát államosították, illetve a szakszervezeti vagyonba olvasztották be.

A bányahatóság bányatárspenztárak feletti felügyeleti jogkörei

A bányatársládák hatósági felügyelete 1854-ig

Mint az I. fejezetben leírtakból is kitűnik, a bányatársládák működésére vonatkozóan országos érvényű jogi szabályozás 1854 előtt nem született. A bányatársládák működése és felügyeletére elsősorban csupán a helyben kialakult szokásjogot összefoglaló statútumok és alapszabályok állapítottak meg rendelkezéseket. Mégis a kezdetektől fogva fennállt a társládák feletti egyfajta felügyelet, amely elsősorban a bányamester, illetve a bányavárosi, községi tanácsok működésében öltött testet. Természetesen e felügyelet keretében nem gondolhatunk a mai értelemben vett hatósági jogkörökre, hanem inkább bizonyos igazságszolgáltatási jellegű cselekményekre. Ebben a korban a hatósági és bírósági hatáskörök még nem váltak el egymástól, és a bányatársládák működésével kapcsolatban nyilvánvalóan a belső önkormányzat szintjén meg nem oldható jogviták független elbírálása volt a leggyakoribb felügyeleti jellegű döntés. Az ilyen ügyekben általában a bányamester, illetve a bányaesküdtek jártak el, néhány magánjogi perben pedig a bányavárosi tanácsból, a bányamesterből és az esküdtekből alakított rendes bíróság. Az 1600. évi selmeci társládai alapszabályok 1648. évi függeléke szerint az üzemeknél ún. telepbírák (Kramrichter) is működtek, akiket a társláda választott és a bányabíróság erősített meg (15). A bányakerületenként tömörült bányavárosok közös fellebbviteli bírósága pedig a főkamagróf, az udvari kamara, illetve Erdélyben a thesauriátus volt. Ezeket a helyi és területi bírói szerveket csak II. József 1788. október 6-i rescriptuma szüntette meg és hatáskörüket az ekkor Selmechányán, Szomolnokon, Nagybányán és Oravicán felállított kerületi bányatörvényszékekre (Districtual Berggericht), továbbá a Zalatnán felállított tartományi bányatörvényszékekre ruházta át.

E korszak bányajogi szempontból legáltalánosabbnak és legteljesebbnek számító törvénykönyve, az 1573-ban kiadott Miksa-féle Bányarendtartás nem tartalmazott tételes előírásokat a bányatársládákra vonatkozóan. Elvitathatatlan tény ugyanakkor, hogy a Bányarendtartás számos előírása tartalmazott a 16. századi bányásztársadalom munkás-

jogi felfogását tükröző előírásokat³⁹, amelyek hosszabb távon, közvetett módon a munkásbiztosítás rendszerére, tehát a bányatársládák működésének fejlődésére is kihathattak. Ez idő szerint vált ugyanis általánossá a bányatársulatok (Gewerkschaft) létrejötte, amelyek a mai értelemben tisztán tőkével rendelkező személyek pénzügyi egyesülései voltak, akik bérmunkásokat foglalkoztattak. A bányamester felügyeleti jogkörét jól szemlélteti a Bányarendtartás XVII. cikkelyének előírása, amely szerint a munkaszerződéseket a bányahatóság előtt írásban kellett megkötni és egyidejűleg a bányamunkásokat fel kellett esketni, továbbá minden vājārcsapat köteles volt a bányahatóságnál egy általuk választott meghatalmazottat, szószólót (Vormund, Vorreder) bejelenteni (15). A meghatalmazott feladata volt a munkaadókkal tárgyalásokat folytatni, paktumokat kötni, az ezzel kapcsolatos költségeket pedig a bányatársláda fedezte. A bányamester alkalmazásának kezdetétől figyelemmel kísért minden bányamunkást, illetve a munkaszerződésekben foglaltak betartását. A bányamester előtt tett eskünek különös jelentősége volt abban a tekintetben is, hogy ez az aktus jelentette a társládai nyugberek kiszámításának alapját képező szolgálati idő kezdetét⁴⁰ a kincstári bányánál, de a többi bányában is kötelező volt az alkalmazottakat a bányamesternek bejelenteni. A bányatársláda a szervezeti keretében egyesült bányamunkásság részére gyakran nyújtott lehetőséget az egységes fellépésre jogaik és privilégiumaik érvényesítése érdekében is. A Bányarendtartás munkaslázadásokról és sztrájkokról szóló XXXIII. cikkelye éppen erre való tekintettel ruházta fel a bányahatóságot a megfelelő intézkedések megtételéhez szükséges jogi eszközökkel, amennyiben a bányamunkások fellépése már fenyegető jelleget öltött (15).

Látható tehát, hogy a bányamunkások és szervezeteik mind közigazgatási, mind magánjogi és büntetőjogi szempontból egyaránt – néhány kivételtől eltekintve – egyértelműen a bányamester és a bányabíróság joghatósága alá tartoztak⁴¹. A Bányarendtartás XXXIII. cikkelyének 2. §-a szerint aki bármilyen sérelmet szenvedett, a bányamesterhez fordulhatott, illetve az I. cikkely 1. §-a értelmében panaszát feltehetette a főkamagróf elé, aki arról az udvari kamarának vagy a királynak tett jelentést. A bányahatósági hatáskörök kiterjedtek olyan kötelezettségekre is, hogy pl. a bányatársláda által vagy más módon szervezett farsangi és egyéb mulatságokat csak bányahatósági engedéllyel lehetett megtartani (15). A Habsburg központosítási törekvéseknek köszönhetően sűrűn bocsátottak ki hasonló kötelezettségeket megfogalmazó egyéb partikuláris hatályú kamarai rendeleteket is. A bányatársládák működésével kapcsolatos kamarai rendeleteket időrendi sorrendben az 1. sz. melléklet sorolja fel.

A bányatársláda gyakran fedezte a bányamunkások tömegszükségleteit is⁴². A pénzügyi visszaélések megakadályozása érdekében a Bányarendtartás XXIX. cikkelyének 2. §-a úgy rendelkezett (15), hogy

³⁹ Ilyenek voltak pl. a Bányarendtartásnak a sáfárokról, hutmanokról és munkásokról szóló XIII., a bérfizetésről szóló XIV. vagy az időbérrel, a bérlevonásokról és a hátralékos munkabérek perléséről XVI. cikkelyeiben foglalt rendelkezések.

⁴⁰ Az 1829. szeptember 14-én kelt udvari kamarai rendelet.

⁴¹ Az 1635. március 20-án kelt királyi leirat pl. arra figyelmeztette Selmezbánya városi előjáróit, hogy Ő Felségének a bányász népet illető speciális jurisdictiójába ne avatkozzon bele (15).

⁴² A szomolnoki társláda pl. vaj, szalonna, lencse és egyéb élelmiszerek árusításával foglalkozott, a körmöci társaszentár pedig mészárszéket tartott fenn (15).

„arra az esetre, ha időnként szüksége merülne fel annak, hogy e cikkek árát illetőleg intézkedések tétessenek, s azok értéke felbecsültesse: a bányamestert vagy a bányabíró és esküdteket felhatalmazzuk, hogy kötelességérzetükhöz és esküjükhöz híven, a kérdéses időpont kereskedelmi viszonyaihoz képest, az árakat meghatározzák és leszögezzék”.

A bányahatóság legáltalánosabb hatáskörét a bányatársulások felett a megbetegedett, illetve balesetet szenvedett bányamunkások gyógykezelése és ellátása terén gyakorolta. Ennek keretében ellenőrizte, hogy a bányászbetegségekben szenvedőket felépülésükig a külszínen foglalkoztatták-e, továbbá az üzemi baleseteket be kellett jelenteni a bányahatóságnak, amely vizsgálatot tartott annak megállapítása végett, hogy a balesetet nem mulasztás vagy rosszakarató szándékosság okozta-e (15).

Az 1831. november 12-én kelt udvari kamarai rendelet a következőképpen foglalta össze a bányatársulások szerepét és bányahatósághoz fűződő viszonyát:

„...a társládák az illető bányakerülettel szervesen összefüggő s a bányászat fenntartása tekintetében a messze jövő szempontjából is közérdekű és a bányahatóságok felügyelete alatt álló intézmények, amelyeknél a tagoknak mindenesetre meg van a joguk a társládai alapszabályok szerinti províziókat és egyéb segélyeket, amennyire a társulástár vagyoni viszonyai megengedik, igénybe venni s ha e tekintetben sérelmet szenvednek, az alsóbb hatóságok rendelkezései ellen fellebbezni.”

A bányatársulások hatósági felügyelete az Általános Bányatörvény előírásai alapján

A bányatársulások (társulások) és hatósági felügyeletük első törvényi szintű szabályozását a 173. sz. császári nyilatkozattal 1854-ben Magyarországon is bevezetett Osztrák Általános Bányatörvény teremtette meg. A törvény bányatársulásokra vonatkozó előírásait az 1.4. fejezetben már ismertettem, így a továbbiakban már csak a hatósági felügyeletükkel kívánunk foglalkozni.

A bányatörvény 212. §-a szerint

„minden társulástár számára ... saját alapszabályok szerkesztendők s megbírált és jóváhagyás végett a bányahatóságok elé terjesztendők. A már létező ilyen intézeteket a bányahatóság megsemmisítheti és bírált alá veheti.” A bányahatóság hatásköre tekintetében a törvény az alábbi rendelkezéseket fogalmazta meg:

„220. §. A bányahatóságokat a bányaművelés üzlete tekintetében illető felügyelés folytán tartoznak azok a bányatörvény által a bányavállalkozókra ruházott kötelességek teljesítése fölött őrködni s mindazon esetekben föllépni, amelyekben a bányaművelés fentartása vagy annak a közérdekekhez viszonyai különös intézkedéseket kívánnak.

221. §. ... A bányahatóságok különösen kötelesek:

... c) mindazon intézkedéseket kibocsátani, amelyek a bányatörvény szabályai megtartásának biztosítására szükségesek ...”

Mint látható, az idézett törvényi előírások csak nagyon általános módon határozták meg a bányahatóság bányatárspénztárak feletti hatósági felügyeleti jogkörét. A bányatörvényhez fűzött Végrehajtási szabályok 118. §-a mindezt még annyival egészítették ki, hogy

„bármilyen címen kirótt pénzbüntetések az általános bányatörvény 233. §-a szerint bányatárspénztárak alapítására vagy segélyezésre fordítandók”. A bányatörvény 233. §-a ugyanis úgy rendelkezett, hogy „a kiszabott pénzbüntetések a bányahatóságnál teendő le azon társ pénztárba folynak, amelyhez a megbüntetettnek műve tartozik. A társ pénztárak felállítását a büntetési pénzek megőrzéséről a bányahatóság fog gondoskodni”.

A bányatörvény előírásai alapján elsőfokú bányahatóságként és bányabíróságként hamarosan Budapesten, Besztercebányán, Iglón, Zalánán, Nagybányán, Oravicán és Zágrábban létesült bányakapitányság, továbbá a területileg illetékes bányakapitányságoknak alárendelt bányabiztoságok alakultak Rozsnyón, Gölnicbányán és Abrudbányán. Később az 1911. évi XIV. törvénycikk további bányabiztoságok alapítását rendelte el Miskolcon, Pécsen és Petrosényben. A trianoni békeszerződés következtében bekövetkezett területi változásokra tekintettel az 1922. évi 113.066. P. M. rendelet végül négy bányakapitányságot szervezett Budapesten, Miskolcon, Pécsen és Salgótarjánban.

Az 1871. évi XXXII. törvénycikk megszüntette a bányakapitányságok bányabírói hatásköreit és a továbbiakban bányaugyekben bírói hatósággal kilenc törvényszéket ruházott fel Besztercebányára, Fehértemplomra, Gyulafehérvárra, Karánsebesre, Lőcse, Budapestre, Rimaszombat, Szatmárnémeti és Fiume székhellyel. A bányabírók hatásköréhez tartoztak többek között a társládák kezelésével, a járulékfizetéssel, valamint a társládáknak a tagok iránti kötelezettségeivel kapcsolatos peres ügyek.

A bányakapitányságok a kerületükben működő társ pénztárakról a bányatársládái könyvben vezettek nyilvántartást. A nyilvántartás tartalmazta a bányamű megnevezését, a felelős számvivő nevét, az alapszabályok keltezésére és megerősítésük időpontjára vonatkozó hivatkozásokat, a társ pénztár vagyonának alakulásával kapcsolatos jelentősebb változásokat. Ha a társ pénztár működése nem felelt meg a jogszabályi előírásoknak, a bányakapitányság elrendelhetette megszüntetését, illetve intézkedhetett a társ pénztár megfelelő képviselésére.

Az 1861. évi országbírói értekezlet feladata az volt, hogy az 1850–1861 között Magyarországon az osztrák jogrend szerint előírt jogszabályokat a magyar jogrenddel összehangolja. Az ekkor megalkotott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok VII. fejezete módosította, illetve kiegészítette az általános bányatörvény jó néhány előírását⁴³. Ezek közül a rendelkezések közül a bányatárspénztárakra vonatkozott, hogy az akkor még bányabírói feladatokkal is felruházott bányakapitányságok hatáskörébe utalta a társládák intézményéből és annak kezeléséből fölmerülő jogesetek elbírálását⁴⁴. A bányakapitányságok bányatárspénztárakkal kapcsolatban fennálló hatáskörének részletes szabályait a bányatörvény hatálybalépését követően hosszú ideig külön alig szabályozták, a 20. század elején azonban az egységes bányahatósági eljárás iránti igény szükség-

⁴³ Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok VII. részének IV. fejezete 15. § előírása úgy rendelkezett, hogy „a hatályban ideiglenesen meghagyott általános osztrák bányatörvény anyagi része, a bányajognak törvény általi végleges megállapításáig, az annakelőtte is fennállott, a közönséges törvénytől eltérő következő intézkedésekkel kiegészítettik.”

⁴⁴ Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok VII. rész, III. fejezet 12. §-a.

gessé tette, hogy tényleges területének és terjedelmének határait a főbányahatósági jogkört gyakorló minisztériumi szinten⁴⁵ kibocsátott körrendeletek, utasítások és leiratok, valamint jelentősebb bírósági ítéletek határozzák meg. Ezek közül a legjellemzőbbek a következők voltak:

A Földművelés-, ipar- és kereskedelmi Minisztérium 5.059/1867. számon elrendelte (23), hogy amennyiben a „társpénztári kezeléség, ha kötelességét nem teljesíti, helyébe a bányakapitányság rendelhet megfelelő képviselőt”.

A 15.161/1876. sz. F. M. utasítás a társpénztár anyagi érdekeinek biztosítását a bányahatóság kötelességévé tette. Az utasítás szerint (23) egy társpénztári pénzüsszeg az alapszabály szerint a bányabirtokos részére kölcsönbe adható „a bányahatóságnak a bányatörvény 212., 220., és 221. §-ain alapuló hivatása csak annak megbírálására terjed ki, vajjon a bányabirtokos által nyújtott biztosíték elegendő-e vagy sem”.

A 42.952/1902. sz. P. M. utasítás elrendelte (23), hogy a „a bányahatóság nem vehet érdemleges tárgyalás alá s nem erősíthet meg oly társpénztári szabályzatot, melyet a bányavállalkozó az érdekelt munkások közreműködése nélkül, egyoldalulag készített”.

A 18.389/1904. sz. B. M. utasítás arról rendelkezett (23), hogy „a bányahatóság felügyeleti hatáskörébe eső üzemek csak a halálos sérüléseket kötelesek az illetékes rendőri hatóságnál is bejelenteni, míg a súlyos és könnyebb sérülések bejelentési kötelezettségének már azzal is eleget tettek, ha az esetet a bányahatóságnak bejelentették”. A bánya- és kohóüzemi balesetek esetében a bányahatóság feladata volt a balesetek bányarendészeti vizsgálata és ennek alapján intézkedett az észlelt biztonságellenes állapot megszüntetésére, a büntetőeljárás esetleges megindítására.

A 28.430/1905. sz. P. M. határozat indokolása szerint (23) a társpénztári vagyontékpapírokba fektetésével és gyümölcsöztetésével minél nagyobb biztonságra törekedtek. Ebbe a kérdésbe a határozat szerint a bányakapitányság bármikor beleszólhatott.

A 48.349/1908. sz. P. M. leirat szerint a bányahatóság a társpénztári alapszabályok megváltoztatását a társpénztár vezetőségénél, nem pedig a bányatulajdonosnál kezdeményezhette.

A 67.627/1908. sz. P. M. utasítás szerint (23) a bányahatóság a társpénztári alapszabályok egyes rendelkezéseinek revízióját mindannyiszor elrendelhették, ahányszor megállapították, hogy az a törvényi előírásokkal, azok „célzatával vagy a társpénztár lényegével nincsen összhangzásban”. A körrendelet felhívta a bányakapitányságok figyelmét arra, hogy „a bányakapitányság nem diktálhat ugyan a társpénztáraknak alapszabály módosításokat”, de „törvényes felügyeleti jogánál fogva a társpénztári alapszabályok egyes rendelkezéseinek az illető társpénztár saját autonóm jogkörében való revízió alá vételét” a felsorolt indokokkal elrendelheti.

A 99.636/1908. sz. P. M. utasítás (23) felhívta a bányakapitányságok figyelmét arra, hogy „nincs törvény, vagy más törvényes intézkedés, amely szerint a társpénztár kezeléséből, illetőleg a pénztár és a bányavállalkozó között fennálló jogviszonyból származható követelések közigazgatási úton volnának megállapíthatók”. A bányakapitányság ilyen esetekben csak annyit tehetett, hogy figyelemfelhívással élhetett arra vonatkozóan, hogy „nem fizetés esetén ... a rendes bírói eljárást fogja folyamatba ... tétetni”.

⁴⁵ A főbányahatósági feladatokat kezdetben a földművelés-, ipar- és kereskedelmi minisztérium, 1890-től a pénzügyminisztérium, majd 1935-től az Iparügyi Minisztérium látta el.

Az 1907. évi XIX. törvénycikk rendelkezéseinek végrehajtása érdekében az 1. fejezetben már ismertettük a 2.033/1910. sz. P.M. körrendelet tartalmát. Emlékeztetőül a körrendelet úgy rendelkezett, hogy azon társpénztárak esetében, amelyek a törvényi előírásoknak nem feleltek meg, a bányahatóság figyelemfelhívással élt a bányavállalkozó felé és határidő megadásával kötelezte őket új alapszabályuk jóváhagyásra történő betejesztésére. Ha a bányavállalkozó a figyelemfelhívásban foglaltakat határidőre nem teljesítette, a bányakapitányság a társpénztár működését hivatalból megszüntette és a társ-pénztár tagjai az illetékes kerületi pénztárhoz jelentette be. A körrendelet (23) szigorúan meghagyta minden bányakapitányságnak, hogy

„a kerületébe tartozó összes társpénztárak szervezetét vizsgálat alá véve, az esetleg szükséges intézkedéseket a szabálytalanságok, vagy hiányok megszüntetése végett haladéknélkül tegye meg, amennyiben pedig arról szerezne meggyőződést, hogy a társpénztárak biztosítási körébe vont üzemek egyes, a törvény szerint biztosításra kötelezett alkalmazottai betegség, vagy baleset esetére való biztosítás céljából tagként sem a társpénztárnál, sem a kerületi pénztárnál nem volnának felvéve, illetőleg bejelentve, ezen körülményről a szükséges érdemi intézkedés megtételével egyidejűleg az illető kerületi pénztárt értesítse.”

A pénzügyminisztérium 68.739/1910. szám alatt tudomásulvétel és miheztartás végett értesítette a bányakapitányságokat (23) arról, hogy a 15.616/1910. sz. B. M. rendelet értelmében a társpénztári tagok – az életveszély esetét kivéve – a továbbiakban kórházi ápolásra csak társpénztári utalvány alapján vehetők fel. A minisztérium felhívta továbbá a bányakapitányságokat, hogy amennyiben a bányatárspénztárak tagjait vagy azok hozzátartozóit a fentiekkel ellentétesen mégis kórházi kezelésbe vennék, arról a szükséges intézkedések megtételét követően a minisztériumnak tegyenek jelentést.

A 135.630/1910. sz. P. M. rendelet intézkedett arra (23), hogy a

„társpénztár birtokában lévő kötvények feloldásához az illetékes bányahatóság engedélye szükséges”.

A rendelet előírása csak az 1906. évi 833.339. sz. P.M. körrendelet szerinti államadósági kötvények feloldására vonatkozott.

A 62.909/1912. sz. P. M. határozat szerint (23) a bányakapitányságok nem követelheték meg, hogy

„a társpénztárak a baleset folytán bekövetkezett munkaképtelenség esetén nyújtandó segélyezés mérvére nézve az 1907. évi XIX. tc. rendelkezéseit irányadókul vegyék”,

ha az a segélyezés mértékének emelésével járt volna. A határozathoz fűzött indokolás szerint

„erre vonatkozólag törvényes kényszer nincsen, a társpénztár bevételeinek megfelelő fokozása nélkül csak akkor volna indokolt, sőt megengedhető, ha előzőleg megállapítatnék, hogy a segélyezés mérvének emelése által a társpénztár fizetőképessége nem érintetnék, illetőleg nem veszélyeztetnék.”

A Királyi Tábla 2.903/1912. sz. ítéletének indokolásában kimondta, hogy

„a társpénztárak és tagjaik közt előforduló s a segítség alapjára és mennyiségére vonatkozó s ehhez képest magánjogi viták elsősorban a közpolgári illetve bányabíróságok elé tartoz-

nak”⁴⁶, továbbá „nincs olyan tételes jogszabály, amely szerint a társpénztár és tagjai közti peres eljárást más hatóság eljárásának kell megelőznie.”

Az 1907. évi XIX. törvénycikk hatálybalépését követően pénzügyminisztériumi szinten kellett rendezni a társpénztárak feletti hatósági felügyelet tartalmát is. A 144504/1913. sz. utasítás (23) szerint

„a társpénztárak feletti hatósági felügyeletet gyakorló bányahatóságok törvényes felügyeleti jogkörükben csak abból a szempontból tehetik hivatalból felülvizsgálat tárgyává, a társpénztár igazgatási szerveinek az intézményt megillető önkormányzati jogkörben tett intézkedéseit, illetőleg hozott határozatait, hogy azok nincsenek-e ellentétben a társpénztár érdekeivel s a törvénynek a társpénztári intézmény által elérti szándékolt célzatával, illetőleg ezeknek az érdekeknek és célzatoknak a biztosítására és megvalósítására hivatott társpénztári alapszabályok intézkedéseivel”.

A társpénztár anyagi érdekeinek biztosítását tehát a bányahatóság kötelességévé is tették, de a bányahatóság érdemi döntéseket a társpénztár választmánya helyett, illetve névében értelemszerűen nem hozhatott, illetve képviselőjében sem járhatott el.

A 8.157/1916. sz. Pénzügyminisztériumi körrendelet (23) arra is felhívta a bányakapitányságok figyelmét, hogy

„a társpénztári választmánynak a társpénztárral szemben, a tagok által támasztott igények tárgyában, alapszabályszerű hatáskörében hozott határozatai bányakapitánysági jóváhagyásra hivatalból nem szorulnak, azokat tehát a bányakapitányság hivatalból legfeljebb csak tudomásul veheti, jóváhagyásuk tárgyában azonban a társpénztári alapszabályok ide vonatkozó esetleges rendelkezései értelmében csak az érdekeltek esetleges felfolyamodása következtében határozhat”.

A 91.138/1916. sz. P. M. rendelet (23) felhívta a figyelmet arra, hogy a

„társpénztárnak a nyugbérézés tárgyában hozott alapszabályszerű határozata bányahatósági jóváhagyásra nem szorul”.

A bányakapitányságok bányatárspénztárak feletti hatósági felügyeleti jogkörének jelentős módosítását eredményezte az 1922. évi 1.758. számú M. E. rendelet, amely a társpénztárak alapszabályainak jóváhagyását a továbbiakban a Népjóléti és Munkaügyi Miniszter jogkörévé tette. Ezzel az alapszabályok jóváhagyása magasabb szintre került, de a bányakapitányságok egyéb hatáskörei a társpénztárakkal kapcsolatban nem korlátozódtak.

Az 1925. évi XXXIV. törvénycikk és az N. M. M. 1926. évi 4.400/eln. sz. rendelet hatálybalépésével a bányászat és kohászat, valamint a kapcsolódó tevékenységek egységes országos keretekben szabályozott nyugdíjrendszert vezettek be. Ez, mivel a rendelet hatálya alá vont társpénztárak nyugbérbiztosító osztályai (ágai) – a diósgyőri m. kir. állami vas- és acélgyár és a komlói m. kir. kincstári köszénbánya társpénztárai kivételével – 1926. december 31-ig önálló működésüket megszüntették, a bányakapitányságok hatáskörét is jelentősen korlátozta.

⁴⁶ 1871. évi XXXI. tc. 21. § 9. pontja.

További korlátozást jelentett a bányahatósági hatáskörök gyakorlása szempontjából, hogy az 1927. évi XXI. törvénycikk előírásai – a balesetbiztosítást az Országos Munkásbiztosító Intézet hatáskörébe utalva – a bányatárspénztárakat a továbbiakban már néhány kivétellel csak különálló betegségi biztosító intézetekké minősítették át. A bányakapitányságok munkája e téren sajnálatos módon már csupán az I. és II. bécsi döntések értelmében történt terület visszacsatolások következtében mutatott némi növekedést, de hatáskörük változatlan maradt. E tekintetben már a háborús viszonyok között alkotott és korábban ismertetett 300/1942. sz. B. M. rendelet sem eredményezett jelentős módosulást.

A II. világháború után alkotott jogszabályok hamar világossá tették a jogalkotók azon nézetét, amely az egységes szervezetet alkotó társadalombiztosításnak szakszervezeti keretek között történő irányítására vonatkozott. A Nehézipari Miniszter 4.730/1949. (243. sz.) eln. Nip. M. számú rendelete 1949. november 11-i hatállyal megszüntette a bányakapitányságokat és helyükön olyan bányarendészeti kirendeltségeket szervezett, amelyek az időközben létrehozott Országos Bányatárspénztár felett felügyeletet már nem gyakoroltak. Az 1950. évi 36. sz. törvényerejű rendelet pedig legutolsó lépésként a társadalombiztosítás új irányítási rendszerét vezette be Magyarországon, amelyben már nem volt helye sem a társpénztáraknak, sem a bányahatóságnak.

Irodalomjegyzék

1. Alliquander Ödön–Bán Imre–Tassonyi Ernő (1931): Magyar Bányajog. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, X. fejezet.
2. Andreics János (1898): Egy országos bányászati és kohászati nyugalmazó- és segélyező intézet szükségességéről. Bányászati és Kohászati Lapok (a továbbiakban: BKL) 31. Melléklet a 9. számhoz, 1–2.
3. Andreics János (1903): Vélemény a munkások baleset ellen való biztosításáról szóló törvényjavaslatról BKL 36. II. kötet 105–107.
4. Balkay Béla–Szeőke Imre (1910): Magyar Bányajog. Apollo Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
5. Bán Imre (1936): Az Országos Társadalombiztosító Intézet 1935. évi zárószámadása és 1937. évi költségvetése. BKL 69. 476–479.
6. Eisele Gusztáv (1907): Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének bányászati monográfiája. Joerges Ágost özvegye és fia Selmezbánya, 493–494.
7. Fehér Manó (1914): A társládába befizetett járulékok visszakövetelésének kérdése. BKL 47. I. kötet 545–551, 601–609.
8. Gerber Frigyes (1898): A munkás jóléti intézményekről. BKL 31. 107–113, 131–136.
9. Gergely Ernő (1986): A magyarországi bányásztársadalom története 1867-ig. Műszaki Könyvkiadó Budapest, 249–250, 266.
10. Katona Mór (1903): A magyar bányajog vázlata. Stampfel Károly, Pozsony, Budapest.
11. Laczkó István (1968): A magyar munkás- és társadalombiztosítás története. Tánácsics Kiadó, Budapest.
12. Mega Samu (1904): Bányapénztáraink és a törvényjavaslat a bányatörvényről. BKL 37. II. kötet. 183–184.

13. Mega Samu (1905): A bányatörvényjavaslat és a bányatárspénztári reform. BKL 38. I. kötet. 229–232.
14. Mihalovits János (1925): A hazai bányatársládák eredete és fejlődésük főbb mozzanatai 1854-ig. BKL 58. 253–258, 272–277, 286–291, 302–307, 318–322, 353–395, 369–374.
15. Mihalovits János (1934): Munkásjog az 1573. évi Miksa-féle bányarendtartásban. BKL 67. 106–114, 128–134, 153–158, 178–182, 222–327, 248–253, 285–289, 396–406, 427–433, 451–453, 481–483, 525–527.
16. Molnár László (1996): 500 éves a magyar bányatársláda intézménye. BKL Bányászat 129. 453–459.
17. Oczvirk Nándor (1911): A hazai bányász-munkásviszonyok fejlődése. BKL 44. II. kötet. 161–174, 203–221, 284–298.
18. Oczvirk Nándor (1914): Bányamunkások szociális kérdéseinek megoldása a jövő században BKL 47. I. kötet. 137–160.
19. Oczvirk Nándor (1914): A magyar bányászat munkáskérdései BKL 47. I. kötet. 195–220, 293–308, 351–368.
20. Péch Antal (1884): Alsó Magyarország bányamívelésének története I. MTA, Budapest.
21. Péch Antal (1887): Alsó Magyarország bányamívelésének története II. MTA, Budapest.
22. Szabó Béla (1994): A bányajog forrásai és szabályozásának tárgya a 16. században. In: Georgius Agricola (1494–1555) születésének 500. évfordulója alkalmából a Miskolci Egyetemen tartott ülészek előadásai.
23. Szeőke Imre (1919): Bányajogi döntvénytár. Tisza Testvérek könyvkereskedő cég bizománya, Budapest. 418–422, 426–427, 432–434, 442–443, 446, 449, 452–453, 467–471, 557–558.
24. Szmik N. Ignác (1868): Egy tizenhatodik századbeli bányász-segélyegyletnek magyarországi alapszabályai. BKL 1. 22–23.
25. Tárkány Szűcs Ernő (1978): Jogi szokások a bányászatban. BKL Bányászat. 111. 278–282, 352–354, 418–423.
26. Urbán Sándor (1911): Néhány szó a bányamunkás szociális kérdésének megoldásához. BKL 44. I. kötet. 481–483.
27. Wahlner Aladár (1904): A bányamunkások biztosításának kérdéséhez. BKL 37. I. kötet. 219–228.
28. Wahlner Aladár (1904): A bányamunkások balesetre való biztosításáról. BKL 37. I. kötet. 433–455.
29. Wahlner Aladár (1904): Még egyszer a bányamunkások biztosításáról. BKL 37. I. kötet. 755–769.
30. Wenzel Gusztáv (1866): A magyar és erdélyi bányajog rendszere. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Buda.
31. Wenzel Gusztáv (1880): Magyarország bányászatának kritikai története. MTA, Budapest.
32. Woditska István (1896): A nagybányai m. kir. bányagazgatósági kerület monográfiája. Molnár Mihály Könyvnyomtató Intézete, Nagybánya.
33. Zemplényi Imre (1930): A munkaadók és a társadalombiztosítás BKL 63. 293–296.

34. Zemplényi Imre (1931): Társadalombiztosítás és a munkanélküliség BKL 64. 16–18.
35. Zemplényi Imre (1932): OTI és bányanyugdíj BKL 65. 220–222.
36. Zsigmondy Árpád (1904): A társládareformról BKL 37. I. kötet 793–797.
37. PALLAS NAGYLEXIKONA. Pallas, Budapest, 1897. I. – XVI. kötet.
38. Corpus Juris Hungarici (2000) KJK. Kerszöv, Budapest, CD-ROM kiadása.

1. sz. melléklet

A bányatársládák működésével kapcsolatosan a szövegben hivatkozott kamarai rendeletek és egyéb leiratok (Dr. Mihailovits János nyomán)

- 1757. március 22-i udvari kamarai rendelet
- 1766. január 27-i udvari kamarai rendelet
- 1769. április 29-i udvari kamarai rendelet
- 1772. június 27-i udvari kamarai rendelet
- 1777. június 19-i udvari kamarai rendelet
- 1779. június 4-i udvari kamarai rendelet
- 1780. december 9-i udvari kamarai rendelet
- 1784. október 13-i udvari kamarai rendelet
- 1785. február 15-i udvari kamarai rendelet
- 1786. augusztus 21-i udvari kamarai rendelet
- 1786. november 29-i udvari kamarai rendelet
- 1787. június 13-i udvari kamarai rendelet
- 1788. október 6-i királyi leirat
- 1789. január 30-i udvari kamarai rendelet
- 1790. március 12-i udvari kamarai rendelet
- 1790. május 11-i udvari kamarai rendelet
- 1795. június 5-i udvari kamarai rendelet
- 1999. április 27-i udvari kamarai rendelet
- 1820. október 28-i udvari kamarai rendelet
- 1820. november 18-i udvari kamarai rendelet
- 1823. június 22-i udvari kamarai rendelet
- 1829. szeptember 14-i udvari kamarai rendelet
- 1831. november 12-i udvari kamarai rendelet
- 1850. április 21-i kamarai rendelet

2. sz. melléklet

A bányatárpénztárak működésével kapcsolatosan a szövegben hivatkozott jogszabályok jegyzéke

1854. évi Osztrák Általános Bányatörvény (210–214. §)

Az Osztrák Általános Bányatörvény 1854. szeptember 25.-én és október 5.-én kiadott végrehajtási szabályairól (103. §)

Az 1861. évi országbírói értekezlet által alkotott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (IV. fejezet 13. §, VII. fejezet 12. §)

1868. évi XXVI. tc. a jövedelemadóról 5. § n. pontja (módosította az 1870. évi XLIX. tc. 2. § k. pontja)

1871. évi XXXI. tc. az elsőfolyamodású bíróságok rendezéséről (21. § 9. pontja)

1875. évi XXIX. tc. a keresetadóról (5. § e. pontja)

1876. évi XIV. tc. a közegészségügy rendezéséről (15. § és 39–42. §)

1885. évi XI. tc. az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról (8. § és 64. §)

1891. évi XIV. tc. az ipari és gyári alkalmazottak betegség esetén való segélyezéséről (Hatályon kívül helyezte az 1907. évi XIX. tc.)

1893. évi 95.203 sz. P. M. rendelet a kincstári tárpénztárak illetékmentességéről

1898. évi XXI. tc. a nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről

1902. évi 35.000 sz. B. M. rendelet az 1898. évi XXI. tc. végrehajtásáról

1907. évi XIX. tc. az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról

2033/1910. sz. Pénzügyminiszteri körrendelet a bányamunkások tárpénztári szervezetben való biztosítása tárgyában

5400/1919. M.E. rendelet a kötelező balesetbiztosítás kiterjesztéséről

1921. évi XXXI. tc. a munkásbiztosítási bíráskodásról

1925. évi XXXIV. tc. a bányatörvény alá eső üzemekben és az ezekkel kapcsolatos ipari üzemekben foglalkozó munkásoknak és altiszteknek, valamint ezek családtagjainak nyugdírbiztosításáról

31.000/1925. sz. N. M. M. rendelet a tárpénztári orvosi költségekről

1926. évi 4.400/eln. sz. N. M. M. rendelet a bányatörvény alá eső üzemekben és az ezekkel kapcsolatos ipari üzemekben foglalkozó munkásoknak és altiszteknek, valamint ezek családtagjainak nyugdírbiztosításáról (módosította a 6.100/1928. sz. N. M. M., a 600/1929. sz. N. M. M. és az 5100/1930. sz. N. M. M. rendelet)

101.897/1926. sz. P. M. rendelet a tárpénztárak kamatilleték-mentességéről

1927. évi XXI. tc. a betegségi és a baleseti kötelező biztosításról

1927. évi 16.300 sz. I. M. rendelet a bányanyugdír-biztosítási bíráskodás tárgyában

1927. évi 4.118 sz. N. M. M. rendelet az átmeneti szolgálatot teljesítő személyeknek a bányanyugbér-biztosítási kötelezettség alól való mentesítése tárgyában

1927. évi 4.459 sz. N. M. M. rendelet a bányanyugbéréseknek betegségi biztosítási kötelezettsége tárgyában (módosította a 3.885/1929. sz. N. M. M. rendelet)

1928. évi XL. törvénycikk az öregség, rokkantság, özvegyesség és árvaság esetére szóló kötelező biztosításról

1929. évi 1.300 sz. N. M. M. rendelet a bányanyugbér szervezetről

1929. évi 1.700 sz. N. M. M. rendelet az Országos Társadalombiztosítási Intézet alapszabálya tárgyában

1929. évi 4.500 sz. N. M. M. rendelet a bányatárspénztárak minta-alapszabályzatáról

1930. évi XXVII. törvénycikk az Országos Társadalombiztosítási Intézet betegségi biztosítási ága pénzügyi helyzetének rendezéséről

20/1931. sz. N. M. M. rendelet a bányanyugbér-biztosítást szabályozó rendeletek módosítása és kiegészítése tárgyában

3.650/1932. sz. M. E. rendelet az Országos Tisztviselői Betegsegélyezési Alapról

1933. évi XXII. tc. a pénzügyminiszter bányahatósági jogkörének a kereskedelemügyi miniszterre átruházása tárgyában

6.700/1933. sz. M. E. rendelet a nyugdíjpénztárakra vonatkozó jogszabályok módosításáról

6.500/1935. sz. M. E. rendelet egyes társadalombiztosítási jogszabályok módosításáról

50.000/1938. sz. Ip. M. rendelet a szakmai családpénztárakról

11.770/1939. sz. M. E. rendelet a bányatárspénztárak létesítésének engedélyezéséről (módosította a 3.250/1943. sz. B. M. rendelet)

200/1941. sz. M. E. rendelet az öregségi, rokkantsági stb. biztosításnak a visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területeken való rendezéséről (kiegészítették a 300/1941. M. E., valamint a 295.280/1941. és 302.500/1941. B. M. rendeletek)

8.900/1941. sz. M. E. rendelet a bányanyugbér-felárról

298.400/1941. sz. B. M. rendelet a visszacsatolt keleti és erdélyi területen bányatárspénztár alakításáról

302.700/1941. sz. B. M. rendelet a bányanyugbérfelár címén befolyt összegeknek az egyes teherviselők közötti szétosztása, valamint a bányanyugbérfelár számításáról, kirovásáról és áthárításáról (módosította 264.360/1943. sz. B. M. rendelet)

300/1942. sz. B. M. rendelet a bányatörvény hatálya alá tartozó üzemekben és az ezekkel kapcsolatos ipari üzemekben foglalkozó munkásoknak és egyéb alkalmazottaknak, valamint ezek családtagjainak nyugdírbiztosításáról (módosította a 239.900/1944. sz. B. M. rendelet és a 101.000/1949. (II. 4.) N. M. számú rendelet)

500/1943. sz. M. E. rendelet a bányanyugbér biztosítás helyi kérdéseinek szabályozásáról a visszacsatolt területeken (módosította a 4.200/1943. sz. M. E. rendelet)

270.600/1943. sz. B. M. rendelet a m. kir. állami ércbányászat nagybányai bányagazgatóságának üzemében foglalkozó munkásoknak és altszteknek, valamint ezek családtagjainak nyugbérbiztosításáról

40.700/1943. sz. Ip. M. rendelet a Magyar szent Koronához visszacsatolt délvidéki területeken volt magyar, illetőleg volt jugoszláv állami vas-, acél- és gépgyári és állami kőszénbányászati alkalmazottak, munkások, nyugdíjasok és nyugbérések, úgyszintén mind-ezek özvegyei és árvái ellátásának szabályozásáról

1946. évi XIII. tc. a szénbányászat államosításáról (24. §)

280/1949. Korm. számú rendelet a bányatárspénztárak egyesítése tárgyában

101.000/1949. (II. 4.) N. M. számú rendelet a bányanyugbér-biztosítással kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában

102.000/1949. (IV. 23.) N. M. számú rendelet az ipar-felügyeleti szolgálat körébe tartozott egyes feladatoknak az Országos Társadalombiztosító Intézet által ellátása tárgyában

103.000/1949. (V. 26.) N. M. számú rendelet az Állami Vállalatok Központi Nyugdíjpénztára tagjainak bejelentése és járulékfizetése tárgyában

3.500/64–5/1949. (XII. 29.) N. M. számú rendelet az Országos Bányatárspénztárnál betegségügyi biztosításra kötelezett egyes munkavállalói csoportok biztosításának az Országos Társadalombiztosító Intézet feladatkörébe utalása tárgyában

1950. évi 36. sz. törvényerejű rendelet a társadalombiztosítás új irányítási rendszeréről

190/1950. (VII. 15.) MT. számú rendelet az Országos Nyugdíjintézet felállítása, valamint az ellátási díjak központi folyósítása és az ezzel kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában (8. §)

524/1950. N. T. sz. rendelet az 1950. évi 36. tvr. végrehajtásáról

A bányatárspénztárak intézménye a Duna Gőzhajózási Társaság Rt. (DGT) Pécsvidéki bányáiban

Krisztián Béla

Bevezető

A bányaal alkalmazottak összetartozását és segítését a középkortól intézményesült társláda forma biztosította, amely nemcsak bányászati, de biztosítástörténeti, egészségvédelmi, közigazgatási és szociálpolitikai esemény is.

A Kárpát-medence feketeköszén-bányászata (a dunántúli és délerdélyi feketeköszén bányák) meghatározó volt Magyarország, majd az utódállamok fejlődésében. A Monarchia gazdaságában jelentős esemény volt az első császári és királyi Duna Gőzhajózási Részvénytársaság (DGT) létrehozása (1829) majd bányászatának megjelenése a pécsvidéki területen (1852). A DGT a mecseki feketeköszén kitermelésére korszerű szervezési és technikai gyakorlatával európai szintű bányászatot teremtett a Mecsekben. Története sokoldalúan de csak részlegesen feldolgozott (1).

A mecseki feketeköszén-bányászat mélybányászati korszakában 1782 és 2000 között, a társpénztár intézménye 1808–1945 között töltött be értékelhető jelenlétet. A társadalombiztosítás európai kiterjedése során az egységes magyar társadalombiztosítás (1928-tól) az 1496-tól működő társláda/társpénztár intézményét, mint a vállalatok saját biztosítási rendszerét elfogadta, szabályzásában az állami előírásokat érvényesítette. (2)

Tanulmányunkban a Duna Gőzhajózási Társaság társláda/társpénztár intézményével foglalkozunk, de kitekintünk a társláda/társpénztár változásának eseményeire is (3).

A társláda a Kárpát-medencében

Általános helyzetkép: a közös társláda

A bányatársláda a magyarországi bányászok első önálló – a bányatulajdonosoktól kezdetben független – szervezkedési formája. A társláda-intézmény ismert magyarországi előzményei az alsó-magyarországi (felvidéki) bányászathoz kötődnek, ahol elsőként vezettek be rendszeres szabályozásokat. Az egyedi bányahelyek köré szerveződő települések közösségi élete, a vallási élet fenntartása, a templom építése, a szegények, öregek támogatása a települések lakóira hárult, ez szükségszerűen hozta magával az önsegítés megszervezését. Besztercebányán pl. a templomot, fenntartó közösséget kápolnájuk nevével Soladitas Corporis Christinek nevezték el. A templom fenntartására a sátoros ünnepeken a bányászok a leadás után fennmaradt ércből egy teknőre valót az áldozás után az oltár mögé helyeztek el. A befolyt adományokat pénzre váltották, amit egy ládába he-

lyeztek. A szegények, betegek támogatására részben ebből a pénzből juttattak. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a bányatársláda/társpénztár szegényekről, elesettekről, betegekről való gondoskodása eredetileg nem a gyógyítás, hanem a szociális ellátás, a szociális biztonság körére értendő. Az első Kárpát-medencei bányatársláda szabályzatot 1496-ban a körmői kamaragróf, Thurzó János vezette be (4), Péch Antal Rappach Kristóf rendeletétől datálja a társpénztári szabályzatot (5).

A mecseki bányavidéken a kincstári bányagazgató, Berks Péter vezette be a társláda szervezetét, elsőként a vasasi bányagondnokságban (1816. májusa).

A társpénztár kötelező bevezetése – 1854

A bányák tulajdonosi felfogásában, a bányajog elveiben és az üzemek irányításában az üzleti érdek és a patriarchális szemlélet egyaránt érvényesült.

A munkás „munkában tartása és ösztönzése érdekében” fogalmazódott meg, hogy „ez ösztön növelésére nem kis behatással bír azon körülmény, ha a munkást fáradtságához illően jutalmazza, ha munkájának gyümölcseit békében s azon tudatban élvezheti, hogy dolga által magának és övéinek szükségleteit biztosítja, és hogy munkaképtelenség esetére némi segélyben részesül” (6). Ezért oly segélyalapról „gondoskodni szükséges, honnét az anyagi zavarban lévő munkások és munkaképtelenek némi támogatást remélhetnek” (7). A segélyek egyaránt vonatkoztak – más-más feltételekkel – az általánosan vett betegségekre és a foglalkozási betegségekre (8). A DGT bányatorvosi szolgálata és Bányakórháza mindkét körben ellátta a DGT alkalmazottait és családjuk tagjait, a súlyos eseteknél a város és megye kórházait is igénybe vehették (9).

A balesetek elkerülésének szándéka, a szakmailag képzett, gyakorlott szakemberek szükségessége a bányászatban, a szociális gondoskodás társadalmi elfogadásának érvényesítése, a bányászat gazdasági jelentősége, a bányamunkások számának emelkedése, a szakmai munka és az igazgatás jobbá szervezése együttesen hatottak a bányatárspénztár egységes szabályozására.

A magyar törvények között az orvosi ellátásra jogosultság már 1840-ben megjelent (az 1840. évi XVI. és XVIII. tc.). Szerepelt az 1872. évi VIII. tc-ben, az 1875. évi III. tc-ben, az 1876. évi XIV. tc-ben, az 1884. évi XVII. tc. intézkedett néhány ipartestületi betegsegélyző-pénztárról is.

A Habsburg Birodalom új, egységes birodalmi bányatorvénye előkészítését 1843-tól kezdték el. A társláda rendszer törvénybe iktatva és kötelező egységes jelleggel 1854-ben, az Osztrák Általános Bányatorvénnyel lépett életbe (10).

Az Osztrák Általános Bányatorvény előírta, hogy „210. §. A segélyre szorult bányamunkások, nemkülönbön azok özvegyei és árvái gyámoltása végett, társpénztáraknak (bányászlegénységi pénztáraknak vagy ápoló intézményeknek) kell léteznie. Ennél fogva mindenik bányabirtokos köteles azoknak vagy saját műjénél önálló felállításáról gondoskodni, vagy pedig a végett a bányakapitányságok jóváhagyása után más bányabirtokosokkal egyesülni.

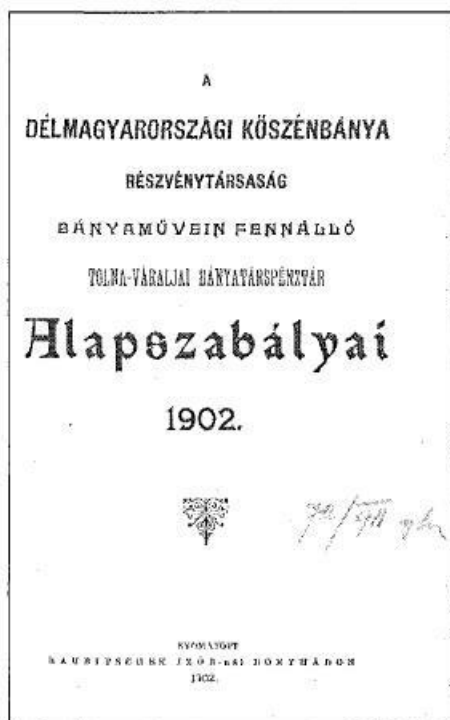
211. §. A bányaműnél felvett minden felügyelő vagy bányamunkás köteles azon műnek, melynél szolgál, társpénztárhoz tagként hozzáállani s abba a megállapított járulványt beszolgáltatni” (11).

Az 1854. évi törvény II. fejezete foglalkozik (102. §) a bányamunkások állapotával. A munkásokhoz való viszonyt és az ún. Társpénztárakat is szabályozzák. A bányaművekben Legénységi könyvet (Mannschaftsbuch) írnak elő, a kilépéskor a bányásznak búcsúlevél (Abkehrschein) adandó, a búcsúlevél bejegyzései a társpénztári tagságot, befizetéseket is tartalmazták. A III. fejezet intézkedik a Személyekről bányajogi szempontból (12). A munkaerőt a bányász nép, főképp a hevérek (Bergknappen) alkotják (13). A bányamunkások (hevérek) testületeket hoznak létre, és társ-ládát (Bruderlade) tartanak fenn, amelynek gazdasági jelentősége a bányamunkások számára van. A testület élén a bányalegénységből önválasztott képviselők (Knappschaftsälteste) állnak, akiket „társpénztári atyának” neveztek. A X. fejezet külön is foglalkozik a Társpénztárakkal (105. §) (14). Az 1890-es bányatörvény-javaslatban ismételtelen szerepel a bányatárspénztári anyakönyvek kötelező, rendszeres vezetése.

A társ-ládák ellenőrzését többféleképpen írták elő. A vállalatok, a bányászatot és kohászatot felügyelő minisztériumok, a bányabiztosságok és -kapitányságok egyaránt kötelező felügyeletet tartottak, folyamatos beszámolókat kértek (15). A társpénztárt a munkások a választott tagjaikon keresztül ellenőrizhették. A DGT pécsi bányái társpénztári felügyeletéről számos bányabiztossági és -kapitánysági irat maradt meg, tanulságos megjegyzésekkel és utasításokkal (16).

A bányatörvény előírta az elbocsátottakkal kapcsolatos elszámolási kötelezettséget. Elrendelték a különböző törzskönyvek vezetését. A legénységi könyvek egyben a társ-pénztári tagságot is igazolták, bár erre külön nyilvántartások is szolgáltak. Így az Állandó társpénztári tagok törzskönyve mellett az ideiglenes társpénztári tagságot is nyilvántartották. A DGT pécsi igazgatósága központilag is és minden üze-mé rendelkezett ilyen nyilvántartásokkal (1. táblázat). Szabályozták az elbocsátás, a búcsúlevél (Abkehrschein) kiadását, amelynek tartalmaznia kellett a „munkaosztály melybe tartozik” leírását, a bér és a szolgálati évek rögzítését. A legénységi könyv kimerítően vezetendő és „kívánatra a bánya- vagy közigazgatási hatóságnak bemutatandó” (17).

A Bányatörvény, különböző módosításokkal 1960-ig élt, megjelenését követően számos értelmező kiadvány kísérte. Magyar fordítása és a Kárpát-medence bányászata különböző területeire azonos elvek mentén szerkesztett változatai is megjelentek (18). Az Osztrák Általános Bányatörvényt több magyar átdolgozás követte: így 1861-ben egyeztettek annak előírásait a magyar jogszabályokkal, majd kiegészítették az idők folyamán felmerült változásoknak megfelelően (19). A feldolgozásokban mindenütt súlyt fektettek

a vállalatok alkalmazottainak kötelező önszegélyző szerveződésére, amelyet a 15. századtól fennálló magyarországi bányatárspénztárak és a német szociális rendszer tapasztalatai nyomán tartottak szükségesnek (20). A Bányászati és Kohászati Lapok a történeti jellegű feldolgozásokon kívül rendszeresen közölte a bányatársládával és bányatárspénztárakkal kapcsolatos híreket, intézkedéseket (21).

1. táblázat
A társpénztári nyilvántartás adattartományai*

BEVÉTELEK	KIADÁSOK
A tőkék kamatai és jövedelmei	A munkások, özvegyek, árvák nyugbéré és végkielégítése
A munkások járulékai	Közpénzek, gyógykezelési és temetkezési kiadások
A bányabérlők és birtokosok adományai	Egyházi és iskolai kiadások
Egyéb/átfutó/Összes bevételek	Szegélyezés és egyéb, a munkások javára fordított kiadások
Vagyonállapot az év elején	Kezelési költségek
	Egyéb/átfutó/Összes kiadások
Vagyonállapot az év végén	Költségösszesítés az év végén

* Magyar Statisztikai Évkönyv. OSH, Budapest, 1882.

A társpénztárak a kincstári bányászatban azonnal, a magánbányászatban fokozatosan jöttek létre. 1865-ben a társládák vagyoni állapota 2 207 000 Ft volt, ez 1866-ban a 2 481 Ft-ról 185 Ft-ra nőtt. Ebből a kincstári bányák társládáira 218 829 Ft, a magánbányászat pénztáaira csak 54 747 Ft jut. Egy más feldolgozás az 1865. évre „nincs adat” megjelölést közöl a bányatársládák vagyonáról, az 1866. évben ez a vagyon összesen 2 484 korabeli ezer forint, megegyezően a korábbi adattal. (22) A kincstári bányamunkások száma 1866-ban 11 962, a magánbányászatban 29488-an dolgoztak. Ez utóbbiak 1866-ban 666 885 forint társpénztári tőke kamataiból támogatták társaikat (23).

A Nemzetgazdasági Szemle 1881-ben egy bizottsági ülés (24) anyagát ismertetve, közli a hazai bányamunkások és bányabirtokosok számát. E szerint 1867–1876 között évi átlagban 44 609, 1880-ban 41 799 volt a bányamunkások száma. Közülük a kincstári bányászatban 1867–1876 között 10 954-en, 1880-ban 9330-an dolgoztak. (25) A bányabirtokosok száma 1867–1876 között 1245, 1880-ban 1222 volt” (26).

A feketeköszén-bányászat a Mecsekben

A Kárpát-medence köszénbányászatában a mecseki, liász korú feketeköszén 1769-től ismert. A kezdetleges művelések után a termelés 1782-től vált rendszeressé először Pécs környékén majd a komlói és az északi bányavidéken.

A két jelentős feketeszen-medence (a pécsvidéki és a dél-erdélyi) közül az 1918-tól önálló Magyarországon egyedül a Mecsekben maradt meg feketeköszén-bányászat, amelynek nem kibányászott mennyisége változatlanul nemzeti érték. Mindkét bányavi-

dék a bányászat megkezdésétől az európai bányászat veszélyes területei közé tartozott, a számos óvintézkedés ellenére sajnálatos balesetek kísérték a bányászatot.

A Trianon utáni ország pécsvidéki feketeszen területén 1928-ra fejeződött be a rekonstrukció. A mecseki feketeköszénnek 1935-től többoldalú szerepet szánt a gazdaság korszerűsítését, a hazai vas-, acél- és vegyipart fejleszteni kívánó magyar kormányzat.

Az ország és a dél-dunántúli terület fejlődésében, gazdagodásában az egyes időszakoknak megfelelő szénbányászati szervezeti formák utalnak a változó irányítási viszonyokra is (2. táblázat).

2. táblázat

A mecseki bányászat tulajdonosi, szervezeti változásai 1782-től*

Időszak/évek	A bányaterületek a Mecsekben				
	Pécsvidéki	Időszak/évek	Komlói	Időszak/évek	Észak
1782-1852	Paraszt- és magánbányászat püspöki bányák	1782–	Paraszt- és magánbányászat Jánosi Engel bányászata		Paraszt- és magánbányászat
1852–1937 1938 1946. VI. 25.	Dunagőzhajózási Társaság (DGT) osztrák, majd német birodalmi tulajdon	1906	M. kir. Állami Köszénbánya		Különböző bánya-szerveződések Pl. Délmagyarországi Köszénbánya Rt. Salgó-Tarjáni Köszénbánya Rt. és mások
1945. XI. 29. 1946. VI. 25.	Dunagőzhajózási Társaság (DGT) szovjet katonai igazgatás Üzemi Bizottságokon keresztül	1945–1946. jún. 25.	Magyar Állami Köszénbánya Rt.		
1946. jún. 26. 1952. szept.30.	Magyar Szovjet Hajózási Rt. (MESZHART) vegyes tulajdon	1946. jún. 26. 1948. okt.31.	Magyar Állami Szénbányák Rt. (MÁSZ Rt.)		
		1948. nov.1. 1950. márc.1.	Mecseki Szénbányák Nemzeti Vállalat (MSZNV)		
		1950. márc.1. 1952. febr. 28.	Komlói Szénbányák Nemzeti Vállalat	1950. márc.1. 1953. jún. 31.	Nagymanyoki Szénbányák Nemzeti Vállalat
1952. okt.1. 1954. jún. 30	Pécsi Szénbánya Vállalat (PSZbV) állami tulajdonú	1952. márc.1. 1953. jún. 31.	Komlói Szénbányászati Tröszt (csak Komló)		
1954. július 1. 1963. jún. 30.	Pécsi Szénbányászati Tröszt (PSZbT)	1953. júl. 1. 1963. jún. 30.	Komlói Szénbányászati Tröszt (KSZBT)		
1963. júl. 1.– 1967. máj. 30.	Mecseki Szénbányászati Tröszt (MSZT)				

* Szerző összeállítása

Időszak/évek	A bányaterületek a Mecsekben				
	Pécsvidéki	Időszak/évek	Komló	Időszak/évek	Észak
1967. jún. 1.– 1973. márc. 31.	Mecseki Szénbányászati Vállalat (MSZV)				
1973. ápr. 1. 1991. okt. 7.	Mecseki Szénbányák (MSZ)				
1991. okt. 8.	Mecseki Szénbányák F. A. (Felszámolás alatt)				
1994. jan. 1. 2006. dec. 31.	Mecseki Bányavagyonhasznosítási Zrt.				
2007. jan. 1.	(Bányászati) Szerkezetátalakítási Központ képviselői Irodája Pécsen				

A Duna Gözhajózási Társaság

A pécsvidéki (vasasi) területen szervezett kincstári bányagazgatóság (Kaiserliche und Königliche Bezirksbergdirektion) első vezetője Berks Péter (1770–1845) volt, aki intézkedéseivel megteremtette a szakszerű bányaművelés feltételeit. Berks Péter – a kincstár más bányavidékeihez hasonlóan – a vasasi bányabirtokon is bevezette és felügyelte a korábban előírt adatgyűjtést, a társláda működését. A társláda intézményt a pécsvidéki bányászatban is bevezette, azonban a sok magánbirtokos, a kis és változó létszámú paraszt-bányamunkás, az egyenetlen termelés és foglalkoztatás nem jelentett tényleges pénzügyi/működési háttérrel a társládának.

A Duna Gözhajózási Részvénytársaság számos üzletágat tartott fenn. A hajózásban érdekelt Duna Gözhajózási Társaságot a növekvő szénigény a Dunához közelebbi szénforrások igénybevitelére készítette (27). Ezért megpályázta és megnyerte a pécsi városi erdők alatt húzódó köszén kibányászására Pécs város által meghirdetett pályázatot. Később további, kisebb-nagyobb bányaterületek megvásárlásával, részben hosszú időre leköthet bérletekkel szerzett bányászati jogot.

A pécsvidéki szénterületen a DGT 1852-ben szerzett először birtokot. Első aknáját, az András-aknát 1853-ban kezdte mélyíteni, ez időtől állandósul a bányamunkásság betelepítése (3. táblázat). A DGT a területen korszerű, jól szervezett bányászatot épített ki, a bányamunkásság létszámát és a technikai felszereltséget folyamatosan bővítette. Adminisztratív létszámát igyekezett a legkisebbre korlátozni (28). A fizetések terén a béreket oly alacsony szinten tartotta, amennyire csak lehetséges volt. A területen állandóan megújuló sorozatos sztrájkok az ilyen bérpolitika következményei, amelyet 1945-ig követhetünk.

Szociálpolitikájában a vállalati érdekek irányították, ezt esetenként korát meghaladó szinten teljesítette (29). Minden üzemágában létrehozta a különböző segélyező meg nyugdíj-szervezeteket (30). Kezdetől szigorú szabályzással kezelte létesítményei fenntartását, a bányatelek kezelését. Ezeket különböző szabályzatokban (pl. a DGT Szolgálati Közleményeiben (31) és egyedi utasításokban (pl. Bányatelepi lakás-szabályzat a DGT lakótelepei számára) fogalmazta meg (32). Jelentős telepítési folyamatot tartott fenn, 1853 és 1878 között húsz épületet építtetett, amelyben kezdetleges körülmények között ugyan, de biztosította az idetelepített bányamunkások elhelyezését. Az építkezéseket nagy ütemben folytatta, 1895-re 353 lakóházzal, ebben ezerháromszáz lakással rendelkezett. Ezek többsége szoba-konyhás, konyhakerttel és gazdasági épületekkel ellá-

tott, az élelem elhelyezésére és háziállatok tartására is alkalmas volt. A DGT bérleményekben élőkre szigorú szabályok vonatkoztak (33).

3. táblázat

A DGT első aknája építéséhez érkezett bányamunkások 1853-ban és a munkáslétszám 1872-ben

1853*		1872**	
Érkezési hely	munkás/fő	Anyanyelv szerint	munkás/fő
Pécs város környékéről	4	Magyar	458
Magyarország más bányavidékeiről	22	Morva	300
Morvaországból	6	Cseh	252
Csehországból	6	Krajnai	200
Magyarország egyéb vidékéről	4	Stíriai (Stájer)	183
Stájerországból	3	Szerb-horvát	47
Ausztriából	3	Tiroli	24
Poroszországból	2	Karinthiai	21
Karinthiából	1	Olasz	11
Hannoverből	1	Német	4
Összesen	52	tízféle anyanyelvvel	1500

* Babics (1952) i. m. p. 80-81, Erdős Ferenc (1987): A pécsi bányatelepek. Pécsi Műszaki Szemle. 7. okt-dec. p. 8-16.

** Saját összeállítás OL. Z-1488. 43. cs.anyagából.

Az 1900. évben többek között kórház, rendelőszoba, egy templom, két temető (hullaházzal) szerepelt a vállalati nyilvántartásban. A vállalat birtokában, 1904-ben, 442 lakóházban 1562 lakás volt. Az 1910 és 1920-as években megvalósított korszerűsítés során a DGT lakásépítkezései között legnagyobb méretű a meszespusztai lakótelep építése volt. A két bányavasút (Szabolcsbánya-Ujhegy, Pécsbányatelep-Ujhegy) közrefogta telepről a bányautazókat vasúton érthették el a munkások. A vasút mentén több megálló létesült. A telepen háromféle lakástípussal öt épületforma készült. Ezek: a felvigyázó-lakás (átlagosan 88,4 m²), az egyszobás munkáslakás (átlagosan 60,6 m²) és a kétszobás munkáslakás (átlagosan 67,7 m²). A meszesi lakótelepen összesen 177 lakás épült, amelyet kora európai viszonylatában is kiemelkedő szociális alkotásként tartunk számon. 1944 végére a DGT lakások száma meghaladta a 2330-at, ezek többsége egyszoba-konyha, fürdőszoba nélküli lakás volt (34). Egy közülük a tulajdonos által máig eredetiben megtartott, korabeli bútortartással és felszereléssel élte át az évtizedeket, ezt a lakást múzeumi védnökség alá kívánták helyezni (35).

A lakótelepeken élelmitárakat szerveztek, ezek létesítésére a bányatulajdonosoknak az 1854-es Bányatörvény adott lehetőséget (36). A társaságtárból tömörültek itt a vállalati kedvezményeken túl további árendérményt, esetenként hitelt kaphattak (37). Az élelmitárakat a DGT ujhegyi központi élelmiszerraktárból látták el (38), amely iparvágányi csatlakozással és 1120 m² tárolófelülettel épült meg. A DGT szociális kezdeményezései mögött természetesen a nagyvállalat gazdasági érdeke is húzódott, hogy a munkaképes bányászok megtartása és belső rendjének fenntartása a termelés biztonságát is szolgálja.

Ennek egyik feltétele volt a munkásviszonyok körülményeinek folyamatos javítása, fejlesztése (39). Számos intézkedés azonban a munkások ellenállását váltotta ki.

A DGT-t a korabeli vállalatok, sőt a munkások is követendő példának tartották. Az erősen koncentrált termelés, igazgatás a DGT számára egyszerűbbé és hatékosabbá tette valamennyi, így a társpénztári tevékenységet is. A társpénztár szinte minden vállalati tevékenységben fellelhető volt. A vállalat mellett a társpénztár is hozzájárult olyan tevékenységek támogatásához, mint az énekkarok, zenekarok, színielőadások, üdültetések vagy képzések. Pl. a Szent István-akna avatásakor az ünnepi zászlóhoz a szabolcsbányai társpénztár pénzzel váltotta meg a zászlószegeket és a társpénztár zászlószalagját (40), a Borbála-napi ünnepségekre a társpénztárak is készültek, szűkös forrásaikból esetenként kisebb-nagyobb összegeket biztosítottak vendéglátásra, támogatásra (41).

A DGT bányatárspénztára 1855-től

A DGT bécsi igazgatósága a Bányatörvénynek (1854) megfelelően valamennyi üzemében végrehajtotta a társpénztár intézményes bevezetését (1855). A statutumokat német nyelven szövegezték, először kézzel írva (42), utóbb a bányüzemekben, majd az igazgatóságon (Pécsett) fénymásolva több példányban minden üzem számára megküldték. A szabályzatot betekintésre a tagok átvehették, a szabályzat egyes részeit kifüggesztették. Az első ilyen jegyzet 1856-ban került kiadásra, majd bővebb formában Statuten für die Knappschafts Bruderlage der. I. k.k. priv. Donau-Dampschiffahrts Gruben bei Fünfkirchen címmel német nyelven 1858-ban jelent meg. Ezt több kiadás követte így 1864. május 1-jén, majd 1895-ben (43), 1912-ben (44), 1930-ban (45) és 1940-ben, közel hasonló címekekkel (46). A részletes szabályozás rögzíti, hogy a Bányatárspénztár olyan közös pénztár, melybe a teljes munkaerőben levő munkások keresményük egy részét beszedeltetik, és melyből azután baleset bekövetkezésekor, vagy ha a munkás megbetegszik, elöregszik, vagy munkára képtelen lesz, megfelelő módon segítséget kap. A társpénztárba a bányabirtokosok kötelesek legalább egy negyedét annak az összegnek befizetni, melyet munkásaik fizettek be. A magyar kincstár a munkások befizetésével egyenlő összeget juttat a társpénztárnak. A társpénztárak kezelésében befolyást gyakorolnak a munkások is, kiknek választmánya a bányatisztekkel együtt ellenőrzi a kezelést, melynek főellenőre a bányahatóság (bányakapitányság). Ez hagyja jóvá a társpénztári szabályokat, ítélt a panaszos ügyekben, és hozzá terjesztendő be az évi számadások.

A Társulat „munkásai anyagi és szellemi jólétéről lehetőleg gondoskodik különféle intézményei által (gyarmatosítás, egyház, iskola, népkönyvtár, társláda, ételmezési raktárak). Azon időben, mikor betegség vagy elhalálozás esetén betegpénztárak és biztosító-intézetek még sehol sem léteztek, az összetartozás és a folytonos közös veszély már mintegy 600 év előtt megteremtette a bányamunkásoknál a biztosító intézmény azon nemét, amely ugyanazon alapokra fektetve, mindenütt, hol bányaművelés van, a mai társládákat képezi” (47). A DGT társpénztár betegsegélyző pénztára tagjai „csekélyebb befizetéssel a társláda valamennyi előnyét élvezik, kivéve a nyugdíjban részesülőket” (48). Kezdetben 80, 1893-ra 2329 fizető tagja volt (49). A DGT társpénztári vagyona akkor értékpapírokban, több ingatlanban, egy gőzmalomban és gabonarakárban valamint kiköcsönzött tőkében volt.

A bányatárspénztár kinevezett és választott tagokból állt. A bányatárspénztár elnöke a DGT mindenkorai bányaigazgatója volt. A kinevezett tagok a különböző üzemek vezetőiből, tagjaiból, a választott tagság a munkásokból került ki. A választásra jelöltek sokféleképp megvizsgálták, igyekeztek megbízható és a vállalattal együttműködni kész, lelkiismeretes munkásokat találni (4. táblázat). A választott tagságot, a munkások képviselőinek névsorát a felolvasótermekben függesztették ki (50). A munkások egy része a választottakat a vállalatok megbízottjainak tartotta, ellenük nem egy felszólalással éltek. A társpenztár ügyeit rendszeres tanácskozásokon beszélték meg, ezekről tájékoztatást adtak a pécsi Bányabiztosságnak is. A bányatárspénztári tagság a választott tagoknál hat évre szólt. Erről lemondani nem lehetett, mert előzetesen alapos tájékozódást végeztek. Egyik társpenztári atya, Réger Ferenc 1915-ben a Bányatárspénztár vezetéséhez intézett levelében le kívánt köszönni társpenztárosi megbízásáról. A lemondást nem fogadták el, mert az alapszabály 38. §-a szerint minden, a 37. §-nak megfelelő tagnak kötelessége a választás eredményét elfogadni és feladatait becsületesen ellátni. Hat év utáni újrávalasztását majd akkor visszautasíthatja. Ha most akar lemondani, azt csak orvosi alkalmatlansági vagy betegségi bizonyítvánnyal tehetné meg (51). A társpenztár választott tagjai a „társpenztári atya” megnevezést kapták. A DGT választott társpenztári atyái közül legtovább Vogt Antal (Pécs VI.) viselte ezt a címet. A tanácskozásokon a választottak távolléte esetén a helyettesítők neve mellett a „társpenztári atya helyett” megjelölés szerepel. A DGT társpenztár közgyűlésének kijelölt és választott tagjait 1940-ben az 5. táblázat mutatja be (52).

4. táblázat

A DGT társpenztár néhány választmányi ülésének részvevői*

A társpenztári ülés meghívott választmánya	A társpenztári ülés tagsága
1915. március 28.	Vogt Antal társpenztári atya Pécs VI. Réger Ferenc atya helyett Kovács II. János választmányi tag Kraut Antal társpenztári atya Somogy Müller Ignác atya helyett Lantos János választmányi tag
1917. szeptember 17. Tp/11800/14.	Vogt Antal társpenztári atya Pécs VI. Kraut Antal társpenztári atya Somogy Zabányi Lajos Szabolcs helyettes atya Bernáth József társpenztári atya Josipovics Ignác választmányi tag Üszög
1920. június 18. Tp/8601/2	Vogt Antal társpenztári atya Pécs VI. Kraut Antal társpenztári atya Somogy Bernáth József társpenztári atya Meződi György választmányi tag Szabolcs
1923. március 22. Tp/5545/Ny. 14.	Vogt Antal társpenztári atya Pécs VI. Kraut Antal társpenztári atya Somogy Bernáth József társpenztári atya Meződi György választmányi tag, Szabolcs

* A DGT a társpenztári tagság állandóságára törekedett. A rendszeresen tartott üléseken a pécsbányatelepi Vogt Antal szerepelt a legtovább (24 éven keresztül). OL.Z.1488. Igazgatás.2. cs.Válogatás az évi jelentésből.

5. táblázat

A DGT pécsi bányatárspénztárának kinevezett és választott tagjai 1940-ben*

A kinevezett tagok	A választott tagok
Angyal László építési főfelügyelő	Berghauser Vencel ny. főaknász Pécs VI.
Dr. Antal Aladár irodaigazgató	Bernáth István II. vājár Szabolcs
Bérces Ervin főellenőr	Borbás József II. vājár Szabolcs
Borbíró Vilmos irodafőnök	Buzsáki Imre napimunkás Ujhegy
Borsy Jenő főfelügyelő	Heni József I. vājár Szabolcs
Czibulka Viktor központi felügyelő	Hermesz János vājár Pécs VI.
Engert Ádám építési főfelügyelő	Keresztes István segédvājár Vasas
Fényes Pál bánya-főfelügyelő	Kolbert Ignác napimunkás Ujhegy
Gáll László ellenőr	Mátyás Marcell vājár Vasas
Gröbel Emil bánya-főfelügyelő	Mester Antal villanyszerelő Somogy
Hámori Antal tisztviselő	Mohai Jenő napimunkás Ujhegy
v. Izsófy Gyula főfelügyelő	Mohácsi Máté lakatos Szabolcs
Jéki Antal igazgató tanító	Pétersz Jakab nyugdíjas vājár Pécs VI.
Mihalics Imre bányafőmérnök	Stekl Lipót vājár Pécs VI.
Pogány László szertáros	Stenczer Antal lakatos Vasas
Dr. Siklósi István bányarvos	Sufár István vājár Szabolcs
v. Sillay Vilmos bánya-főfelügyelő	Tollas János II. vājár Vasas
Szontagh Ferenc gép-főfelügyelő	Turbók György II. vājár Szabolcs
Dr. Jungling Kálmán tisztviselő	Vecsera János vājár Vasas
Varga Zoltán főellenőr	Vincze Sándor segédvājár Szabolcs

* OL. Z. 1488. Igazgatás. 2. cs. 1940. október.

A DGT társpénztári tagsága és vagyona 1854 után folyamatosan bővült, mert az egyes bányaterületek megvételével sorra szűntek meg az addig önálló kisebb bányák. A pécsi Koch-bánya 1892 végén került a DGT birtokába. A társláda 312 fizető taggal és 26 334 Ft és 82 krajcár vagyonnal rendelkezett. A segélyezettek száma hét volt (öt árva és két rokkant) (53).

A DGT valamennyi bányamunkása és felvigyázója a társpénztárhoz tartozott. A hivatalnokok és egyéb alkalmazottak a DGT nyugdíjalap tagjai voltak. A társláda választmányi tagságát különösebb kiemeltég nem kísérte. Egy igazgatósági körlevél 1907-ben arra figyelmezteti a bányauzemek igazgatóit, hogy a „társpénztári választmány tagjai csak azon kérdésekben hivatottak eljárni, amelyre a szabályzat szorítkozik”, minden egyéb kérdésben az „illetékes t. Bányai igazgató Úr jogosultsága tartatik fenn” (54). Hasonlóképp ismétlődött meg ez egy jelentésben, amelyet a DGT igazgatósága küldött a pécsi Bányabiztosságnak 1921. március 22-én bizonyos nyugdíjazási ügyekben (55). A társpénztári anyag- és helyszükségleteit részben az adott bányauzem és az Igazgatóság biztosította. A társpénztári üléseket rendszeresen megtartották, az üléseket munkaidő után vagy vasárnap rendezték meg. Az üléseket felváltva a különböző üzemekben és/vagy a Bányai igazgatóságon tartották. A társpénztár elfogadottsága és a demokratikus szervezeti működés szelleme bátorította fel a DGT társpénztári atyáit, hogy 1920-ban a Bányai igazgatósághoz forduljanak azzal a kéréssel, hogy rendszeres üléseikre járművel utaz-

hassanak. Az igazgatóság hozzájárult, hogy az üzemek járművet (fogatot) biztosítsanak az utazáshoz „feltéve, ha az üzem kárt nem szenved” (56).

A DGT szigorúan betartotta a törvényi előírásokat. A DGT pécsi társládája országos érdeklődés tárgya volt. A különböző bányavidékekről érkezett tulajdonosok vagy megbízottaik behatóan érdeklődtek a bányatársláda működtetése iránt annak ellenére, hogy a Bányatörvény egységesen írta elő a működés elveit. Az érdeklődés természetes volt, mert az ország más bányavidékein a DGT-hez hasonló szervezetszerű bányavállalatok nagyjából csak ezután alakultak (bár a DGT szervezetségét, célraorientáltságát, gyakorlatát, képzett személyzetét kevesen tudták követni).

A DGT bányatársláda intézményét a Vasárnapi Újság 1864. évi november 13-i száma így méltatta: „A betegek, munkaképtelenek és aggok segélyezése számára, néhány bányánál úgynevezett testvérládák (Bruderlade) vannak, amelyekbe minden rendes bányász keresményének egy csekély összegét befizetve innen beteg vagy munkaképtelen állapotában segélyt nyer. Ezen testvérládák közül 1816-ban Berks, akkor cs. kir. bányai igazgató közreműködése által alakult vasasi és a Duna Gözhajózási Társaság 6 év előtt alapított testvérládája, kitűnő szervezetük miatt megemlítésre méltók, ezek által a becsületes és munkás bányász és családja jövője biztosítva van. Ezen ládák kitűnő jó hatásúak a bányászokra. A bányász, biztosítva, látván jövőjét, több szorgalommal és becsületességgel végzi munkáját, és miután csak a jó magaviseletük lehetnek testvérláda részesek, ösztönyszerűleg iparkodik abba bejutni, így az anyagi jólét biztosítására törekedve, erkölcsileg is javul. Kíváncsi volna, hogy a Vasas és a Dunagözhajózási Társaság példáit minél több bányabirtokos követné” (57).

A kortárs Liptay Béla 1868-ban a salgótarjáni és pécsi viszonyokról ezeket írta (58): „Van társpénztárak (Bruderlade) mint a pécsieknek, melybe hetenként egy forinttól 4 krajcárig fizetnek és netáni betegség vagy szerencsétlenség esetén segítve lesz rajtuk. E társpénztár alapszabályait most dolgozza ki Zemplinsky Rudolf bányai igazgató úr, s ha a működés, vezetés és egyeztetés olyan leendő, mint Pécsen, úgy csakhamar Salgótarjánban is gyorsan fognak emelkedni a munkásházak, amire nagy szükség van, iskola a munkások gyermekei részére, kóroda, stb.” (59).

A bányatárspénztárak megreformálása létrehozásuktól állandó napirenden volt (60). A korszakoknak megfelelően ez különböző intenzitással jelent meg. A bánya- és kohóvállalatok nem különösebben voltak érdekelték a nagyobb kedvezmények megadásában, ezért a változtatásokat – a kincstári vállalatok kivételével – igyekeztek részben megakadályozni vagy eszközöikhez és felfogásukhoz mérten korlátozni. De folyamatosan figyelemmel kísérték a társpénztári tagok helyzetét, őket kérelmeik alapján különböző segélyekben részesítették. A pécsbányatelepi plébános, Bartonek Ferenc eszperes kérésére hozzájárultak, hogy Havlicsek Mátyás templomszolga fizetését felemeljék. A havi 3,20 Korona helyett 3,40 Koronát kapott. A fizetésemelés 20 fillérhez a DGT és a társpénztár együttesen járul hozzá (10-10 fillérrel) (61). A változtatásokat a bányász szakszervezet és a bányák vezetése is szükségesnek tartotta (62). A kritikák mindenütt fellelhetőek voltak. Így pl. az Észak-Mecsekben működő Délmagyarországi Kőszénbánya Részvénytársaság Tolna-Váraljai Bányatárspénztár Alapszabályát 1870. december 2-án engedélyezték (*I. abra*). A szabályzatot 1902-ben újították meg. A szabályzat részletesen közzölte a társpénztári tagság jogait és kötelezettségeit, előírva, hogy a társpénztári tagságot a legénységi könyvben történő bejegyzés igazolja (63). A szászvári kétlaki bányászok,

akiknek száma 1874-ben 280 férfimunkás, 99 nő és 178 gyermek volt, (64) elmondták, hogy a társpénztártól alig kapnak segílyt, „bérfosztogatásuk” kirívó (előléptetés elmaradása, büntetés a leszállás előtti ima elmulasztása miatt, házasságkötési díj befizetése stb.). A társládába befizettekéről nem kapnak elszámolást. Az 1891. évi XIV. tc. írta elő az ipari létesítmények munkásai kötelező betegbiztosítását, ezt 1893-ban terjesztették ki az ipari jellegű károsodásokra is (65).

A bányatársláda reformját követelte a Magyarországi Szakszervezetek rendkívüli kongresszusa is (1918. május 25–26.). Jászai Samu, a Szakszervezeti Tanács titkára, a napirend előadója szerint a „legsürgősebb reformra szoruló intézmények egyike a bányatársláda...”, amelyet az 1854. évi Bányatörvény tett kötelezővé. A törvény a kialakult gyakorlatot kodifikálta, ahány társláda, annyiféle szabály. „De mindegyik lényege az, hogy a bányászok fizetnek, de joguk nincs, a munkások ki vannak szolgáltatva a bányatulajdonosoknak, a bányász járulékot többet fizet, mint általában az ipari munkások, de a társláda betegség esetén kevesebbet nyújt, mint a beteg-pénztárak tagjainak adnak” (66).

A kongresszus határozatban követelte, hogy „A bányatárspénztárak modern alapon reformáltassanak oly módon, hogy betegségi és baleseti szolgálmaik legalább oly mértékűek legyenek, mint amilyeneket az Országos Munkásbetegsegélyző és Baleseti pénztár nyújt. Addig is, amíg az új törvény alapján a bányatárspénztárak átalakulnak, az 1912. évi 68. tc. alapján köteleztesse az összes bányatárspénztárak alapszabályaik módosítására, a bányabiztoságok és -kapitányságok pedig utasíttassanak arra, hogy csak olyan alapszabályokat láttamozzanak, amelyek kötelezik a bányatulajdonosokat a betegsegélyezési járulék teljes összegének megfizetésére” (67).

Az első világháború alatt a bányászok egy részét felmentették a katonai szolgálat alól. A Pénzügyminisztérium rendeletben intézkedett arról, hogy a bevonultatott és hadiszolgálatot teljesítő bányászok szolgálati ideje beszámít a társpénztári tagságba, amit a DGT elfogadott és ezt 1918-ban egy vita kapcsán megismételve jelentette a pécsi Bányabiztoságnak (68).

A DGT különböző ellenfelei a legkülönbözőbb módon igyekeztek a vállalat tevékenységét bírálni. Ezt pénzügyi, kereskedelmi vagy politikai oldalról egyaránt megtették. Sorozatosan kritizálták a külföldi vállalat hazai tevékenységét, például azt az igyekezetet, amellyel, különböző juttatásokkal igyekezett helyzetét megerősíteni. Ilyen volt pl. a különböző szolgáltatások nyújtása (kocsihasználat, különböző fuvarok, fa- és tüzelőszén juttatás hivataloknak, egyes személyeknek, hozzájárulás a vállalat dolgozói esküvőjéhez, egyes állami, nemzeti ünnepek megrendezéséhez, bár ez utóbbiban a DGT mindig mérsékelten viselkedett a vállalt semlegesség elvének megfelelően).

A DGT érzékenyen ügyelt a gazdasági érdekei, az üzleti haszon fenntartására. Emiatt nem egy kritika érte a DGT-t is, elsősorban a baranyai és pécsi liberális sajtó részéről. A nyilvánosan közzétett éves DGT vállalati beszámolók mindig tartalmazták a személyzetet, üzletvitel és a társládával kapcsolatos eseményeket, a vagyonkezelés és -állapot helyzetét, ezek kellő alapul szolgáltak a kritikus észrevételekhez.

Az üzletpolitikára jellemző a DGT adózással kapcsolatos magatartása. A pécsi DGT bánya bevétele 1935-ben 17 millió 839 Schilling volt. (69) A magyar államnak ezután adók és illetékek címén 297 ezer Schillinget (még 1,7%-ot sem) fizetett be. Szociális terhek címén további 612 ezer Schillinget fizetett be, összesen tehát 909 ezer Schillinget, a bruttó hozadék csupán 5,1%-ékát. A vállalat nehéz helyzetére tekintettel a magyar

állam 1929–1935 között a DGT-t rendszeres állami szubvencióban részesítette. Ugyanez időben a Salgó 44, a MÁK pedig 33 százalékkal adózott a köznek, a magyar államnak. A DGT kritikusi a kincstári támogatást nyereségpótló illetve növelő tényezőnek tekintették, amellyel más bányavállalatok nem rendelkezettek, ezzel a DGT folyamatosan előnyös helyzetbe került (6. táblázat).

6. táblázat

A DGT-nek juttatott magyar állami szubvenció*

Évek	Millió schilling
1929	2, 5
1930	2, 5
1931	2, 5
1932	1, 7
1933	1, 7
1934	3, 6
1935	2, 3

* Magyar Hitel, 1937. 4. p. 7.

A bányamentés a DGT bányászatában

A DGT a bányamentés általános megteremtése jegyében a korábbi bányafülkék és segélyszobák mellett 1912-ben állította fel üzemenként az első bányamentő állomásokat. Az üzemekben kijelölték a mentésben igénybe vehető gyakorlott munkásokat, kiválasztották a felügyeletből az arra alkalmas irányítókat. A mentőszolgálat 1913–1927 között tovább fejlődött. A vállalat központosítása során az üzemekben tovább bővítették és felszerelésekkel látták el a mentőállomásokat. A mentőállomások között és közül az Istvánaknai lett a központ. A DGT-korszakban az állomások személyzete kb. negyven főt tett ki, de ezek az ügyeleteseket kivéve rendes műszakban, beosztásuk szerint dolgoztak. A DGT rendszeres mentőtanfolyamokat és gyakorlatokat tartott (évente 40–50 rövid és 3–8 nagyobb gyakorlatot rendeztek). A bányatelepeken a 10–14 bányamentő lakását a ház ajtajára vagy az ablakba kitett vöröskeresztrel jelölték meg. A lakások a központi bányamentő állomással, villamos csengővel voltak összekötve, utóbb a felügyeleti személyek majd egyes bányamentők telefont is kaptak. A vállalat 1939-ben mentőautót szerzett be. (70) Ezzel a betegszállítást segítette és a mentők bányauzemekbe szállítását is megoldotta. Az autóban négy mentő teljes felszereléssel helyezkedhetett el. A mentőautót az 1939. évben 1113 esetben használták betegek bányakórházba szállítására, tízenöt alkalommal volt műszaki bevetésen illetve bányamentő gyakorlaton (71).

A betegbiztosítás

A társpénztárnak legnagyobb forgalmú ága a betegségi biztosítás volt. A DGT 1864. évi szabályzata szerint az állandó tagsággal rendelkezők és a velük közös háztartásban élő

feleségnek, a törvényes házasságból származó gyermekeknek ingyen orvos és gyógyszer járt, míg teljesen fel nem gyógyultak. Az orvosi gyógykezelés tartalmát a megbetegedés első napjától számított egy évben jelölte meg. Az orvosi gondoskodás az üzemorvosok, bábák és gondozónők, a telepi iskolák tanítóinak bevonásával is folyamatos volt. Mai értelemben folyamatos egészségnevelés történt, hogy ezzel a fertőzéseket, esetleges járványokat megelőzzék, a személyi higiéniaát növeljék. Az utcai és a bányászruha elkülönítése véglegesen csak az 1910-es évekre fogalmazódott meg. A DGT kezdettől szorgalmazta a föld alatti munkához alkalmas külön ruházatot, ezt a szegény munkásság csak lassan tudta beszerezni vagy használni (72). Lényeges változást hozott az új, elrendezésű, elkülönített és a forgalommal is szabályzott „tisztá” és „sichtes” öltözők rendszerezése a Széchenyi István- majd István-aknán utóbb a DGT vasasi Thommen-akna rekonstrukciójánál). A DGT bányáiban 1938-ra az elkülönített öltözők, fürdők, a tisztálkodási feltételek megteremtése mindenütt befejeződött. A fürdők építése, az utcai és a bányaruházat elhelyezésének vizsgálata (számos vizsgálat nyomán a legelfogadhatóbb megoldás a ruhák függesztett elhelyezése [henga] volt), a bánya tisztaságára ügyelés a bányavezetés állandó feladata volt. Ennek figyelembevételével szabályozták és adtak lehetőséget a munkások és gyermekeik számára is pl. a pécsbányatelepi tiszt lakótelepen lévő szabadtéri strand szabályozott használatára. Ehhez a pécsbányatelepi társpengztár „szerény, de folyamatos hozzájárulással gondoskodván munkásai és gyermekei fürdőigénybevételéhez, évente 20.– Pengöt” szavazott meg (73).

A DGT a közegészségügyért (74), az egészséges munkahelyekért és a sokágú védekezés érdekében tett erőfeszítései a megelőzést is szolgálták. A betegségek esetére a gyógyító (75) és mentőszolgálat hálózata állt rendelkezésre. A DGT kórháza már 1893-tól a betegek rendelkezésére állt, számos intézkedés szabályozta működését (76). A Bányakórház 1924-ben 985, 1929-ben 1423, 1930-ban 954, 1935-ben 1145 beteget fogadott (77), az 1939. évben 1251 társpengztári tagot látott el, 15296 ápolási napot számolt el. 109 műtétet, kb. 2670 laborvizsgálatot végzett. Egyéb tevékenységei között röntgenátvilágítás 4981, röntgenkezelés 54, röntgenfényképezés 275 esetben történt. A diathermiás géppel 1428 esetben dolgoztak, légmellkezelést 117 esetben végeztek, „quarkezelés” 200 alkalommal történt (78).

Azok, akik nem állandó társpengztári tagok voltak, ugyanezt a szolgáltatást kapták, ha betegségük bányamunka következménye volt (7 táblázat) (79). Ellenkező esetben csak hat hónapi várakozás után kaptak ilyen ellátást. A különböző vállalati ellátások, társpengztárból biztosított gondozás csak azoknak járt, kik bizonyíthatóan társpengztári tagok voltak. Az országban különböző eljárások voltak érvényben a balesetbiztosításban, mert a bányavállalatok többsége saját hatáskörben kívánta a kérdést tartani, holott erre az állami intézkedések lettek volna a mérvadóak (80). Egy betegelhelyezési vita során a DGT más bányavállalatoknál tájékozódott a megoldásról (81). Az egységes értelmezés érdekében a sajkókazai Társpengztár korábban már keresettel fordult a Belügyminiszterhez. A DGT ezt a korábbi választ kapta meg. Ebből megismerhette, hogy korábban a Belügyminiszter (1910-ben) a 15. 61/1910. sz. közleményében tudatta a Sajokazai Tekintetes Társpengztári Elnökséggel, hogy „bányakórházba csak társpengztári utalvány bemutatásával mehetnek a bányászok és családtagjaik” (82). A DGT ezután üzeimeizhez küldött körrendeletében hívta fel a figyelmet a bányakórház igénybevételének módjára (83).

A DGT 1899. évi társpénztári alapszabálya értelmében minden 14 évet betöltött és 40 éves kort meg nem haladott korú férfimunkás állandó tagnak számított (a főbányabejáróig bezárólag), ha a munkást állandó munkás címen felvették és a „legénységi könyvbe” bevezették. Így a legénységi könyv egyben társpénztári anyakönyv is volt.

Nem volt állandó társpénztári tag a 14 éven aluli és 40 éven felüli férfimunkás, az ideiglenesen alkalmazott napszámos és a nőmunkás (84). A munkásokat négy bérkategóriába sorolták, betegsegélyezésük is eszerint történt. A munkás családi helyzete a betegpénzt kevésbé befolyásolta. A nőmunkások betegpénze a vállalati bérpolitika függvénye volt. Amíg az egyedülálló férfimunkás beteg az 1900-as évek körül az első kategóriában napi 50, a másodikban 40, a harmadikban 30 krajcár betegpénzt kapott, a negyedik kategóriába sorolt nők és gyermekek betegség esetén egységesen napi 20 krajcárt kaptak. A megbetegedett bányamunkás hat egymás utáni hónapban volt jogosult a betegpénzre. A hat hónapot meghaladó betegségen túl a betegpénzt csökkentett mértékben fizették ki. A betegpénz akkorra csökkent, amikor a hosszas betegség után a család anyagi képessége kimerülően volt.

A nem állandó tagok helyzete még rosszabb volt. Amennyiben a tag sérülése, betegsége nem a bányában történt, hat hónapi betegség után a társpénztárral szemben minden igényét elvesztette. Ez az állapot a DGT-nél sem az 1894-es, sem az 1913-as társpénztári rendezéskor nem változott. Az 1907. évi XIX. tc. egyesítette az összes biztosítóintézetet az Országos Munkás-betegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár szervezetébe. Csak a bányászat, a kereskedelem és a közlekedési biztosítási intézetek voltak kivételek. 1907-ben hozták létre az Állami Munkásbiztosítási Hivatalt (85). A DGT betegsegélyezése 1907-től megegyezett az országos betegbiztosításával, csupán a segélyezettek köre között mutatkozott némi eltérés a társpénztári betegbiztosítás rovására.

1922-től az iparra vonatkozó egységesítő szabályozás alapján a bányász társpénztári betegségi biztosításra is az országosan bevezetett szabályok lettek érvényesek. Ezzel a bányamunkásság betegbiztosítása a nagyiparban érvényes kötelező betegbiztosítással vált egyenlővé (86). A kötelező biztosítás elve alapján a DGT üzemei valamennyi felszíni és föld alatt dolgozó munkása biztosításra kötelezett lett. Kivételek voltak azok az alkalmazottak, akiknek 500 pengőt meghaladó fizetésük volt. (87) Ennek megfelelően történt az üzemorvosi ellátás átszervezése is (88).

Biztosításban betegség esetén a rokkantsági nyugtában lévőket is részesíteni kellett. Feltétel volt, hogy a DGT társpénztár területén lakjanak, és mint munkavállalók, utójára a pénztár betegségi biztosításra kötelezett tagjai közé tartoztak. Ugyanez állt az özvegyi és az áranyugdíjban részesülőkre is (89). A feltétel az volt, hogy akinek a jogán a nyugdíjat kapták, mint munkavállaló utójára a DGT társpénztárban legyen biztosított.

A DGT szabályzata szerint a bányamunkásoknak a következő betegségi segélyek jártak:

- Minden betegségre ingyenes orvosi gyógykezelés egy évig. Ezen túl addig, amíg a betegeknek táppénz jár.
- Gyógyszer, gyógyfürdő és 30 pengő értéket meg nem haladó gyógyászati segédeszköz (mankó, szemüveg, sérvköti).
- A keresőképtelenséggel járó megbetegedés esetén keresőképtelenség tartamára a negyedik naptól kezdve táppénz, ami a beteg átlagos keresetének 60%-éka.

- A beteg és családtagjai számára – bizonyos feltételekkel és korlátozásokkal – kórházi ápolás (90). A családtagok juttatásainak köre egy éven át a megbetegedések első napjától számítottan ugyanaz volt, mint a 2. pontban felsoroltak,
- A betegségre biztosított nőmunkás szülése esetén a szükséges szülészeti támogatás, terhességi és szoptatási segély, gyógykezelés. A biztosított férfimunkás felelőse csökkentett mértékben, de szintén részesült ezekben, a segélyekben.

A betegség esetére szóló DGT társpénztári biztosítás az országos biztosításnál kedvezőbb volt. A kifizetett táppénz a DGT-nél mintegy 10%-kal volt magasabb, mint az OTI-nál. A közvetlen kapcsolat az alkalmazottak és a társpénztár között a segélyezés gyorsaságára kedvezően hatott. A megbetegedések gyakoriságának számontartásával részben a közegészségügyi részben a vállalati megelőzéshez teremtettek megfelelő adatbázist. A DGT István-aknán, a legényotthon felszámolásakor létesített bányakórházát 1926-ban állították a gyógyítás szolgálatába.

A temetkezések

A DGT saját területein előbb egy (Pécsbányatelep), majd három (Pécsbányatelep, Szabolcs-bányatelep, Vasas-bányatelep) később öt temetőt tartott fenn. A vállalat temetőibe külön kérelemre esetlegesen a város illetve a községek lakosai is temethettek. A társpénztár viselte a vállalat telephelyén meghaltak temetkezési költségeit, akár állandó, akár ideiglenes tagról volt szó. A másutt elhaltak temetéséhez csak meghatározott segéllyel járult. Százalékosan járult hozzá a társpénztári taggal közös háztartásban élők temetési költségeihez is. A közterületi rendelkezések, többek között Pécs város közigazgatási átalakítása nyomán ezek a temetők részben a város kezelésébe kerültek, de a DGT mindvégig közreműködött a temetők rendjének, épületeinek, vízellátásának, a temetői síremlékek gondozásának munkájában, segítette a papi szolgáltatásokat is. Saját dolgozóknak a társpénztáron túl a vállalat mindig nyújtott némi támogatást (91).

Az öregségi és rokkantsági nyugdíj

A nyugdíjak kérdése a DGT kritikák kedvenc témája volt. A szabályozottság ellenére ezt a rendszert számos bíráló érte, elsősorban a nyugdíjak alacsony mértéke miatt.

A bányász nyugdíjas rendszerint alacsonyabb bérért üzeménél, a vállalat más telephelyén vállalhatott munkát. A gazdasági helyzet, a konjunkturális viszonyok ezt a lehetőséget korlátozták. Szociális céllal a DGT gazdasági lehetőségei mérlegelésével esetenként élt ezzel a lehetőséggel. A teljes vállalati létszámról, a nyugdíjasok számáról a 7. táblázat (92) nyújt tájékoztatást.

A DGT 1927-ben még nyereséges volt, a harmincas évek világgazdasági válságát azonban nem kerülte el: csődhelyzetbe jutott. A bányatárspénztár a nyugdíjkifizetéseket előírászerűen teljesítette (93).

7. táblázat
A DGT személyzeti kimutatása 1933–1935*

A. A tényleges alkalmazottak					
Év	Hajózás	Műhelyek	Bányában	Vasútnál	Összesen
1933	3122	724	4760	308	8914
1934	3237	748	4633	301	8919
1935	3172	880	4615	268	8935
B. Nyugdíjasok					
	A hajózásnál és a műhelyekben	Bányában	Vasútnál	Összesen	
1933	2350	82	170	2602	
1934	2307	87	174	2568	
1935	2334	101	163	2598	

* Magyar Hírel, 1937. 4.

A DGT a rokkantkérdéssel foglalkozó, 1903-óta tartó vitához (94) hozzászólva, annyit jegyzett meg, hogy a DGT mindenkor a társláda-szabályzatban és a magyar állam előírásainak megfelelő módon igyekezett munkásait ellátni (95). A rokkantkérdésben mindvégig eltérő vélemények jelentek meg (96).

A bányászok nyugdíjba számítható ideje az állandó társpénztári tagság évével kezdődött. A nyugdíjigényhez legalább tíz teljes szolgálati év volt szükséges. Ha közben a szolgálati folytonosságot megszakította és a megszakítás tartama alatt valamely okból a szabályos társpénztári illetéket nem fizette, előző szolgálati éveit a nyugdíj tekintetében elvesztette. Voltak esetek, amikor a bányász időlegesen elhagyta a vállalatot, majd visszatért. Ilyenkor a szabályzat alapján „szabadságában állt”, hogy az új munkahelyén és a régin is fizesse a társpénztári illetéket, így biztosítva jogfolytonosságát. Az alacsony bérek és sokaknál a lehetőség nem ismerete miatt ez nem történt meg. Így jogfolytonossága megszakadt. A jogfolytonosság visszaállításáért számosan fordultak a DGT Igazgatóságához illetve a bírósághoz, de a kérelmek zömét elutasították (97). A távozó társpénztári tag a társpénztártól bizonyos összegű (a befizetéstől függő) végkielégítést kapott. Az új munkahelyen azonban a nyugdíjjogosultsághoz szükséges évek gyűjtését ismét meg kellett kezdenie. A szolgálati évek elfogadása csak a kincstári bányáknál volt lehetséges, itt élt a kölcsönösség. (98) A többi bánya társpénztárának a szabályai nem voltak egyeztetve, így a tagsági díjak is, a nyugdíjazás szabályai különböztek; a szolgálati időket így nem lehetett átvinni. A káros állapotot többször megvitatták, de a különálló biztosítási rendszereket – mint pl. napjainkban a különböző társaságok ingatlanbiztosítását – egyszerűsíteni nem tudták.

A társpénztárhoz kötöttség a vállalati lakás, az élelemtári ellátás, esetenként üdültetés kedvezményei mellett segített elviselni a kemény bánásmódot, az alacsony bérezést abban a reményben, hogy a biztos munkalehetőség tartós jövedelmet nyújt, az öregkorra vagy rokkantságra a társpénztár az egyénnek, családnak valami biztosítékkal szolgál.

A bányamunkások elbocsátása (fegyelmi vagy felmondás) esetén az elbocsátottak nyugdíjigénye is megszűnt. Ezért a pécsvidéki DGT bányamunkásai 1864 óta szakszervezeti segítséggel is követelték, hogy a nyugbérágazatot a társpénztárakból tegyék át az

állami biztosítási rendszerbe. Jellemzően mutatkozott meg pl. az 1905-ös pécsvidéki sztrájk után. A társpénztári szabályzat értelmében a DGT munkásai eltávozásukkor végkielégítést kaphattak. A DGT sok esetben, így pl. az 1905-ös sztrájknál is fegyelmi úton bocsátotta el munkásait. Sokan csak hosszas utánjárással, pénzügyminiszeri beavatkozással jutottak végkielégítésükhöz (99).

A trianoni békeszerződést követően az ország biztosításrendjének folyamatos megszerzése során az 1925. évi XXXIV. Tc. a bányásznyugdíjazást is az OTI kezelésébe tette át. A DGT körülményesen igyekezett minden kötelezettségét, illetve annak többségét az állami szervezetre átruházni (100). Az infláció idején az OTI-nak átadott társ-pénztári nyugdíjalap a bányásznyugdíjak kifizetésére alig adott némi fedezetet (101). A DGT társpénztára 1926. december 31-én utalta át társpénztára vagyonát az OTI folyószámlájára (1869,82 Pengő értékben). Alapítványai, az Ullmann Lajos-alap 16, a Thommen-alap 10, a Rücker Antal Alapítvány 160 fillérrel szerepel a felszámolási jegyzéken. További 108,64 Pengővel szerepel a jórészt elértéktelenedett, nagymennyiségű értékpapír és hadikölcsön-kötvény. A DGT igazgatósága további 1759,32 Pengőt utalt az OTI-nak a társpénztári költségekre (102). A társpénztári alapok szűkössége később is állandó kritika tárgya volt.

A bányatárspénztári nyugdíjalapok általános hiányossága volt, hogy

- a) nem volt kölcsönösség az egyes bányavállalatok társládái között. A viszonyosság hiánya következtében a bányatárspénztári juttatásoknak jelentős kolonizációs (munkásmegtartó) befolyása volt.
- b) Egyetlen volt a bányatárspénztárak fedezeti háttere. Minden szolgáltatását egyazon százalékos bevétel fedezte. A betegpénztár kiadásai után megmaradt összeget csatolták például a nyugdíjbiztosítás alaptőkéjéhez. A nyugdíj ezért mindenkor összefüggésben volt a betegsegélyezés alakulásával. Ez a rendszer nem egyszer zavarta a nyugdíjpénztár kifizetéseit. Amikor a bányatárspénztárak az OTI-hoz kerültek, a pénzügyi források hiányában hosszú ideig nem tudták megoldani a bányász nyugdíjellátás stabilizációját.
- c) Az OTI-nál és a bányavállalatoknál egyaránt magasra szabták a nyugellátásra jogosultság szolgálati idejét. A teljes nyugdíj élvezetéhez 40 szolgálati évre volt szükség. Az OTI-nál biztosított bányamunkásnak tíz betöltött évre volt szüksége, hogy a nyugdíjra igényjogosultságot szerezzen. A tíz év után az OTI nyugdíjszolgáltatását a következő feltételek esetén vehette igénybe:
 - ha állandó keresetképtelenné, rokkanttá vált
 - ha 65. életévét betöltötte
 - ha 60. életévét betöltötte és negyven éven át biztosított volt
 - ha a 60. életévet betöltötte és 25 évet, mint nyugbérre biztosított, földalatti munkán töltött el.

Az OTI-nál a bányászok 100%-nál több nyugdíjárulékot fizettek, mint a társpénztárnál; ezzel szemben még negyven szolgálati év után is 20%-ékkal kevesebb nyugdíjat kaptak. A bányásznyugdíjak alacsony voltára az OTI azt a magyarázatot adta, hogy a bányatárspénztárak biztosítási alapjait az infláció nagyrészt megsemmisítette, valamint sok olyan bányász is terheli a biztosítási alapot, akik korábban nem tartoztak a társpénztár kötelékébe. A nyugdíjjogosultságot rendező 300/1942. B. M. rendelet végül 400 hétnél

szabta meg a jogosultságra való igényt. Rokkantság, övegység és árvaság esetén a 200. hét után vált jogosulttá az érintett. 1944-ig ebben a rendben nem történt változás.

A bányászati balesetbiztosítás

A balesetek sajnálatos velejárói a bányamunkának. A balesetek elleni védekezés folyamatosága és az egészségesebb bányakörnyezet érdekében a DGT igyekezett megfelelő körülményeket fenntartani. A bányák higiéniai állapota általános figyelem tárgya volt (103). A szennyező környezet, a por, a bányavizek, sár, az egyéni higiénia hiánya, a szennyezett ruházat, a dolgozók igénytelensége nehezen leküzdhető akadály volt. Már 1895-ben rendelkeztek a fürdőházak igénybevételéről, 1899-ben a ruházattal és a bányabeli étkezéssel foglalkoztak. 1904-ben foglalkoztak a fürdők igénybevételével, a „házi ruhák” elhagyásával, tisztaságával, a használat szabályozásával, a bányaűrszékek (latrinák) telepítésével, azok rendszeres ürítésével. Seyfrid bányabiztos körrendeletben hívott fel banyaárnyékszékek telepítésére (104). Ezt 1918. augusztus 23-án sürgetőleg megismételte, hogy a vérhasjárvány miatt mindenütt banya-árnyékszékeket állítsanak fel (105). Az étkezéssel is bajok voltak: az eldobált ételmaradékok tovább szennyezték a vágatokat.

A bányaműveletek biztonságát a DGT a munkavégzés aprólékos szabályozásával és folyamatos ellenőrzésekkel igyekezett fenntartani. A jól képzett bányamérnökök mellett az altiszti állomány felkészültségét, iskolai képzettségét növelendő, maga is szorgalmazta a banyaiskola létesítését (1896) (106). Ezzel a munkából iskolába küldött majd a munkahelyekre részben visszatérő munkásállomány szakértelmét igyekezett növelni. A képzést a társ-pénztár részéről az iskolai támogatás, a felszerelések beszerzése, a jó tanulók jutalmazása segítette (107). A biztonsági feltételekkel és a balesetekkel összefüggő intézkedéseket a banyaerősségi szabályzatok és a társadalombiztosítási törvény szabták meg. A vállalat a társ-pénztári tagok sérüléseivel kapcsolatban minden felelősséget igyekezett magáról elhárítani. A vállalatnak jogi lehetősége volt ahhoz, hogy a sérült utáni társ-pénztári terheket magára vállalja, ezzel azonban rendszerint nem élt. A munkáltató hozzájárulása a társ-pénztári alapokhoz kezdetben önkéntes volt, de 1900-ig nem érte el a bányamunkások hozzájárulásának mértékét. A társ-pénztári terhek egyenlő mértékű vállalása esetén is a pénztár baleseti vonatkozású kiadásai 50%-át maguknak a balesetre biztosítottaknak kellett fedezni. A Bányatörvény elve volt, hogy a munkások a munka során maguk is a veszély forrásaivá lesznek, így felelősségük a védekezésben, elhárításban a vállalattal kölcsönös.

A társ-pénztár a baleseti biztosítás terhein úgy igyekezett segíteni, hogy kártalanítást a teljes munkaképtelenség akkor folyósította, amikor a társ-pénztári tag nyugdíjjogosulttá vált. A nyugdíjba kényszerülő/készülő bányásznak, ha a teljes nyugdíjjogosultságot még nem érte el, magatartását és családját is figyelembe véve, kedvezményként néhány szolgálati évet számítottak be. Részleges rokkantság esetén a bányász sem nyugdíjat sem kártérítést nem kapott. Amennyiben elfogadta, más munkakörbe került, és ez a kisebb bér határozta meg későbbi nyugdíját.

A nagyipari munkásság részére a kötelező baleseti biztosítást az 1907. évi XIX. tc. írta elő. A bányavállalatok egységes tiltakozása következtében a bányászatban ezt akkor

nem vezették be. Az általános szabályzás értelmében azonban a bányavállalatok nem vonhatták ki magukat a rendelkezés alól. A többször véleményezett változtatások lényegét a „Törvényjavaslat az egészségügyi közigazgatásról” című kiadvány foglalta össze (108). Az 5400/1919. M. E. (1919. szept. 30.) rendelettel a bányászok biztosítását az OTI vette át. Az OTI a bányászat számára külön bányáüzletágot létesített. A bányász-balesetbiztosítás-alapját a biztosítási kötelezettség alá eső bányavállalatok teremtették meg. A járulékokat ugyancsak a munkáltatók fizették. (109) A biztosítás új rendszere következtében az OTI, mint a biztosítás felelőse, hatásosabban léphetett fel, mint ezt korábban a társ-pénztár tehette. A bányabiztonság ellenőrzése az elsőfokú bányahatóság, a bányakapitányságok feladata volt. Az ellenőrzéseken mind az irányító minisztérium, mind az OTI, mind a területileg illetékes tisztiorvos is részt vehetett. A bányászatban bevezetett szabályzás az 1935 után átszervezett ipari felügyeleti és szociális szabályzás új szempontjai alapján érvényesült, bizonyos jogköröket a bányászati igazgatásnál hagyva (110).

Foglalkozási betegségek a DGT üzemeiben

A bányász foglalkozási betegségeit, amelyre kártérítés járt, 1927-ben még csak három tipikus megjelenési formára állapították meg. Ezek az ólom- és higanymérgezés meg a lépfene voltak (111). Röviddel ezután az ártalmak közé felkerült a szilikózis, a portüdő megbetegedés is. (112)

A bányászszászály

A lépfene (anchylostomiasis) (113, 114) ismert bányászbetegség volt. A DGT bányáiban 1896-ban 5, 1897-ben 3, 1898-ban 6 megbetegedést regisztráltak. A DGT több orvosi szakvélemény nyomán szigorú tisztasági rendelkezéseket hozott, többek között elrendelték a munkások folyamatos felvilágosítását. A dolgozók körében végzett felvilágosító munka eredményeivel az OMBKE Pécsvidéki Osztálya 1901. február 16-i ülése is foglalkozott (115). A századfordulóra a betegség eltűnt. Az Országos Közegészségügyi Intézet 1933–1935-ben tartott országos felmérése során 1934-ben a pécsvidéki bányákban 65 munkást vizsgáltak meg, közülük egy volt fertőzött (116). DGT pécsvidéki bányáiban a kártérítési igények között soha nem szerepelt (117). A lépfenével azonban esetenként mégis foglalkozni kellett. A pécsi bányakapitányság kérdésére a DGT jelentette, hogy a lépfene ellen több intézkedéssel küzdenek. Így „az anchylostomiasis betegség ellen az 1899. évi 65.000. számú, továbbá az 1900. évi 46.887. sz. B. M. rendelet alapján küzdenek és megelőzésére törekszenek, figyelembe véve az 1900. évi május 5-én kelt BM körrendeletet is. Az IDGT területén 32 év óta csak egy esetben fordult elő a betegség, azt is behurcolták” (118). Rövidesen azonban új jelentés készült, mert „Pécsbánya-telepi üzemünk III. szintjén a Csillag nevű ló elpusztult. A felboncolásnál lépfene betegséget állapítottak meg, az IDGT mindent megtesz a ragály ellen” (119).

8. táblázat

DGT bányamunkások leggyakoribb megbetegedései a bányakerületek adatai alapján
1874–1945*

Év	Fekvő betegek	légzőszervi		reumatikus		emésztőszervi		egyéb	
		megbetegedések							
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1874	1594	343	21,5	137	8,6	159	10,0	955	59,9
1875	1394	322	23,1	274	19,7	172	12,3	626	44,9
1876	1542	402	26,1	360	23,3	184	11,9	596	38,7
1877	1712	213	12,4	197	11,5	481	28,1	821	48,0
1878	2390	216	9,0	344	14,4	561	23,5	1269	53,1
1879	2958	450	15,2	—	—	857	29,0	—	—
1880	2903	326	11,2	383	13,2	244	8,4	1950	67,2
1881	2460	306	12,4	201	8,2	299	12,2	1654	66,9
1882	2162	277	12,8	235	10,9	203	9,4	1447	65,3
1883	2771	341	12,3	419	15,1	202	7,3	1809	51,7
1884	2879	545	18,9	404	14,0	442	15,4	1488	49,0
1885	2628	531	20,2	229	11,4	509	19,4	1359	47,9
1886	2077	311	15,0	276	13,3	408	19,6	1082	50,7
1887	1768	258	14,6	244	13,8	369	20,9	897	52,7
1888	1991	448	22,5	306	15,4	294	14,8	943	51,5
1889	2118	457	21,6	218	10,3	352	16,6	1091	58,2
1890	2589	327	12,6	473	18,3	281	10,9	1508	58,2
1891	2112	528	25,0	216	10,2	403	19,0	965	45,6
1892	2610	—	—	—	—	—	—	—	—
1893	2429	—	—	—	—	—	—	—	—
1894	2805	—	—	536	19,1	—	—	—	—
1895	3172	—	—	—	—	—	—	—	—
1896	3852	736	19,1	—	—	—	—	—	—
1897	4094	782	19,1	—	—	6676	16,5	—	—
1898	4358	915	21,0	—	—	741	17,0	—	—
1899	4081	755	18,5	580	14,2	580	14,2	2166	53,0
1900	11511	208	13,8	250	16,5	216	14,3	837	55,4
1905	662	107	16,2	80	12,1	91	13,7	384	58,0
1910	789	89	11,3	119	15,1	124	15,7	457	57,9
1915	1135	136	12,0	225	19,8	147	13,0	627	55,2
1920	1350	150	11,1	176	13,0	193	14,3	831	61,6
1925	1144	119	10,4	165	14,4	76	6,7	784	68,5
1930	703	60	8,5	62	8,8	45	6,4	536	76,2
1935	1092	71	6,5	106	9,7	112	10,3	803	73,5
1940	1652	170	10,3	210	12,7	136	8,2	1136	68,8
1945	1380	165	12,0	167	12,0	135	9,8	913	66,2

* OL. Z-1488. A DGT évi jelentései alapján, saját összeállítás.

A portüdő, a szilikózis megbetegedés

Már Berks több esetet jegyzett fel, amikor rossz légzésű, ziháló munkásokkal találkozott. A DGT jelentései az 1862-es évből tettek megjegyzéseket nehezen lélegző emberekről, akiket más munkahelyekre, könnyebb munkára rendelték. A DGT bányakórházába 1893-ban 36 tüdőemfizémás (tüdőtágulatos) beteget vettek fel (120). Az évtizedek alatt egyre több légzésszavarral küzdő bányász került az orvosok elé. A kőzetviszonyok, a gurítókön, csúszdákon történő rakodás/szállítás, a termelésben növekvő gépesítés (pl. a fejtőkalapácsok és különböző meghajtású csúszdák, rakodógépek) általános elterjedése következtében egyre nagyobb lett a szilikózisos porvesztély valószínűsége. A somogyi Rücker-aknán 1909-ben vezették be a sűrített levegős fejtőkalapácsokat, a DGT üzemében 1914-től vált általánossá a sűrített levegős fejtő- és fűrőkalapácsok, csúszdameghajtók használata. Ez növelte a kifejtett és szállított kőzetek aprózódását. A DGT bányáiban használt sűrített levegős gépek aránya az 1920-as években 5, az 1930-as években 60, míg 1946-ra 73,9%-ot ért el. Az alkalmazott sűrített levegős gépek hasznosak voltak a termelékenység növelésében, de erősen növelték a porképződést.

Az 1920-as évek végére elsősorban Francia- és Németországban már kezdeményezték a bányabiztonsági előírások szigorítását, közte a szállópor elleni védekezést. A felismert porvesztéllyel szemben a technikai felszereltség (védőeszközök) (121) bővítésére, de a munkások rendszeres balesetelhárítási oktatására is intézkedések történtek. Az 1920-as évektől nemzetközi egészségügyi konferenciák sora foglalkozott a kő- és szénporártalmakkal, ezért 1936-tól a szilikózis is bekerült a foglalkozási betegségek közé (122). A rendelet azonban a hazai bányavállalatok nyomására a szénbányákat kifejezetten nem említette meg, így ezeknél a bányáknál a szilikózisban szenvedő bányászok csak bíróság útján érvényesíthették kárigényüket.

Magyarországon az első, ezer főt érintő pécsi DGT bányász tüdőszűrése 1938-ban dr. Nusser Antal bányorvos, a társpszéttár egykori főorvosa szervezésében történt (123). A röntgennel vizsgált 1118 bányász közül 69 tüdejében találtak a silicosisra jellemző elváltozást. Ha a vizsgálat adatait általánosítjuk, a DGT bányáiban dolgozók 6%-nak volt portüdeje. A szilikózis felismerése (az 1920-as évektől) és betegség elismerése, a szilikózis vizsgálatok megkezdése nyomán egyre többen fordultak az OTI-hoz kártérítési igénnyel. 1944-ig évenként nem részletezhetően átlagosan 229 kártérítési kérelem érkezett a pécsi OTI igazgatóságára, 1944-ben 22 kártérítést nyújtottak be (124). A szilikózissal kapcsolatos általános rendelkezések 1945 után kerültek kiadásra, hatásos védekezési rendszere az 1950-es évektől terjedt el és a Mecsekben 1970–80-tól igen eredményesen alakult. [A szilikózis megfékezésére tett sokoldalú kutatásra, azok alapján foganatosított intézkedésekre más helyen részletesen kitérünk. A szaklektor megjegyzése. (125)]

A bányaszerencsétlenségek, halálos balesetek

A bányabalesetek sajnálatos velejárói a veszélyes tevékenységnek. Az első időszakban ennek egyik oka a gyakorlatlanság, felkészületlenség, a szakszerűség és a szaktudás hiánya. A bányamunka jellege, a környezet veszélyessége, a nagyobb szakmai követelmé-

nyek, az átlagosnál nagyobb erőfelfejtés, a földalatti munka állandó koncentráció-igénye követelményeit nem mindenki tudta teljesíteni. A balesetek, sérülések a DGT-nél is mindennaposak voltak. A fokozott felügyelet, az állandó bányaművelési és technikai fejlesztés, a szervezeti intézkedések sem tudták kizárni a balesetek lehetőségét.

A baleseteket már Berks Péter idejében is s nyilvántartották, az 1854. évi Bányatörvény alapján kötelező formákban dokumentálták azokat. A DGT-nél 1853-tól jegyezték a baleseteket, 1854-től írták elő a munkahelyenként, személyenként, baleseti fajtaként a kötelező nyilvántartásokat. A balesetek elleni védekezés fontosságára, a védőmódszerek alkalmazására, a szakmai fegyelem és szakszerűség fenntartására a leszállás előtti ismeretők, felolvasások, különböző hirdetések szolgáltak. Az ismereteket szóbeli visszakerdezéssel, a munkahelyi visszakerdezéseken idézték fel. A baleseteket az üzemvezető és a bányorvos meg az üzemi felőrök (aknászok, felügyelet) vizsgálták. Súlyosabb esetekben a bányahatóság által vezetett bizottság vizsgálta meg a balesetek körülményeit, javasolt és előírt intézkedéseket azok megelőzésére és elkerülésére. A balesetekért a felügyeletet és az üzemvezetést és a sérültet munkatársaival együtt eljárás alá vonták. A sérülés és a szakmai szabályok megsértésének súlyossága arányában hozták meg a megelőző intézkedéseket. Általános gyakorlat volt azonban, hogy a kisebb baleseteket (húzóadások, a vágásból, ütésből, közhullásból eredő, a szállítás során előfordult sérüléseket) a munkással történt megegyezés útján pár napos távollétet elfogadva rendezték.

A balesetek zöme, a „könnyű” balesetek általában azonos szinten mozogtak. A gépek bevezetésével a föld alatt és a külszínen is nőtt a balesetek gyakorisága és súlyossága. A föld alatti balesetek aránya mindig nagyobb volt. Az erőfeszítések is a föld alatti baleseti források feltárására, elhárítására irányultak. Ebben a folyamatos oktatás, a fokozott felügyelet, a technikai megoldások keresése a DGT működése során is mindig jelen volt.

A DGT bányaművei részére „Szolgálati és fegyelmi büntetőszabályzatot” adott ki (126), először 1853-ban majd a következő időszakban is rendszeresen, de már nagyobb időközökben, közel azonos tartalmakkal (127). A Szabályzat I. része 1. szakaszának 1. §-a intézkedik arra, hogy „... ezen szolgálati és büntető szabályzat a felvigyázó- és munkásszemélyzetnek évenként legalább egyszer oly nyelven, melyet minden személy ért, felolvastassék”, valamint „a munkás oktatást és felvilágosítást első sorban a felvigyázótól kérjen, és ettől nyerjen is” (128). A kiadvány előbb csak német majd két (német és magyar) nyelven, utóbb csak magyarul került a munkások kezébe. A DGT Szabályzata 1937-ig különösebb változtatások nélkül, nagy tartalmi állandósággal jelent meg. Az 1937. évben bővült az évenkénti szabadság, a 3000/1938. IpM. Rendelet alapján (129). A DGT vezetése a vājár foglalkozás szakmāsítása, a bérrendezések különböző állami intézkedései miatt sokoldalúan foglalkozott a munkarendekkel, kapcsolatos változásokkal és ennek anyagi következményeivel, amelyre a társaspénztár választmányának figyelmét is felhívta (130).

A budapesti és pécsi Bányakapitányság megállapítása szerint a DGT-t 1925 és 1944 közötti évi átlagban mindössze egy balesetért terhelte felelősség. Ugyancsak ebben az időszakban, évi átlagban 242 bányász a saját, kilenc a mások, 17 a saját és mások ügyetlensége, szabálytalan cselekedete folytán szenvedett balesetet. A véletlen balesetek rovasára évenként 544 balesetet írtak.

9. táblázat

Halálos balesetek a DGT bányáiban a baleseti okok miatt 1873–1944*

Év	A balesetek okai a föld alatt								Összes halálos baleset
	Sújtólég-robbanás	Gázkitörés, mérgezés	Közet és szénomlás	Aknába zuhanás	Gép és szállító-eszköz	Egyéb balesetek	Földalatti balesetek összesen	Külszíni balesetek összesen	
1873	5	0	1	1	0	1	8	0	8
1874	0	0	2	1	1	0	4	1	5
1875	2	0	1	3	0	0	6	0	6
1876	0	0	0	1	0	0	1	1	2
1877	2	0	1	2	0	0	5	0	5
1878	3	0	0	1	0	0	4	0	4
1879	5	0	5	1	1	0	12	0	12
1880	0	0	0	0	2	0	2	0	2
1881	2	0	1	1	1	0	5	0	5
1882	1	0	1	0	0	0	2	0	2
1883	0	0	6	1	0	0	7	0	7
1884	0	1	1	0	0	0	2	1	3
1885	0	0	3	0	0	0	3	0	3
1886	0	0	1	0	0	0	1	0	1
1887	0	1	0	0	1	0	2	0	2
1888	0	0	2	0	0	0	2	0	2
1889	0	1	1	0	1	0	3	0	3
1890	1	4	0	0	0	0	5	0	5
1900	3	0	2	1	2	2	10	0	10
1901	0	4	3	2	0	2	11	0	11
1902	0	1	1	1	0	1	4	0	4
1903	0	0	1	0	0	0	1	1	2
1904	5	0	4	1	1	0	11	0	11
1905	0	0	0	0	0	1	1	0	1
1906	0	1	1	0	0	0	2	0	2
1907	0	1	2	1	1	0	5	0	5
1908	0	0	0	0	1	0	1	1	2
1909	0	0	3	1	0	0	4	0	4
1910	0	1	1	0	1	0	3	0	3
1930	0	2	4	0	1	0	7	0	7
1931	0	1	5	0	0	0	6	0	6
1932	0	1	1	1	0	0	3	0	3
1933	0	0	1	0	0	0	1	0	1
1934	0	2	0	0	0	1	3	0	3
1935	0	0	1	0	1	0	2	0	2
1936	0	3	2	0	1	0	6	0	6
1937	0	0	1	0	2	0	3	0	3
1938	0	2	1	1	0	0	4	1	5
1939	0	1	1	1	0	0	3	0	3
1940	0	1	1	0	0	0	2	1	3
1941	4	0	2	0	3	0	9	0	9
1942	0	2	2	0	0	0	4	1	5
1943	0	0	2	0	0	0	2	0	2
1944	1	0	0	0	0	0	1	2	3

* OL. Z-1488. évi DGT jelentések alapján, saját összeállítás.

A DGT és társpénztára az egységes balesetbiztosítás bevezetése után (1928–1929)

A bányatárspénztári szabályzatok általános egyesítésének gondolata már 1912-ben, majd 1918-ban is felmerült. Aktuális lett azonban a kialakítandó országos társadalombiztosítás kapcsán. Az egységesítés ellen szóló bányavállalatok eddigi gyakorlatukra hivatkoztak, a DGT külön kiemelte, hogy „magatartása nem a kívánt és szükséges rendelkezések akadályozására, de arra irányul, hogy a DGT sajátos eszközeit megtartva gondoskodhasson munkásai és alkalmazottai érdekeiről saját társpénztárán belül” (131). A hazai egységes balesetbiztosítás bevezetése (az 1928. XL. Törvény) és az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI, 1929. január 1.) létrehozása után 52 különböző biztosítószervezet működését engedélyezték (132).

A magyar szociális fejlesztés nem változtatott a társpénztárak működésén, azokat a vállalati körben értékelendő és hasznos rendszernek tartották. A társpénztárakban foglalkoztatottak száma 1926-ban 347 fő volt, közte 57 orvos és 86 intézményt tartottak fenn. 1929-ben 443 alkalmazott és 97 intézmény, 1935-ben 417 fő alkalmazott és 96 intézmény, 1939-ben 563 alkalmazott és 82 intézmény működtette a társpénztári rendszert.

A DGT társpénztári korszakának vége

Az állami biztosítási rendszer a vállalati társpénztár korábbi szerepét fokozatosan módosította. Már 1940-ben jelentkeztek olyan igények, hogy az immár vajúdó szakmunkások az ipari munkások közé tartozván, nem kívánnak külön szervezetet segélyezésükre (133). Országosan 1938-ban 6896 nyugdíjas, 42 828 özvegy és 2144 bányászárva volt a biztosítási rendszerben. A DGT továbbra is teljesítette a Bányatörvényben, és egyéb rendelkezésekben előírt társpénztári kötelezettséget. A DGT bányamunkásai egy része a társpénztár megszüntetését, más része a társpénztár fenntartását kívánta, mint olyat, ami biztosítja továbbra is a vállalat támogatását, ezzel megkönnyítve életüket.

Pécs 1944. november 29-én szabadult fel. A DGT 1945-ben 4065 fizikai és négyszáz egyéb alkalmazottat, összesen 4465 fő dolgozót foglalkoztatott. A második világháborúban a magyarországi bányákat számos kár érte (134). A Magyar Bánya- és Kohóvállalatok Egyesülete és a GYOSZ felvételei alapján a bányászatot 1938-as árakon 109 millió Pengő veszteség érte. Mintegy 24%-ra volt tehető a gépek, berendezések pusztulása. Minden bányában voltak károk, de a termelés folytatásának általában volt a lehetősége. A háborút a mecseki terület és a pécsi (DGT) bányák a legszerencsésebben vészték át.

A társpénztári vagyont képző ingatlanok, banki letétek, részvények részben a szovjet birtokbavétellel, az államosítással, majd az infláció következtében váltak semmivé, illetve elérhetetlenné. A második világháború során és azt követően az ingatlanokat ért károk, a vissza nem fizetett hitelek, az állami kézbe vétel és a hiperinfláció következtében a biztosítási és nyugdíjalapok csődbe mentek. A társpénztárak vagyona – akárcsak az első világháború után – az infláció következtében minimálisra olvadt (10. táblázat). A vállalatok, így a DGT is az ingatlanállamosítás következtében elvesztette bérházait, irodaépületeit, így a társpénztár tőkéje végleg elveszett.

10. táblázat
Bányatárspénztárak vagyona és tagsága 1921–1947*

Évek	Társpénztár/ egység	Tagság/fő	Vagyon az év végén	Megjegyzés
1921	29	54117	42371	<i>Magyar Statisztikai Évkönyv 1919–1920–1921–1922. Budapest, KSH. (1925) p. 77 (a továbbiakban MSÉ)</i>
1922 ²	28	63969	73083	<i>MSÉ 1919–1920–1921–1922. (1925) p. 77</i>
1923	20	74695	1076	<i>MSÉ 1923–1924–1925. (1927) p. 104</i>
1924	21	55396	21887	<i>MSÉ 1923–1924–1925. (1927) p. 104</i>
1925	22	32203	27809	<i>MSÉ 1923–1924–1925. (1927) p. 104</i>
1926 ³	24	33543	31761	<i>MSÉ 1926. (1928) p. 90, táblázat még van.</i>
1927 ⁴	22	47677	2058	<i>MSÉ 1927. (1929) p. 46, nincs külön társpénztár fejezet, hanem a Társadalom-biztosítás fejezetbe illesztve.</i>
1928	21	49097	2726	<i>MSÉ 1928. (1929) p. 45</i>
1929	21	50595	2966	<i>MSÉ 1929. (1930) p. 38</i>
1930 ⁵	21	48757	11060	<i>MSÉ 1930. (1931) p. 35</i>
1931	21	46360	14087	<i>MSÉ 1931. (1932) p. 43</i>
1932	19	46634	14578	<i>MSÉ 1932. (1933) p. 48</i>
1933	19	45780	15201	<i>MSÉ 1933. (1934) p. 53</i>
1934	18	48288	15563	<i>MSÉ 1934. (1935) p. 48</i>
1935	18	49649	16278	<i>MSÉ 1935. (1936) p. 51</i>
1936	18	54153	19394	<i>MSÉ 1936. (1937) p. 47</i>
1937	18	59321	20584	<i>MSÉ 1937. (1938) p. 51</i>
1938	17	63514	21478	<i>MSÉ 1938. (1939) p. 52</i>
1939	16	71588	23844	<i>MSÉ 1939. (1940) p. 51</i>
1940	18	78528	21173	<i>MSÉ 1940. (1942) p. 53</i>
1941	18	83180	32934	<i>MSÉ 1941. (1943) p. 56</i>
1942	18	89421	46252	<i>MSÉ 1942. (1944) p. 66</i>
1943	24	102236	na	<i>MSÉ 1943. (1948) p. 55</i>
1944	na	na	na	na
1945	na	77114	na	<i>MSÉ 1947. (1949) p. 62</i>
1946	na	82624	na	<i>MSÉ 1947. (1949) p. 62</i>
1947	16	98884	na	<i>MSÉ 1947. (1949) p. 62</i>
1948 ⁶	16	111870	na	<i>MSÉ 1948. (1950) p. 2–34</i>
1949 ⁷	na	na	na	<i>MSÉ 1949. (1950) p. 200, 250</i>
1950	na	na	na	<i>MSÉ 1950. (1951)</i>

* A Magyar Statisztikai Évkönyv kötetei alapján, saját gyűjtés, összehasonlítva és egyeztetve Halkovics László munkájával, aki az adatokat 1945-ig közli.

¹ 1921–1922 között ezer aranykoronában

² 1923–1926 között millió Koronában

³ 1927-től, ezer Pengőben

⁴ A vagyon 1930-tól a bányatárspénztárak, a balesetbiztosítás bányafüzletága és a nyugdírbiztosítási ág vagyona.

⁵ Készült szigorúan bizalmas kiadványként, 400 számozott példányban. MSÉ 1948. (1950). A bányászati statisztika első fejezeteként, p. 2–34.

⁶ A bányászat a nehézipar alá sorolva. A Bányatárspénztár adatai a pénzügyi eredmények/forgalom alá sorolva.

Az Ideiglenes Kormány 1945. január 1-i rendelete a társadalombiztosítás felügyeletét a Népjóléti Minisztériumra bízta. A 2300/1945. ME. rendelet az összes társadalombiztosító szervezetnél önkormányzatot állított fel. Az önkormányzat tagjainak 75%-át a munkavállalók, 25%-át a munkaadók adták. Az 1946. évi 6. törvény létrehozta a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóságát. Az új állami bányászati rendszerben a társpénztár mint intézmény megszűnt. A 280/1949. sz. kormányrendelet a még működő bányatárspénztárakat egységesítette, ezek feladatkörét 1949. március 1-jétől az Országos Bányatárspénztárhoz rendelte. Egyidejűleg valamennyi bányatárspénztár vagyont, követelésükkel, jogosítványaikkal és kötelezettségeikkel együtt az Országos Bányatárspénztárra ruházta át. A szovjet igazgatás alatt álló volt DGT, ekkorra MESZHART társpénztári szervezete ebbe az új formába csak fokozatosan kapcsolódott be (135).

Az eddigi beszerzési helyek, az élelemtárak, boltok, a hitelbe történő vásárlások megszüntetése (136), érzékenyen érintette a pécsvidéki bányamunkásság ellátását. Az ellátási kedvezményezettség új formái megjelentek ugyan, de ezek már nem a társpénztári rendszerhez kapcsolódtak.

Az Országos Társadalombiztosítási Intézet elnöksége 1945 áprilisában foglalkozott a baloldali érzelmük és hátránnyal sújtott személyek rehabilitációjával. Kimondta, hogy a kormányintézkedés következtében a szakmai családpénztárak átszervezése nyomán az új szervezet Országos Szabadpénztár néven kezdte meg működését 1945. szeptemberében.

A bányászati ellátást 1948-ban, a forint bevezetése kapcsán, új rendeletekkel szabályozták (137). A bányászatban bevezették a tehetetlenségi pótlékot, ami a három nyugdíjcsoporthoz havi 65, 75 illetve 85 forintot jelentett a rászorultaknak. 1948-tól folyósították a házastársi pótlékot (1948-ban 4384 bányász kapott havi 189 forintot), a progresszív gyermekpótlékot. A baleseti biztosítás is átalakult. Ha egy balesetet szenvedettnek a 200 hét várakozási (szolgálati) ideje igazolt és olyan sérülés éri, amely hetvenöt százalékgig rokkanttá teszi, úgy harminc befizetett évnek megfelelő nyugbért kap. Lényegében tizenhat be nem fizetett évet számítottak be. Olyan özvegy esetében, akinek a férje a bányában akkor halt meg, amikor még várakozási ideje sem volt ki, például egy napja vagy órája dolgozott a bányában, a legmagasabb, negyven év szolgálattal járó nyugdíjat kapta. Nagy vívmány volt, hogy intézményesen beszámították a helyváltoztatások révén elvesztett nyugbéréveket. „Ez az intézkedés több ezer kiváló idős elvtársunkat érintette, hiszen éppen a régi munkanélküli világban voltak kénytelenek a bányászok nagyon gyakran helyet változtatni, különösen a baloldaliak. Befizetett éveiket mindig újból elvesztették, a Társpénztárak pedig, no és egyesek ebből a befizetett pénzekből tollasodtak. A múlt e bűnének felszámolása egymagában havi 1 és félmillió forint többletkiadást jelent demokráciánknak” (138). Az idős bányászok számára sorra épültek szociális otthonok, Baranyában egy (139).

A 3.500/64–5/1949. (XII. 29.) N. M. számú rendelet az Országos Bányatárspénztárnál betegségi biztosításra kötelezett diósgyőri, ózdi, salgótarjáni bányatárspénztári tagsággal bíró munkavállalók biztosítását 1950. január 1-jétől az Országos Társadalombiztosítási Intézet (140) feladatkörébe utalta, a társpénztárak vagyont, ügyvitelét az OTI-hoz telepítette. Az OTI tulajdonába kerültek a felsorolt társpénztárakhoz tartozó egészségügyi intézmények és azok berendezései, a társpénztári üzemorvosi rendelőket a bányauzemekhez rendelték.

A 139/1950. MT. rendelet az egészségügyi ellátást és kötelezettséget állami feladattá nyilvánította. Az addig az Országos Bányatárspénztár betegszállításait 1950-től minden

egykori bányatárspénztártól az Országos Mentőszolgálat vette át (141). A DGT-nél is hasonló folyamat játszódott le. A bányamentő szervezetet egy 1945. évi intézkedés (142) belső célúvá rendelt. Mindennemű más egészségügyi, mentési, közte szállítási feladatot az Országos Mentőszolgálat Pécsi Állomásához rendeltek.

A társadalombiztosítás új irányítási rendszerét Magyarországon az 1950. évi 36. sz. törvényerejű rendelet vezette be. Az Országos Társadalombiztosítási Intézet 1950. júliusában szűnt meg, feladatait a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ (SZTK) vette át. A 190/1950. (VII. 15.) MT. sz. rendelet alapította meg az Országos Nyugdíjintézetet (143). Az addig szétagolt társadalombiztosítási intézmények egyesítése e jogszabályok alapján fejeződött be. Az állam az egységesített társadalombiztosítás irányítását a Szakszervezetek Országos Tanácsára bízta.

A bányavállalatoknál az önszegélyezés új formái jelentek meg, részben tovább éltetve a társpenztári hagyományokat. Mindezek a bányászat felszámolódásával tovatűntek. A biztosításokkal, nyugdíjazással, segélyezésekkel foglalkozó előbb állami majd a gazdasági szervezetek által fenntartott pénztárak már a piaci gazdaságnak megfelelő változatos szerveződésekben folytatják működésüket (144).

A mecseki feketekőszénbányászat történetét és területét meghatározta a DGT jelenléte. A Duna Gőzhajózási Társaság társpenztárának története tükrözi a munkaadók és munkavállalók közös alapon szervezett ellátórendszerének működését, amely 1854 és 1945 között része volt a pécsvidéki bányászok mindennapi életének (11. táblázat).

11. táblázat

A mecseki szénmedence mélyművelésének történeti fordulata

A mecseki feketekőszénterület művelése a bejelentéstől a mélyművelés felhagyásáig	1769–2000
	231 év
A komlói feketekőszénbányászat	1812–2000
	188 év
A mecseki terület első pécsvidéki függőleges aknájától a búcsúzó Zobák-aknáig	1848–2000
	152 év
A DGT első függőleges András-aknájától Zobák-aknáig	1853–2000
	147 év
A komlói állami bányászat	1909–2000
	91 év
A komlói Anna-aknától Zobák aknáig	1898–2000
	102 év
A DGT működése a pécsvidéki szénbányászatban	1852–1945
	93 év
A MESZHART pécsvidéki bányászata	1945–1952
	7 év
A pécsi állami bányászat termelése	1952–2000
	48 év
ZOBÁK-bánya	1969–2000
	31 év
A Mecseki Feketekőszén mélybányászati működése	1782–2000
	218 EV

Jegyzetek és irodalomjegyzék

1. Pl. Az I. Cs. Kir. Szabadalmaztatott Dunagőzhajózási Társulat Pécs melletti köszénbányái (1894). Pécs. Nyomatott Taizs József Nyomdájában. Jičinsky Jaroslav (1932): Die Pécs-Steinkohlenbergwerke der Ersten Donaudampschiffahrt Gesellschaft 1852–1931. Pécs. Dunántul. A bánya. A magyar bányászat és bányaszakoktatás története s a magyar bányavidékek népszerű ismertetése. 1937. (Ismeretítés lezárva 1936.) Szerk. és kiadta Horváth László és Bodry László. Székely és Tsa. Sopron. Várkerület 66., Sopron. A feldolgozások között az első és alapvető, a teljességre törekvő mű Babics András (1952): A pécsvidéki köszénbányászat története. Budapest, Közoktatástügyi Kiadóvállalat. (A társládára 128–129, 165, 170, 184, 185, 188.) A mecseki köszénbányászat (1993). Szerk. Szirtes Béla. Pécs, Mecseki Szénbányák-Pécsi Erőmű Rt., továbbá Krisztián Béla (1996): Feketeköszén – bányászat. In: Pécs – Baranya 100 éve. Baranya megye 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok tükrében. Baranya megyei MTESZ. Pécs. 211–249. Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs-Baranyai Kereskedelmi Iparkamara (a szénbányászati részek).
2. A Bányatörvény és az állami biztosítás főbb rendelkezéseit részleteiben lásd e kötetben, Dr. Izsó István–Dr. Izsó Luca tanulmányát.
3. Huszár Zoltán a társadalombiztosítás egészének megszerveződésében javasolja áttekinteni a bányatárspénztárak alakulását. Vö. Huszár Zoltán (2003): Pécs és a Dunagőzhajózási Társaság. Emléklapok a pécsi bányászat történetéből. Pécsi Szemle város-történeti folyóirat. Különnyomat. Pécs. 11. Ezért röviden érintjük a hazai biztosítás legutóbbi évtizedeit.
4. Részleteiben lásd e kötetben Dr. Szalai László: A bányatársládák és bányatárspénztárak kialakulásának indokai, és áttekintése 1496–1900 között, valamint Tahin Emma dr. cikkét ebben a kötetben; illetve Molnár László (1996): 500 éves a magyar társláda intézménye. BKL Bányászat 5. 453–459, továbbá Gönczi Ilona (1995): A bányatárspénztár történelmi kialakulása és fejlődése. BKL Kohászat 4–5. 153–158.
5. Péch Antal: Alsó-magyarország bányamivelésének története (szerk. Kosáry Domokos). OMBKE (1967), Budapest. 2. k. 491–497. „Társpénztári szabályok és bányász-jelvények” Selmezbányán (491–497). 1600 óta van érvényes társpénztár, új szabályzat elfogadva, társpénztári pecsét 1611-ből, van három ezüst lapos nyelű kánál, bányászkalapács jellel, a városnál van az ezüst ék és kalapács. Péch, i. m. 2. 496.
6. Sipos Árpád (1872): Magyar bányajog tekintettel a francia, szász és porosz bányajogokra és az újabb igazságügyi reformtervekre. Kiadja Hügel Ottó, Nagyvárád. 15.
7. Sipos (1872): Magyar Bányajog, i. m. 15.
8. A segélyeket rendszeresen vezették, vö. Hilfs Buch 1910–1916. (OL. 1488. 75. k. 38. T.), 1926. (90. k. 38. T.).
9. A DGT társpénztári kórházai alapszabályzata 1899. OL. Z. 1488. b/ Bányakórház. 6. cs. 15. t.
10. Magyarországot illető országos kormánylap 1854. évf. I. r. XIV. db. Kiadatott és elküldetett, a német kiadás 1854. augusztus 7-én, a magyar és német kiadás 1854.

december 11-én. Tartalom: a 173. sz. 1854.-iki május 23-án kelt császári nyílt parancs, mellyel a birodalom egésze területére egy általános bányatörvény bocsátatik ki. Das allgemeine österreichische Berggesetz v. 23. Mai 1854. und allen darauf Bezug nehmenden Nachträgen, Verordnungen, Erläuterungen. Mit einem Anhang, enthaltend: Die Vorschriften über die Bergbücher. Die Beschlüsse der Judex-Curial Conferenz in Pest, bezüglich des Bergwesens in Ungarn. Wien, Friedrich Manz, 1861. (Manzsche Gesetz-Ausgabe, VII. köt.), Magyar bányajog. A teljes joganyag (Év. Nélk.) (Balkay Béla dr., Szeőke Imre dr.) I. kiadás. Budapest, Apolló Irodalmi és Nyomdai Rt. 18.

11. OÁB. Bányatörvény. X. fejezet. A bányatárspénztárakról. 210–211.§. Magyar bányajog. (É. n.) i. m. p. 401., továbbá Magyar bányajog (1931): A bányászatra vonatkozó törvények, rendeletek, döntvények és elvi jelentőségű határozatok teljes gyűjteménye (Összeállította Alliquander Ödön, dr. Bán Imre, Tassonyi Ernő). Athenaeum, Budapest.
12. Magyar bányajog (1931), i. m. p. 85 és köv. Wenzel Gusztáv (1866): A magyar és erdélyi bányajog rendszere. Budán, a M. kir. Egyetemi Nyomdából. 164 és köv., társpenztári szabályzat (Bruderladens-Statuten), Selmechbányán 1600 körül készült, 1648-ban erősítették meg, Dobsina 1743-ban, Rimabrezó 1839-ben vezette be. A bányatörvényt Alsó-magyarországra 1777. június 19-ével,(167), a felső-magyarországi bányászatra 1769. április 29-ével, az erdélyi bányászatra az 1783. június 25-ével, a bánsági bányászatra az 1777. október 17-én megjelent utasítással terjesztették ki, p. 167–68, OÁB 1864 (sic!) 1854 helyett, 217.
13. Magyar bányajog (1931), i. m. 87.
14. Magyar bányajog (1931), i. m. 259–260.
15. Részleteiben lásd e kötetben Dr. Izsó István és dr. Izsó Luca cikkét.
16. Pl. A DGT pécsvidéki bányáinak bányakapitánysági felügyeleti iratai 1910–1939. OL. Z-1359. 27. cs. 52. t.
17. Wenzel Tivadar (1875): A hazai bányajog rövid áttekintése figyelemmel az 1870-ki új magyar bányatörvényjavaslatra is. Gyakorlati használatra s különösen e célból összeállított tárgymutatóval ellátva. Budapest, Nosedá Gyula „Nemzeti Nyomda” nyomása. 31–32. PEK. 99785.
18. Litschauer Lajos (1886): Az 1854. évi május hó 23-án kelt általános bányatörvény. Budapest. Wenzel Gusztáv (1855): Handbuch des allgemeinen österreichischen Berggesetzes. Wien. Wenzel Gusztáv (1866): A magyar és erdélyi bányajog rendszere. Pest.
19. Minden kiadásban szerepelt a társláda/társpenztár mint a bányavállalatok külön biztosítási rendszere, vö. Balkay Béla dr.–Szeőke Imre dr.: Magyar bányajog. É. n. A teljes joganyag. I. kiadás. Budapest. Apolló Irodalmi és Nyomdai Rt., Szeőke Imre dr. (1915): Bányajog. Tisza Testvérek könyvkereskedése, mint az „Országos Törvénykör” főbizományosa. Budapest. II. Fő u. 14 (Bányatársláda, i. m. 63.), Tárkány Szűcs Ernő dr.–Radnay József dr.–Kiss László dr. (1970): Magyar bányajog. Budapest, KJK.
20. Albert Schaffle (1882): Der Korporative Hilfsassenzwang. Laupp, Tübingen.
21. Pl. BKL 1870. 3. 107–110, 1871. 4. 87–88, 134–135. 157–159.

22. Halkovics László.(2003): A magyar bányászat történeti statisztikai adattára. KSH. Budapest. Történeti statisztikai tanulmányok 8, 50–51.
23. Sipos (1872): Magyar Bányajog, i. m. 395.
24. A M. Tud. Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottságának 1882. március 23-i ülése. Tárgy: Bányászatunk jelen állapotáról s teendőinkről annak sikeres kifejtésére (1882). Elnök: gróf Lónyay Menyhért. Nemzetgazdasági Szemle. 4. sz. Ebben szorgalmazza a statisztikai rendszer tökéletesítését.
25. Nemzetgazdasági Szemle (1882), 4. füzet. 4.
26. Nemzetgazdasági Szemle (1882), i. m. 8.
27. Huszár Zoltán: Pécs és a Dunagőzhajózási Társaság. Emléklapok a pécsi bányászat történetéből. Pécsi Szemle várostörténeti folyóirat. Különnyomat. Pécs, 2003. p. 5–22.
28. 1910-ben a DGT alkalmazottak száma 1240 fő volt. A magyar városok statisztikai évkönyve I. évf. (1912) A magyar Városok Kongresszusának iratai (II. k.). Szerk.: Thirring Gusztáv. Budapest, Pécs. 6–7. A kötet adatok nélkül említést tesz a Dunántúli Bányavállalat Rt.-ről is, 130.
29. Huszár Zoltán (1995): Lakásviszonyok a Dunagőzhajózási Társaság Pécs környéki bányatelepein a XX. század első felében. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (A továbbiakban: JPMÉ) 39. (1994) Felelős szerk.: Uherkovich Ákos, Pécs, 185–195.
30. Ilyen volt pl. a hajózási ágazatban Az Első Duna Gőzhajózási Társulat Kapitányainak Segélyegylete. 1888–1949. (OL. Z-862). A MFTR hivatalnokai, hajóstisztjei, segéd tisztjei, hajósaltisztjei szolgálati nyugdíjintézete. Új alapszabályát 1904-ben hagyták jóvá. (OL. Z-1144.) Az egyesület 1904–1942. között megőrzött iratait az OL őrzi.
31. DGT Szolgálati Közlöny. Pécs, 1897–1924., 1943–1946. (OL. 1481. 1. cs. 1. t. 4. cs. 1.)
32. A DGT pécsi bányái szervezeti felépítése és ügykörbesorolása 1880–1943. (OL. Z-1481. 4. cs. 2.), a DGT Szolgálati rendtartásai 1853–1943. (OL. Z-1481. 4. cs. 3. t.).
33. Sasi Nagy Imre (1934): Lakás- és telepszabályzat az I. DGT bányaműveinek valamint segédüzemei munkásszemélyzete részére. IDGT Igazgatósága, Pécs.
34. Erdősi Ferenc (1967): A pécsi bányatelepek. Pécsi Műszaki Szemle 4. (okt.–dec). 8–16.
35. Bányász-múlt (2004): Pécsi Hírek január 8. 10.
36. Huszár Zoltán (1996): Élelemtárak a Dunagőzhajózási Társaság Pécs vidéki bányatelepein. In: Tanulmányok Pécs Történetéből 2–3. Szerk.: Vonyó József, Pécs, 225–241.
37. A hitel mértékét többször kifogásolták, mert az egységes előírás híján azt az élelemtár bérleti határozták meg. A vállalat csak irányelveket fogalmazott meg. Az önkényes megállapításokat a munkások többször, mint a vállalat kényszerhelyzet-teremtő akaratát ítélték meg. PBM. Pécsbányatelepi és vasasi kolóniák felirata a DGT Bighez, 1929. augusztus. PBM. 874/1929. D. Eredeti, kézzel írt két levél.
38. Adatok a Dunagőzhajózási Társaság élelemtáiról (1896–1939). In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 43. (1998); szerk. Uherkovich Á. Pécs, 1999. p. 199–213.
39. Oczwirik Nándor (1911): A hazai bányász-munkásviszonyok fejlődése. BKL 161–174, 203–211, 284–298.
40. OL. Z. 277. Szabolcs. 1925. 45/89. sz.
41. OL. Z. 275. Pécsbányatelep. 24. 7. Z. 276. Vasas. Z. 277. Szabolcs. irataiban.

42. OL. Z. 1488. a. Igazgatási ügyek. 1. cs. 2. t. 9 oldal.
43. OL. 1488. Igazgatási ügyek. 3. cs. 4. t. Statuten für die Knappschafts Bruderlage der. I. k. k. priv. Donau-Dampfschiffahrts Gruben bei Fünfkirchen. Raiman Wiesner. Pécs. 1895. március 30. Jóváhagyta a Budapesti királyi Bányakapitányság 1895. szept. 5. 24 oldal. Armin Telegdi's Buchdruckerei. Fünfkirchen.
44. OL. 1488. Igazgatási ügyek. 3. cs. 4. t. Statuten für die Knappschafts Bruderlage der. I. k. k. priv. Donau-Dampfschiffahrts Gruben bei Fünfkirchen bei Pécs. Buchdrucker Josef Taizs.
45. OL. 1488. Igazgatási ügyek. 3. cs. 4. t. Az Első Dunagőzhajózási Társaság Bányatárspénztára Alapszabályai. (Szavazási útmutató, minta szavazólapokkal, forgatókönyvként). Dunántúl Egyetemi Nyomda Rt. Pécs. 1930. 24 oldal. 74 oldal
46. OL. 1488. Igazgatási ügyek. 3. cs. 4. t.
47. Az I. Cs. Kir. Szabadalmaztatott Dunagőzhajózási Társulat Pécs melletti köszönbányái. (1894): A Magyar Orvosok, és Természetvizsgálók számára felajánlja a Társulat. Pécs. A Társulat saját kiadása. Nyomatott Taizs József Nyomdájában. 50. (Tartalomjegyzék, 19. Tárláda és egészségügyi viszonyok. 49–52).
48. Az I. Cs. Kir. Szabadalmaztatott Dunagőzhajózási Társulat Pécs melletti köszönbányái. (1894), i. m. 52.
49. Az I. Cs. Kir. Szabadalmaztatott Dunagőzhajózási Társulat Pécs melletti köszönbányái. (1894), i. m. 50. (Tárláda és egészségügyi viszonyok.)
50. OL. Z. 1488. Igazgatás. 3. cs. 3. t. Ld. pl. a társpenztári elnök 1920. március 25-i utasítását. Tp. 3503/10.
51. OL. Z. 1488. Igazgatás. 3. cs. 3. t. Tp/14785/1. A. 1917. december 6.
52. A DGT társpenztár tagjai 1940-ben. OL. 1488. Igazgatás. Jelentés a budapesti BIG. nek. PBIG. 11/1940. ig. sz.
53. Az I. Cs. Kir. Szabadalmaztatott Dunagőzhajózási Társulat Pécs melletti köszönbányái (1894), i. m. p. 52.
54. OL. Z. 1488. a. Igazgatási ügyek. 5. cs.
55. OL. Z. 270. DGT Személyzeti Osztály.
56. OL. Z. 1488. Igazgatás. 2. cs. 7. t. 1920. október 23.
57. Vasárnapi Újság 1864. november 13. Gergely Ernő (1986): A magyarországi bányásztársadalom. 252.
58. Liptay Béla (1868): Korrajz Salgótarjánból. In: Salgótarján a szénbányászat történetében. Salgótarjáni könyvek 8. Nyomatott Engländer Ferenc könyvnyomdájában. Tata, 1937 tovább Dr. Dornay Béla (1929): Salgótarján és a Karancs-Medvesvidék részletes kalauza. Salgótarján. In: Száz év. A Nógrád megyei (1970), i. m. 16.
59. A salgótarjáni fából készített hatvanégyes bányakórház a bányavállalat a tárláddal közösen 1871-ben építette meg. Száz év. A Nógrád megyei (1970), i. m. 30. A tatabányai kórház új szárnyát 1949-ben a Bányatárspénztár és a Városi Tanács közösen építette meg.
60. A Magyar Munkások Rokkant- és Nyugdíjegyületének huszonöt éves története. (1918) Budapest.
61. OL. 1488. Igazgatás. 4. cs. 10. t. Tp/734/12. Pécsbányatelep, 1918. január 27.
62. Zsigmondy Árpád (1904): A tárláda-reformról. BKL I. k. 793–797.

63. A Délmagyarországi Kőszénbánya Részvénytársaság Bányaművein fennálló Tolnaváraljai Bányatárspénztár Alapszabályai, 1902. Nyomatott Raubitschek Izórnál. Bonyhádon, 1902. CIMLAP.
64. Górsz József (1969): Fejlődés a kiegyezés után. Tanulmányok Tolna Megye történetéből. II. Tolna Megye Tanács Levéltára. Szekszárd. 187.
65. A változó biztosítási folyamatokra pl. A társadalombiztosítás kialakulása, fejlődése, szervezete (1975). SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóság. Népszava, Budapest. Benczur János (1993): A magyar társadalombiztosítás története (oktatási jegyzet). Budapest. Szöveggyűjtemény a magyar társadalombiztosítási jog tanulmányozásához. Barton József és társai (1986), Budapest.
66. Gergely Ernő (1975): A bányatársláda története IV. Bányamunkás. Január.
67. Magyarországi Szakszervezetek rendkívüli kongresszusa is (1918. május 25–26.). Határozatok. Budapest, Népszava. 54–59.
68. OL. Z. 1488. 4. cs. 10. t. A DGT társpenztári közgyűlése 1918. március 20-i határozatával 1914. július 24-re vezeti vissza a tagság elismerését. Jelentés a Bányabiztoságnak Pécs, 1915. március 20. BIG. Tp. 1919. 2619/12.
69. A Pengő/Schilling átszámítást mellőzzük, a két fizetőeszköz értékében ez időben nagy eltérés nem volt.
70. Bányamentő-autó beszerzése. (OL. Z-271. 94. cs. 188. t.) A mentőautó 1939. július 1-jén állt munkába.
71. Beszámoló az EDGT. 1939. évi működéséről. OL. Z. 1488. EDGT Pécsi Bányatárspénztára. 1. cs.
72. OL. Z-1488. Igazgatási ügyek. 3. cs. és másutt. Pl. a/ 1866. december. A munkások használt, rongyos ruháikat és csizmaikat használják munkában („sichtes”), b/ 1871. február, utasítások a használt rongyos ruhák cseréjére, a munkaruhák mosására a vállalat mosókonyháiban, c/ 1885. március. „Gummi” lábbelik kiosztása egyes munkások részére, d/1879. decemberi utasítás a „tisza” és a „sichtes” ruhák elkülönítésére, függő akasztók (henga) bevezetése 1879-ben stb.
73. OL. Z-1359. d. Bányhatósági társpenztári felügyelet. 27. cs. 52. 1935. január.
74. OL. Z-1481. 53. cs. 63. t. 1870–1946. Beszámolók.
75. Pl. Orvosi rendelők. (OL. Z-271. 86. cs. 160. t.), szülésznők 1915–1925. (OL. Z-1488. 6. cs. 17.(jelentések, statisztikák), 20. t. Szülésznők díjazása, számlák 1915–1925).
76. Pl. Az üzemi kórház 1893–1943. (OL. Z-271. 86. cs. 159.), a Társpenztár kórházainak alapszabályzata Pécs. 1899. (OL. Z-1488. 6. cs. 15. t.
77. OL. Z-1488. b. Bányakórház. 17. cs. Jelentések, beszámolók évente.
78. OL. 1488. Igazgatás. 1. cs. 4. t. Beszámoló. 1940. április 2.
79. DGT bányamunkások leggyakoribb megbetegedései a bányakerületek adatai alapján 1874–1945. OL. Z-1488. egészségügy.
80. A munkások balesetbiztosítása (1903). BKL I. k. 622–624.
81. DGT, BIG. 1909. december. Kórházi elhelyezés gyakorlatának megkérése a T. Sajókazai Társpenztár Elnökségétől. OL. 52. tét. 27. cs. 46. d.
82. 1910. február 9. Másolatban az IDGT-nek tájékoztatásul Sajókazáról, az ottani Társpenztári Elnökségtől. OL. 52. tét. 27. cs. 49. d.

83. 1910. február 25. A bányakórházi ellátás igénybevétele módjáról. Körrendelet. IDGTBIG. Pécs. OL. 52. tét. 27. cs. 65.
84. Az I. cs. k. szab. Dunagőzhajózási Társulat Bányakapitányságának alapszabályai. Pécs (1895): Telegdi Ármin ny. 3–4.
85. Az 1907. évi XIX. törvénycikk az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról. (1911) Magyar kir. Belügyminisztérium, Budapest, Pesti Nyomda.
86. Az 1758/1922. M. E. sz. rendelet.
87. Tisztviselők, tanítók, óvónők, művezetők, segédtisztek, felvigyázók.
88. Az orvosi rendelőről. (OL. Z-271. 86. cs. 160. t.)
89. Az 1925. évi 34. tc. rendelkezése. A bányanyugdíj az országos nyugdíjrendszerbe illesztendő (az 1. §.), a kifizetéseket az Országos Munkásbiztosító Pénztár végzi.
90. A DGT alkalmazottai számára létesített kórházban, pl. 1893-ban 175 beteget 4494 ápolási nappal kezeltek, vö. Emléklapok Pécs sz. kir. város múltjából-jelenéből (1894). Szerk. Ágh Timót. Pécs, Taizs Józsefné nyomdája. 135.
91. Temetkezési segélyek 1916–1923 (OL. Z-1488. 17. cs. 31. t.)
92. Kimutatás a DGT 1933–1935. évi nyugdíjkifizetéseiről. Magyar Hírlap 1937. 4.
93. Pl. DGT Nyugdíjasok 1902–1907, 1925–1935. (OL. Z-1488. 13. cs. 28. 43. és 51. t.)
94. Bikkal Dénes (1932): Betegségbiztosítás Magyarországon. Wodianer Nyomda. Budapest.
95. DGT Pécsi Bányagazgatóság levele a Budapesti m. kir. Bányakapitánysághoz. BIG. P/456/1909. VI. 12. PBGY. 76. cs.
96. Vö. pl. Rokkantkérdés a bánya és a kohóipar nézőpontjából (1917). BKL I. k. 274–276.
97. Pécsbányatelepről hat, Vasasbányáról kilenc munkásunk ügyében elutasító határozattal éltünk a jogfolytonosság visszaállítása miatt a BIG-hez intézett kérelemre. A fennálló DGT szabályzat ilyen esetekre nem ad lehetőséget. Pécs, 1940. október. PBGY. ÍR/54-BIG. Levél a Pécsi Bányakapitánysághoz. Eredeti, lila másolat.
98. A m. kir. Komlói Kőszénbányától politikai okokból Perecesbányára áthelyezett Csizmazia Gyula (később partizán) szolgálati ideje beszámított volt.
99. Az 1905. július 4. és augusztus 28-i sztrájk alkalmával. Babics (1952), i. m. 133.
100. A társaspénztár nyugdíjbérágazatának központosítása tárgyában folytatott tárgyalások (levelezés). 1926. OL-Z1488. 17. cs. 29. t.
101. A magyar társadalombiztosítás ötven éve (1943). OTI-kiadvány, Budapest.
102. Babics (1952), i. m. 135.
103. Tóth (Vértesi Tóth) Imre (1894): Hygiene a bányászatban. BKL 305–307, 326–327. uő: Hygiene a bányászat- és kohászatnál (1903). BKL I. 730–736. Soós Antal hozzászólása BKL 1903. II. k. 92–93.
104. Seyfrid főbányabiztos rendelete Jicinskyhez és valamennyi DGT kerülethez, 1917. szeptember 11. A pécsi bányabiztostól 1120/1917. sz. alatt. OL. 1487. 27. cs. 49. d. 57. t.
105. A pécsi bányabiztos levele 1124/1918. sz. az IDGT-hez. OL. 1487. 27. 49. d. 53. t.
106. Krisztián Béla (1996): A Pécsi Magyar Királyi Szénbányász Iskola megalapítása és működése. Különnyomat a Tanulmányok Pécs történetéből 2–3. kötetéből. (Szerk. Vonyó József). Pécs Története Alapítvány, Pécs, Krisztián Béla, Németh Géza (2006): A magyarországi bányaipari szakmunkásképzés története. A ma-

- gyarországi iskolarendszerű vājár, bányá-elektro-lakatos és mélyfuró-kutüzemeltető ipari szakmunkásképzés története. Bányász Művelődési Intézmények Szövetsége, Budapest.
107. Pl. OL. Z. 275. Pécsbányatelep. 11. cs. 23. t., Békés Lajos visszaemlékezése (1965). Kézirat. Pécs.
 108. Törvényjavaslat az egészségügyi közigazgatásról (1919): Pesti nyomda, Budapest. 31 lap.
 109. A rendelet 1. §-a a bányászatra vonatkozott.
 110. Jakab József (1937): Ipari közigazgatás, törvényes munkásvédelem és üzembiztonság. Budapest, Monopol.
 111. Az 1927. évi XXI. tc. 1927. január 1-jével lépett életbe. Ekkor alakult az Országos Munkásbiztosító Intézet.
 112. A szilikózis bejelentése és regisztrálása, majd a szervezett elhárítás fokozatosan alakult ki, vő. jelen kiadvány fejezeteit. A szilikózt 1926-ban nyilvánították kártalanítandó foglalkozási betegségnek Németországban. Magyarországon 1936-tól nyilvántartott és kártalanítandó betegség. Mándi András dr. (2002): Foglalkozási légzőszervi betegségek a magyar bányászatban a XIX. és XX. században. In: A Kárpát-medence bányaeegészségügyének története, i. m. 13. Babics (1952), i. m. 108. és 136.
 113. Tóth Imre (1907): Az alkalmazott hygiene a bányászat és kohászatnál. Selmechbánya. Ebben: Tóth Ignác bányakerületi főorvos, a bányászszály elleni küzdelemben Selmechbányán 1882-ben legyőzte a betegséget.
 114. Litschauer Lajos (1903): Az Ankylostomiasis Brennbérgben. BKL I. k. 557–560. Babics (1952), i. m. 107–108. Az anchylostomiás (bányászszály) kérdésének mai állása Magyarországon (1935). Szerk: Lőrincz Ferenc. Pécs, Dunántúl. Az Országos Közegészségügyi Intézet Közleményei. 1935. 6.
 115. BKL 1901. 1. sz. (február 16-i ülés, ahol Oczwirck Ede: A gázos munkahelyeket szellőztető módszerről készült írását is kiosztották). Idézi: Emlékezés a 125 éves Bányászati és Kohászati Lapok 1901–1905-ös évfolyamából. BKL Bányászat. 1993. 5. 549.
 116. A Pécsi Bányakapitányság Iratai. 437/1934. 311. sz., Babics (1952), i. m. 108.
 117. Melly József (É. n.): Balesetek Budapesten és más nagyvárosokban. Budapest. Statisztikai Közlemények. 84. k. 2. sz. Székesfővárosi Ny. 4.
 118. Az IDGT Bog. 5946/1926. IV. 16-i jelentése a pécsi m. kir. Bányakapitányságnak. OL. 1481. 27. 49. d.
 119. Jelentés a bányakapitánynak. 1927. december 14. IDGT Big. 1376/1927. sz. OL. 27. cs. 49. d. 53. t.
 120. DGT Bergkrankenhaus Jahresbericht. 1893. OL. Z. 1481. Babics (1952), i. m. 105.
 121. Porálarc, vízpermetezés, vizesfűrés.
 122. A 7600/1936. M. E. rendelet Babics (1952), i. m. 137.
 123. In: Műszaki porelhárítás és portüdő megbetegedések konferenciája (1978). Műszaki Kiadó, Budapest. 15.
 124. Babics (1952), i. m. 137.
 125. Ld. dr. Mándi András, dr. Ungvári György illetve dr. Kovács Sándor és dr. Vékény Henrik fejezeteit.

126. Szolgálati és fegyelmi büntetőszabályzat az I. csász. kir. szab. Dunagőzhajózási Társulat köszénbányaműveinek felvigyázó- és munkás személyzete részére (1895). Pécssett.
127. Az Első Duna Gőzhajózási Társulat pécsvidéki bányáinak szolgálati rendtartása. (OL. Z. 1481. 4. cs. 3. t.).
128. Szolgálati és fegyelmi DGT. (1895) Pécs, i. m. 48. §. 30–31.
129. OL. Z. 1488. Igazgatás. 3. cs. 6. t.
130. DGT. BIG. 1938. december. 34/37. sz. PBGY. Ebben figyelmezteti a társpénztári tagságot, hogy az állam által elrendeltek nem érintik az eddigi vállalati társpénztári szabályzásokat. Indokolatlanul ezért ne forduljanak az igazgatósághoz.
131. OL. Z. 1488. Igazgatás. 2. cs. Társpénztári alapszabályzatok módosítása. Vélemény. BIG. 4776. sz. a Magyar Bánya- és Kohóvállalatok Egyesületének. 1932. március 25.
132. A jogszabályokra vonatkozóan ld. Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye 1859–1894. (1894). Szerk. Chyzer Károly. Dobrowsky és Frank, Budapest. Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. (1900). Szerk. Chyzer Károly. 1894–1900. Grill, Budapest. Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye 1934–1938. (1939): Szerk. Atzél Endre. Élet Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, valamint Laczkó István (1968): A magyar munkás- és társadalombiztosítás története. Tánácsics, Budapest.
133. PBGY. 89/1941. kézzel irt beadvány. „Nem tartjuk szükségesnek további társ-pénztári tagságunkat és kérjük a t. Bányaignazgatóságot, hogy ezt a formát megszüntetni igyekezzen, mert bennünket kiszolgált a DGT-nek. Társaink megbízásából ezért kérjük intézkedésüket.” Mecsekszabolcs. Olvashatatlan aláírások.
134. 1947. A Magyar Bánya- és Kohóvállalatok Egyesületének Közgyűlése jelentése 1947. június. 23. A GYOSZ felvételei alapján a bányászat kárai 1938-as árakon pengőben 109 millió Pengő, az egész gyáripar több mint 2 milliárd P-t vesztett. Dokumentumok (1975) i. m. p. 233–239. Magyarország háborús kárai (1946). A Pénzügyminisztérium béketárgyalási anyagának összefoglalása. Budapest. II. rész. 31 és köv.
135. Krisztián Béla (1979): Átmenet. A MESZHART üzemvitel és kapcsolata a hazai bányaignazgatással. Kézirat. Pécs. 134 oldal.
136. A MÁSZ. Beszerzési Főosztály, Budapest. 1947. március 17-i utasítása.
137. Bányamunkás (1948) 7.
138. Bányamunkás (1948) 7.
139. Bányamunkás (1948) 7. Borsodban 3, Komárom-Esztergomban 4, Nógrádban 2, Veszprémben 5 további intézmény létesítését irányozták elő.
140. Az Elnöki Tanács 1950. évi 36. sz. törvényerejű rendelete a társadalombiztosítás összevonásáról és a Szakszervezeti Társadalombiztosítási központ (SZTK) létrehozásáról.
141. Debrődi György (2003): Az intézményesített mentőállomás kialakulása Magyarországon. Fejlődése és korszakai. Kresz Géza Mentőműzeum. Budapest. k. n.
142. Bányaiüzemi ügyek fenntartása az üzemekben. 1945. december. Utasítás a bányamentő-szolgálatok üzemi fenntartásáról és nyilvántartásáról. Bányakapitányság, Pécs, 1947. december. Dr. Ember Kálmán. PBGY. 78/49. Összesített jelentés.

143. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi pontjai (2006). 1950. febr. 25.–1952. aug. 14. Országos Levéltár, Budapest. 52. Pl. 346/17. (az Országos Nyugdíjintézet létesítéséről) 50, 351/40. Az Országos Bányatárspénztár által különállóan teljesített társadalombiztosítási feladatokat az Országos Társadalombiztosítási Intézet feladatkörbe utalják át.
144. Pl. a 2004. július 1-jétől megalakult önsegélyező pénztárak II. ágazata, a Villamos-, Bányaiipari és Közüzemek Dolgozók Önsegélyező Pénztára. Működik az 1993-ban alapított ágazati nyugdíjpénztár (önkéntes és magánpénztári ágazat), a Bányászati Alapítvány. Ezt 1983-ban (június 16) az akkori ipari miniszter Méhes Lajos, a Szakszervezetek Országos Tanácsa képviselőjében Gáspár Sándor elnök és a Bányaiipari Dolgozók Szakszervezete nevében Kovács László írták alá. Az alapító okiratot többször módosították (1988. július 1-jén, 1989. augusztus 8-án, 1991. április 24-én). Az Alapítvány 1991-től, mint „Bányászati Segélyalap” működik. Horn János (2004): Segély bányászoknak. MESZSZ Híradó. A Magyar Energiaipari Szakszervezeti Szövetség kiadványa. 2. 8–9.